

С. ХОЧАЕВ, С. МУЛЛОЧОНОВ (МУЛЛОЧОН)

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

**Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ**

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2017**

ББК 63.3 (2 тоҷик) Я 72

Х-79

Х-79. **С. Хоҷаев,** С. Муллоҷонов. **Таърихи халки тоҷик.** Китоби дарсӣ барои синфи 7-ум. Душанбе, Маориф, 2017, 240 сах.

ХОНАНДАГОНИ АЗИЗ!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро эҳтиёт намоед. Талош намоед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб бо намуди аслиаш дастраси додору хоҳарчаҳоятон гардад ва ба онҳо ҳам хизмат кунад.

Ҷадвали истифодаи китоб:

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли таҳсил	Охири соли таҳсил
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99947-1-448-3

© Маориф, 2017
Моликияти давлат

МУҚАДДИМА

Китоби дарсие, ки дар даст доред, таърихи зиёда аз панчуним асрро дар бар мегирад. Он идомаи китоби дарсии синфи 6-ум буда, аз ибтидои асри IX, яъне аз замони ба сари ҳокимият омадани хонадонҳои тоҷикии Бармакиён (752–803) ва Тоҳириён (821–873), то миёнаи асри XIV – соҳиби тахт шудани хонадони Темуриёнро фаро мегирад.

Дар давоми ин асрҳо олимон, адибон, муаррихон (таърихнигорон)-и гузаштаи мо садҳо китоб таълиф намудаанд, вале аксари мардум аз онҳо баҳра намебурдаанд, чунки «Таърихи халқи тоҷик» то соли 1989 дар мактабҳои ҷумҳуриямон ҳамчун фанни алоҳида омӯхта намешуд. Истиқлолияти давлатии кишвар имкон дод, ки ба омӯзиши таърихи халқи тоҷик таваҷҷуҳи зиёд зоҳир гардад. Акнун ин фан аз синфи 5-ум сар карда, то синфи 11-ум хеле пурра (назар ба гузашта) омӯхта мешавад. Таърихи халқи тоҷик хонандаро дар рӯҳияи беҳтарин хислатҳои инсонӣ – накукорӣ, озодихоҳӣ, сулҳпарварӣ ва худшиносию ватанхоҳӣ тарбия мекунад.

Саргузашти мардуми тоҷик ҳамеша бо созандагӣ ҳамроҳ будааст. Тоҷикон офаридани осори арзишманди меъморӣ, ҳунар, мусиқӣ ва илму адабро рисолати таърихии худ меҳисобанд. Тоҷик танҳо дар ҳолати зарурат даст ба силоҳ бурда, аз сарзамин, шараф ва номи худ дифоъ намудааст.

Шумо тавассути ин китоб бо таърихи таъсис ёфтани давлатҳои тоҷикон: Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён, Ғуриён, Куртҳои Ҷирот, Сарбадорон ва завол ёфтани онҳо шинос мешавед. Инчунин, дар якҷоягӣ таърихи давлатҳои Қарахониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён ва истилои муғулҳоро то замони ба сари ҳокимият омадани Темуриён (соли 1370) меомӯzed. Дар ин бахш шумо хоҳед донист, ки ин давлатҳо низ зери таъсири фарҳангу тамаддуни тоҷикон қарор гирифта, баъзе худ фарҳанги тоҷикро қабул карда, онро ривоч доданд.

Ин давраи рушди шаҳрҳои қадимии Шарқ: Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Ҷирот, Балх, Хучанд, Бунҷикат,

Хулбук ва ғайра буд. Аз байни тоҷикон фарзандони барӯманду мутафаккирони оламшумул, аз ҷумла Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит, Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абулқосими Фирдавсӣ, Носири Хусрав ва дигарон баромаданд, ки бо асарҳои безаволи худ ба ҳазинаи тамаддуни ҷаҳон ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

Дар чанд соли охир, хусусан ба муносибати 1100-солагии давлати Сомониён, 1150-солагии Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, 1310-солагии Абӯҳанифа Нуъмон ибни Собит, 1000-солагии Носири Хусрави Қубодиёни бисёр китобҳои нав дастраси хонанда гардиданд. Дар замони Истиқлолият асари шашҷилдаи «Таърихи халқи тоҷик» ба нашр расида, саҳифаҳои нави таърихи моро равшан гардонд. Садҳо осори арзишманди ниёгон бори нахуст ба нашр расид. Аз ҷумла асарҳои «Таърихи Табарӣ», «Таърихи Байҳақӣ», «Зайн-ул-ахбор», «Таърихи Систон» ва ғайра дастраси хонандагон шуданд.

Ҳангоми мутолиаи «Таърихи халқи тоҷик» шумо бо номи баъзе муаррихони машҳури гузашта шинос мешавед ва аз эҷодиёти онҳо – китобҳои таърихӣ пораҳо қироат хоҳед кард. Аз ҷумла бо намунаҳо аз осори Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, Абӯбакри Наршаҳӣ, Абулфазли Байҳақӣ, Абӯсаид Маҳмуди Гардезӣ, Низомулмулки Тӯсӣ, Муҳаммад Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ, Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ, Сайфии Ҷиравӣ ва дигарон шинос мешавед.

Барои аз таърихи давлатдорӣ тоҷикон бештар огоҳ шудани хонандагон тартиби хронологӣ (солшуморӣ) сарфи назар карда шуда, боби «Давлатҳои тоҷикон дар асрҳои XI–XIV» ба таври алоҳида ва пурратар пешниҳод шудааст.

Хонандаи азиз, муҳимтарин сабақи таърих ибрат гирифтани аз гузашта аст. Мо зимни омӯхтани таърихи пур аз шебу фарози халқи тоҷик, бояд аз сарнавишти аҷдоди худ ва роҳи паймудаи онҳо ибрат андӯзем. Ҳамон андоза, ки бо бузургони худ ифтихор мекунем, бояд аз хатову камбудииҳои гузашта сабақ омӯзем ва ҳаминро бидонем, ки ваҳдати миллӣ ва ягонагии миллии омили асосии пешрафту сарафрозӣ мебошад.

БОБИ I. РАҲОЙ АЗ ХИЛОФАТИ АРАБ

§1. ЗАМИНАҲОИ ДИГАРГУНӢ ДАР ХИЛОФАТИ АРАБ ВА ОЗОДШАВИИ САРЗАМИНИ ХУРОСОНУ МОВАРОУННАҲР

Яке аз паёмрадҳои шикасти Умавиён ва иштироки фаъоли хуросониён дар муборизаҳои дохилии хилофат он шуд, ки арабҳои зиёде, ки хангоми лашкаркашиҳо дар ин сарзамин маскан гирифта буданд, ба нимчазираи Арабистон, Яман ва Шом баргаштанд. Ин амал низ гувоҳи шикаст хӯрдани рӯҳияи арабгарой дар Хуросону Мовароуннаҳр буд.

Сабаби аслии дилсардии мардум аз арабҳо рафтори ҳокимоне буд, ки хилофатҳои умавӣ ва аббосӣ ба Хуросон мефиристанданд. Бештари ҳокимоне, ки барои чанд сол ба Хуросон меоманданд, танҳо дар фикри чамъ кардани сарват буданд. Микдоре аз ин пулу сарват, ки бо зӯр аз мардуми бечора меситониданд, барои халифа фиристода мешуд. Халифаҳо ва амирони араб ба сарзаминҳои аҷдоди тоҷик ҳамчун манбаи даромади муфт менигаристанд. Арабҳо сарзамини моро «бӯстони амирулмуъминин» меномиданд. Яъне, чое ки аз он миллионҳо динор, ҳазорон канизак ва дигар навъ хӯрданию ошомиданӣ ва либосу фарш ба хазинаи хилофат мерасид.

Шикампарастиву айшу нӯше, ки ба халифаҳои араб хос буд, дар рафтори фиристодагони онҳо низ дида мешуд. Аз ҷумла Саид ибни Усмон, ки ба қасди забти Бухоро ва шаҳрҳои атрофи он омада буд, бо гирифтани микдоре пул ақиб нишаст. Дар бораи пулдӯстию ишратпарастии ин саркардаи араб бо забонҳои суғдӣ ва арабӣ ашъоре боқӣ мондааст. Умайя ибни Абдуллоҳ, ки аз тарафи Абдумалик ибни Марвон амири Хуросон гашта буд, ба халифа навишт, ки тамоми хирочи ин кишварро барои шиками худ ва наздиконаш сарф мекунад. Ҳангоме ки халифа Умар ибни Абдулазиз аз амири Хуросон Язид ибни Муҳаллаб талаб кард, ки молу сарвати аз Хуросон чамъкардаашро ба хазинаи хило-

фат супорад, ӯ гуфт ичозат мехоҳад, дубора ба Хуросон равад ва ин сарватро биёварад. Халифа пурсид аз кучо молу сарватро меоварад? Язид ҷавоб дод аз мардуми Хуросон дубора ҷамъ мекунам. Ҳамин тавр, халифаҳои араб ва намоёндагони онҳо нисбат ба мардуми ғайриараб ягон арзишу эҳтироме қоил набуданд.

Бо гузаштани сад сол аз ҳукумати арабҳо низ ду табақае, ки дар гузашта бонуфуз буданд, рӯҳониёни зардуштӣ ва сипохиён натавонистанд мақоми пешини худро пайдо кунанд. Зеро рӯҳонии ғайримусулмон дар ҷомеа на нуфуз дошт на обрӯ. Барои дар ҷомеаи нав нуфуз пайдо кардан мебоист нахуст исломро пазирад. Дар ин сурат ӯ аз нуфузе, ки миёни зардуштиён дошт, маҳрум мегашт ва ҳамчун рӯҳонӣ дар миёни мусулмонон низ ба душворӣ метавонист мақом пайдо кунад. Сипохиёне, ки дар гузашта дар хидмати шоҳони сосонӣ ё ҳокимони маҳаллии Осиёи Миёна буданд, агар ба хидмати арабҳо мебароманд, боз ҳам ҳаққи савор шудан бар аспро надоштанд ва дар тақсими ғаниматҳои ҷангӣ низ саҳми каме насибашон мегашт.

Поймол гаштани ҳуқуқи мардуми ғайриараб сабаб шуд, ки дар ҳамаи шӯришҳои зиддихилофат, ки дар қаламрави Ироқ ва Хуросону Мовароуннаҳр рух медод, аҳолии ғайриараб ғаълона иштирок кунад, зеро ҳар ҳокиме, ки аз тарафи хилофат ба Хуросон фиристода мешуд, аз пештара бадтар буд. Ҳатто арабҳои, ки мехостанд зидди ҳукумати арабӣ қиём кунанд ё паноҳ ба Хуросон меоварданд ё дар Ироқу дигар минтақаҳои арабнишин низ ба ёрии хуросонӣ умед мебастанд. Чунончи Яҳё ибни Зайди алавӣ, ки падарашро Умавиён кушта буданд, дар замони хилофати Марвони II (744-750) ба Хуросон омад ва дар ин ҷо шӯриш карда, оқибат кушта шуд.

Зиддияти дохилии арабҳо низ, ки гоҳе бо шиори динӣ ва гоҳе бо ангезаи қавмӣ ва қабилавӣ мегузашт, мардуми Хуросонро бетараф намегузошт. Аз ҷумла дар зиддиятҳои, ки миёни Ҳошимиён ва Умавиён барои тахти хилофат ҷара-

ён дошт, мардуми Хуросон дар сафи пеши мубориза қарор доштанд. Ҳатто дар зиддияту муборизаҳои дохилии арабҳо, ки байни қахтониҳо ва аднониҳо, яманиҳо ва низориҳо сурат мегирифт, мардуми Хуросон низ ба он мочаро кашида мешуданд. Рӯҳияи зиддиарабиро баъзан ҳуди пешвоёни сиёсии арабҳо доман мезаданд. Аз ҷумла Иброҳими аббосӣ, ки даъвогари мақоми имомат буд, ба Абӯмуслими Хуросонӣ супориш дода буд, ки ягон арабзабонро дар Хуросон зинда нагузорад.

Натиҷаи қиёмҳои зиддиарабии нимаи аввали асри VIII ба ҳукумат расидани дигар хонадони арабӣ – Аббосиён гардид, аммо ин хонадон низ аз ҷон гирифтани рӯҳияи мардуми Хуросон ба ҳарос афтод. Аз ин хотир тамоми пешвоёни тоҷик ва ҳамроҳони онҳо аз ҷумла, Абӯсаламаи Ҳаллол ва Абӯмуслимро дар аввалин фурсат хоинона ба қатл расонданд. Ин шеваи ҳукуматронии Аббосиён дар давоми панҷ аср идома ёфт.

§2. ОҒОЗИ МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАРОИ РАҲОӢ АЗ ҲУКУМРОНИИ АРАБ

Авҷи ҳаракатҳои зидди хилофат. Ҳанӯз аз аввали ҳокимияти Умавиён (661) гурӯҳҳои алоҳида зидди сиёсати давлатдорӣ онҳо баромаданд. Аҳволи мардуми заҳматкаш, хусусан кишоварзону пешаварон, сол то сол бад мешуд. Ҳамаи ин боиси шӯришҳои пай дар пай мегардид. Ошӯби калонтарин, ки яке аз сабабҳои асосии барҳам хӯрдани давлати Умавиён гардид, шӯриши Абӯмуслим буд. Дар натиҷа хонадони Аббосиён ҳокимиятро соли 750 ба даст даровард, вале аз ин аҳволи мардуми заҳматкаш беҳтар не, балки бадтар гардид. Хонадони нав ваъдаҳои худро фаромӯш кард.

Аббосиён андозро зиёд карда, ҳатто баъзе солҳо аз кишоварзон ду маротиба андоз меситониданд. Аз заминҳои лалмӣ ними ҳосил ва аз заминҳои обӣ аз чоряк то сеяки ҳосил ба хазинаи Аббосиён медаромад. Ин буд, ки шӯришҳои

мардumi камбағал дар замони хилофати Аббосиён афзуданд ва онҳо пояи давлатро заиф гардонданд. Калонтарини онҳо шӯриши Сунбоди Муғ (соли 755) дар Хуросон ва исёни Муқаннаъ (соли 776) дар Мовароуннаҳр буданд.

Аз охири асри VIII заифии хилофати араб ошкор шудан гирифт. Бисёр ашрофи маҳаллӣ аз ин истифода бурда, худро мустақил мешумурданд ва ҳатто лашкари алоҳида нигоҳ медоштанд. Ҳамаи ин шаҳодат медод, ки арабҳо ба воситаи қувваи лашкар дигар мамлакатро идора карда наметавонанд. Роҳи дигар ёфтани даркор буд. Чунин роҳро арабҳо ба воситаи ҷалб намудани ашрофи маҳаллӣ ба идораи давлат ёфтани шуданд. Онҳо бо ин рафторашон мехостанд дар мавридҳои зарурӣ барои паҳн намудани шӯришҳои халқӣ ашрофи соҳибмартабаи маҳаллиро истифода баранд.

Ҳукмронии хонадони Аббосиён дар замони халифаҳо Мансур (754–775), Маҳдӣ (775–785), Ҳорунуррашид (780–809) ва Маъмун (813–833) ба авҷи тараққиёти худ расид. Аммо ҳокимияти Аббосиён дар охири асри VIII тадриҷан рӯ ба заволи ниҳод ва музофоти алоҳида аз тобеияти он баромаданд. Бо вучуди ин, ҳокимони маҳаллӣ ҳанӯз барои пур кардани ҳазинаи хилофат андоз ҷамъ мекарданд ва таъмини лашкар ба зиммаи мардumi камбағали маҳаллӣ буд. Тамоми замин мулки хусусии халифа ҳисоб мешуд. Онҳо заминро ба хешовандон ва одамони содиқи худ тақсим мекарданд. Дар аҳди Аббосиён замин сарвати асосӣ буда, онро акнун ба одамони ҳарбӣ ва ашроф медоданд. Чунин замин ба забони арабӣ «иктаъ» (қитъа, пора) ном дошт ва соҳиби онро иктаъдор меномиданд. Ду шакли иктаъ вучуд дошт: иктаи тамлик (заминро ба ихтиёри касе додан) ва иктаи иҷора. Иктаи тамлик аз ҳисоби заминҳои бекорхобида ба муддати се сол иҷора дода мешуд ва соҳиби замин ба давлат андоз медод. Иктаи иҷора ҳамчун тухфа ба одамони ҳарбӣ ва ғайриҳарбӣ (ашроф) ба ҷойи маош дода мешуд. Баробари тараққиёти ҷамъият моҳияти иктаъ ҳам тағйир меёфт.

Шӯриши соли 806 ва аҳамияти он. Баъд аз Осиёи Миёнаро забт намудани арабҳо шӯришҳои халқӣ пай дар пай сар мезаданд. Соли 806 бо сардории Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд шӯриши нав ба амал омад. Худи Рофеъ лашкаркаши араб буд. Рофеъ ибни Лайс хуб медонист, ки аҳолии маҳаллӣ аз зулму ситами арабҳо ба дод омадааст ва аз ин хеле моҳирона истифода бурд. Ӯ ба кӯшишу ҳаракати мардуми маҳаллӣ, хусусан чавонон тақия намуда, ба кӯшики ҳокими Самарқанд ҳучум кард ва ҳокимро ба қатл расонда, шаҳрро ба даст даровард. Шӯриш ба зудӣ Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Истаравшан, Хатлон, Хоразм, Фарғона, Балх, Тахористон, Насаф ва дигар шаҳру ноҳияҳоро фаро гирифт. Рофеъ бародарашро ҳокими Бухоро таъйин кард.

Дар байни шӯришчиён тарафдорони Муқаннаъ – сафедчомагон бисёр буданд. Муборизаи диловаронаи шӯришгарони Чоч (Тошканди имрӯза) намунаи ибрат буд. Аксари шӯришгарони ин шаҳр иштирокчиёни исёни Муқаннаъ буданд. Ҳокими Чоч муборизи фаъоли зидди арабҳо ҳисоб меёфт ва яке аз аввалинҳо шуда бо дастаи чанговарони худ ба ёрии Рофеъ ибни Лайс ба Самарқанд омад. Дар ин вақт шӯришгарони Насаф аз Рофеъ ёрӣ талабиданд ва дастаи чанговарони аз Чоч омада ба ёрии насафиён равон шуд. Ба шӯришчиён туркони бодиянишин мадад мерасонданд.

Халифаи араб Ҳорунуррашид барои фурӯ нишондани шӯриш бо лашкари зиёд ба Тӯс (Машҳад) омад, вале соли 809 дар он ҷо вафот кард ва ба тахт писараш Маъмун нишаст. Маъмун назар ба халифаҳои пешина нисбатан адолатпарвар буд. Ӯ дар идоракунии давлат бештар ба ашрофи маҳаллӣ тақия мекард. Баъд аз байни ашрофи маҳаллӣ бисёр ходимони намоёни давлатӣ ва лашкаркашон баромаданд. Хусусан, хонадонҳои Бармакиён ва Сомониён хеле нуфуз пайдо карданд ва намояндагони онҳо то ба вазифаҳои вазирӣ расиданд. Дар натиҷа синфи нави заминдорон ба вучуд омад. Онҳо кишоварзонро дар итоати худ нигоҳ медоштанд.

Дар сарзамини Хуросону Мовароуннахр кишоварзӣ бо обёрӣ сахт вобаста буд. Бо амри халифа заҳмати деҳқонони камбағал дар сохтмони каналҳои обёрӣ истифода бурда мешуд. Ҳам каналҳо ва ҳам сарбандҳои об аз они халифа ва феодалони калон буданд. Кишоварз барои заминашро обшор намудан андоз меод.

Шумораи ғуломон дар хилофат ниҳоят бисёр буд ва онҳоро дар қорҳои вазнин истифода мебарданд. Масалан, ғуломон дар қонҳо қор мекарданд, ботлоқзорҳоро мехушканданд, биноҳоя кӯшқҳо месохтанд ва дар набардҳои шадид дар сафи пеш мечангиданд.

Аз аввали асри IX раванди инқироз ва парокандашавии давлати Аббосиён пурзӯр гардид. Бисёр мамлакатҳо ва сарзаминҳои алоҳидаи тобеи хилофати араб, аз ҷумла Миср, Хуросону Мовароуннахр аз ҳайати хилофат баромада, истиқлол ба даст оварданд. Ниҳоят, дар Хуросону Мовароуннахр давлатҳои нави маҳаллӣ, аз ҷумла давлатҳои Тоҳириён, Саффорӣён ва Сомониён таъсис ёфтанд.

Дар натиҷаи шӯришҳои пайвастаи мардуми заҳматкаш ва пурзӯр шудани мустақилияти ҳокимони маҳаллӣ хилофати араб инқироз ёфт.

Дар ҳайати лашкаре, ки халифа Маъмун барои ғурӯ нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс ба Самарқанд фиристода буд, Асад ибни Сомон (писари Сомонхудо – асосгузори хонадони Сомониён) бо чор писараш мечангиданд. Дар ин асно роҳбари шӯриш Рофеъ ибни Лайс ба шӯришгарон хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт ва соли 810 шӯриш ғурӯ нишонда шуд. Баъд аз ин ҳам ҳар сари чанд вақт дар Суғд, Истаравшан ва Фарғона шӯришҳо сар мезаданд. Ин шӯришҳо гувоҳи он буданд, ки арабҳо дар Осиёи Марказӣ фақат бо қувваи силоҳ ҳукумат мекарданд.

Шӯриши Ҳамза дар Систон. Систон яке аз минтақаҳои муҳим, вале ноором барои хилофати Араб ба шумор меомад. Дур воқеъ гардидани он аз Бағдод ва душвориҳои табиӣ ва регистони он, боис шуд, ки дар ин ғӯша ҳар замон

чунбишҳои мардумӣ сар зада, вазъи тамоми хилофатро но-ором созад. Аз соли 651, ки Систон аз тарафи арабҳо забт гардид, то ба истиқлол расидани сарзаминҳои мардуми эронинаҷод, он ҳамеша маркази ҳаракатҳои милли-озодихоӣ гардид. Яке аз чунбишҳои, ки дар асрҳои VII-IX дар бештари мулкҳои зери нуфузи арабҳо пайравони зиёд дошт, ҳаракати хориҷӣ ба ҳисоб мерафт. Даъватҳои баробарии мардумони гуногуннаҷод дар назди Худо ва ҳаққи интиқоби халифа аз миёни беҳтарин афроди уммат ҳаракати хориҷӣ дар назари мардум ҷолиб месохт.

Пешвои хориҷӣ Систон Ҳамза ибни Абдуллоҳ худро аз авлоди Таҳмосп медонист. ӯ соли 798 аз ноадолатҳои ҳокими Систон норозӣ гашта, сарвари чунбиши хориҷӣ гардид. Шӯришгарон намояндаи халифаро ба қатл расонда, мардумро даъват карданд, ки дигар ба халифа андоз на-супоранд. Ҳамза ҳамаи касонеро ки бо Аббосӣ ҳамкорӣ мекарданд кофир меҳисобид. Вай аз мардум хироч намегирифт ва аз роҳи ғаниматҳои ҷангӣ ниёзи лашқарро таъмин сохт. Халифа Ҳорунуррашид сарлашқари бераҳму ғоратгар Алӣ ибни Исоро барои паҳш кардани шӯриши хориҷӣ Систон фиристод. Аммо мардуми бештар ба сафи лашқари Ҳамза мепайвастанд. Агар дар оғоз лашқари ӯ аз 5 ҳазор нафар иборат бошад, пас соли 803 беш аз 30 ҳазор сарбози аспавор ба хориҷӣ ҳамроҳ гаштанд.

Лашқарҳои зиёдеро халифа барои сарқубии шӯриши Ҳамза дар Систон фиристод, вале ҳеҷ кадом натавонист ин чунбиши мардумро аз байн барад. Баръакс, ба ғайр аз Систон хориҷӣ Кирмон, Синд ва қисме аз Ҳиндустонро низ ба тасарруф дароварданд. Аз ноухдабароии сарлашқарони худ хаста шуда, халифа соли 809 шахсан ба Хуросон омад, то исёни Рофеъ дар Мовароуннаҳр ва Ҳамза дар Систонро паҳш намояд. Бо марги Ҳорунуррашид ва даргириҳои дохилии хилофат, Ҳамза ба пуррагӣ дар Систон пирӯз гардида, то охири ҳаёт (с. 828) дар ин ҷо фаъолият намуд. Пас аз марги Ҳамза дар Систон бо роҳбари Амвори хориҷӣ қиём шуд,

ки дар он айёрон ё аз ҷонгузаштагон иштирок доштанд. Айёрон аз табакаи миёна ва мардуми одӣ буданд. Раҳбарони айёр худро сарҳанг номида, яке аз самтҳои фаёлияташон ин буд, ки аз бенавоён ҳимоят мекарданд. Масъулони ҳукумат маҷбур буданд, ки бо онҳо муросо кунанд.

Ҳамин тавр, арабҳо барои паҳш кардани шӯришҳо маҷбур буданд, ки ба мардуми маҳаллии Хуросону Мовароуннаҳр таъя кунанд. Аз миёни ин мардум хонаводаҳои ашроф интиҳоб карда шуданд.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои инқирози давлати Аббосиён кадомҳоянд?
2. Аҳволи мардуми заҳматкаш дар давраи ҳукмронии Аббосиён чӣ хел буд?
3. Кадом шаклҳои иқтаъ амал мекарданд?
4. Заҳмати ғуломонро дар кадом корҳо истифода мебуданд?
5. Кадом давлату сарзаминҳо аз тобеияти хилофати Араб баромаданд?
6. Дар бораи шӯриши соли 806 нақл кунед.
7. Чаро Систон ҳамеша ноором буд?
8. Ҳамзаи хориҷӣ кӣ буд?

Аз «Таъриху-р-русули ва-л-мулк»-и Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ

Сулаймон ибни Ҳумайди Аздӣ ҳаддро аз Рофеъ бидошт ва ӯро дар банд ба харе нишонид, то занро талоқӣ кард, он гоҳ дар зиндони Самарқанд бидошт. Аммо Рофеъ шабона аз зиндон аз пеши Ҳумайд ибни Масеҳ, ки он вақт солори ниғаҳ-бонони Самарқанд буд, бигурехт ва пеши Алӣ ибни Исо рафт ба Балх ва аз ӯ амон хост, аммо Алӣ напазируфт ва мехост гарданиширо бизанад.... Алӣ ибни Исо писари ҳеширо ба муқобалаи ӯ фиристод, касон ба Сабоъ ибни Масъада мутамоил шуданд ва ӯро сари ҳеш карданд. Сабоъ ба Рофеъ тохт ва ӯро ба банд кард, касон ба Сабоъ тохтанд ва вайро ба банд карданд ва Рофеъро ба солорӣ бардоштанд ва бо вай байъат карданд.

Мардуми Мовароуннаҳр низ бо вай мувофиқат карданд. Исо ибни Алӣ сӯи Рофеъ биёмад ва Рофеъ бо вай муқобала кард ва ҳазиматаш кард.

§ 3. ҲАРАКАТИ ШУУБИЯ ВА МОҲИЯТИ ОН

Пеш аз ислом дар миёни арабҳо танҳо таассуби қабилавӣ вуҷуд дошт. Арабҳо аз умумияти миллӣ маҳрум буда, давлати муқтадир ҳам надоштанд. Аз ин рӯ, чун зери парчами ислом бар давлатҳои муқтадири Эрон ва Рум пирӯз гаштанд, ин пирӯзиро натиҷаи қудрати араб дониста, ба хулосае расиданд, ки арабҳо бар дигар қавмҳои халқҳо бартарӣ доранд. Арабҳо халқҳои дигарро банда ё ба истилоҳи худашон «маволӣ» меномиданд. Ҳатто арабҳо он мардумонро, ки забони арабӣ намедонистанд, аҷамӣ меномиданд, ки маънояш гунг ё лол мебошад. Ҳамаи вазифаҳои муҳимро ба арабҳо дода, ҳатто арабҳое, ки модарашон ғайриараб буданд, дар назари онҳо одамони дараҷаи дувум ба шумор меомаданд. Дар роҳ агар арабе бо бор бо ғайриараб дучор мешуд, ўро маҷбур мекард, ки бори вайро то ҷойи зарурӣ бирасонад. Агар арабе ғайриарабро савора меканд, вайро маҷбур мекард, ки асп ё шутурашро ба араб диҳад. Ба ғайриарабҳо иҷозат дода намешуд, ки духтари арабро ба занӣ гирад ва агар ҳатто чунин коре иттифоқ меафтод, вайро маҷбур мекард, ки зани арабро талоқ диҳад. Тамоми халқҳои ғайриарабро, ки дар итоати арабҳо даромада буданд, маволӣ меномиданд. Маънои ин калима бандаи озодшуда мебошад.

Ҳамин тавр, ислом дар дасти як гурӯҳ ба воситае табдил ёфт, ки ҳар касеро меҳостанд таҳқир мекарданду паст мешумурданд. Мардуми ғайриараб дар муқобили чунин беадолатӣ даст ба инқилобу шӯриш заданд. Бузургтарин наҳзати зиддиарабӣ шуубия номида мешавад, ки як ҷунбиши ақидатӣ буд. Шуубиҳо асосан баробарии ҳамаи халқҳоро тарафдорӣ мекарданд. Онҳо бо далелҳои илмӣ, ақлӣ ва динӣ бартарӣ доштани як халқро бар халқи дигар рад менамуданд. Шуубиҳо дар тамоми илмҳои он замон таъсири худ-

ро гузошта буданд. Дар баробари фахрфурӯшиҳои арабҳо хикояву дoston ва ашъоре месуруданд, ки дар мазаммати арабҳо буд.

Мардуми эронинажод барои он ки бо арабҳо мубориза баранд, мувофиқи тақозои ҳамон давра ба оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои пайғамбар ишора карда, баробарии ҳамаи халқҳо дар назди Худоро меҳостанд. Аз ҷумла ба як ояте дар Қуръон ишора мекарданд. Дар ин оят калимаи шууб (ҷамъи шаъб ба маънои халқ ё миллат) истифода шуда, гуфта мешуд, ки гуногун будани халқҳо аз нигоҳи наҷоду ранги пӯст ба хотири шиносии якдигар аст, на барои бартарӣ ҷустану фахр кардан ва ҳар кас парҳезгор (донишманд, пок, некукор) бошад, дар назди Худо гиромӣ доништа мешавад. Барои ин ҳам, ин гурӯҳи ватандӯсту муборизро шуубӣ меномиданд, зеро барои исбот кардани даъвои худ ояти номбаршудаи Қуръонро асос меоварданд. Ормонҳову орзуҳои ватанхоии шуубиён асосан дар миёни кишоварзону табақаҳои бенавои Хуросону Мовароуннаҳр тарафдор пайдо мекард.

Донишманди араб Ибни Қутайба чунин менависад: «Ман дар миёни шуубия касеро муттаассибтар аз миёнаҳолон ва мардумони поёнӣ надидам. Ин даста аз мардум бо араб саҳт душманӣ меварзиданд». Сабаби душмании кишоварзон нисбат ба арабҳо он буд, ки ҳар халифа ё амири араб, ки ба Хуросону Мовароуннаҳр меомад, ба салоҳдиди худ ҳудуди андозу молиётро муайян мекард. Аз ҷумла халифаи умавӣ Абдумалик ибни Марвон, ки ба фарҳанги араб фахр дошт, нисбат ба ғайриарабҳо қонунҳои саҳт баровард. То замони ӯ коргузори дар хилофат бо забонҳои паҳлавӣ, юнонӣ ва румӣ сурат мегирифт. Ӯ дастур дод, ки забони арабӣ забони расмӣ хилофат шавад. Бар рӯи сиккаҳо низ ба ҷои тасвирҳои оёти Қуръон навишта шавад.

Тадбирҳои халифаҳои араб дар миёни мардуми ғайриараб воқуниши чиддиро ба миён овард. Нафрати мардум нисбат ба арабҳо чунон боло гирифт, ки на танҳо арабҳо, балки он гурӯҳ аз мардуми маҳаллӣ, ки мусулмон шуда буданд мавриди бадбинии мардум қарор гирифтанд. Ин кина-

ву нафрат чунон буд, ки ҳатто занҳое аз ғайриарабҳо, ки ба акди занашӯйии арабҳо даромада буданд, риши шавҳарони худро гирифта, аз хона берун меоварданд ва ба дасти мардум месупурданд, то онҳоро бидустанд. Ин раванд дар Хуросон ва Табаристон бештар мушоҳида мегашт.

Табақаҳои фаъоли шӯриши зидди арабҳо бештар аз ҳисоби хунармандону кишоварзони камбағал ба мисли зинсон, кӯзагарон, оҳангарон, анорфурӯшон, мӯзадӯзон, сиркафурӯшон, бокилофурӯшон ва ғайра иборат буданд.

Ҳарчанд чунбиши шуубия бар зидди хилофати Умавиён оғоз гашта буд, вале дар замони Аббосиён ҳам, ки нисбат ба мардуми маҳаллии Хуросону Мовароуннаҳр робитаи бештар доштанд, идома ёфт. Аббосиён бо вучуди баъзе сабукиҳои, ки ба ғайриарабҳо дар идораи кишвар доданд, пурра аз айби қавмгарой озод набуданд. Пас аз чанде ба озори мардум пардохта, бештари норозиёно бо ҳар баҳона аз миён мебарданд. Ҳатто касоне, ки бо онҳо ҳамкорӣ намекарданд, низ аз тарафи Аббосиён ранҷу азоб медиданд. Фақеҳи маъруфи тоҷик Абӯҳанифа барои он ки розӣ нашуд мансаби қозигиро пазирада, зиндонӣ шуд. Аҳмад ибни Ҳанбал, ки яке аз пешвоёни мазҳабӣ буд, ба хоҳири мувофиқ наомадани назарҳояш бо халифа тозиёна хӯрда, қариб буд, ба қатл расонда шавад. Тарафдорони Алӣ (шиаҳо), ки дар аввал бо Аббосиён якҷоя зидди Умавиён мубориза мебарданд, аз тарафи Аббосиён ба ҳабс гирифта мешуданд ё бо ҳар баҳонае кушта мешуданд.

Даъвати шуубиҳо барои баробарии ҳамаи халқҳо дар миёни мардуми Ироқ, Эрон ва хусусан Хуросону Мовароуннаҳр ҳамовозӣ пайдо кард. Вақте, ки соли 685 Мухтор дар Ироқ бар зидди Умавиён шӯриш кард, дар сафи лашкари ӯ беш аз 20 ҳазор маволи қарор дошт. Мухтор ба маволи ва арабҳо яксон рафтор мекард. Ин кор сабаби норохатии арабҳо мешуд. Табарӣ навиштааст, ки «аз ҷумлаи корҳо, ки Мухтор кард, он буд, ки маволиро бар асп нишонд ва аз ғанимати ҷангӣ ба онҳо ато кард».

Дар шеърӯ сурудаҳои худ шуубиён арабҳоро таҳқир карда, азамату шукӯҳи Эрони тоисломиро ба ёд меоварданд ва ситоиш мекарданд. Дар осори шоирону нависандагони ин давра навиштаҳое, ки дар мазаммати арабҳо бошад, хеле зиёд аст. Ибни Муқаффаъ (724–759) аз ҷумлаи мутафаккирони шуубӣ аст. Номи аслии ӯ Рӯзбеҳ писари Додвеҳ аст. Ӯ пеш аз он ки исломро пазирад, бо асосҳои ойини зардуштӣ ошно буда, забони паҳлавиро низ хуб медонист. Дар Бағдод забону адабиёти арабро фаро гирифта, аз устодони ин фан мегардад. Вай чун адиби гуманист (инсондӯст) зухур кард. Ӯ ҳамчун таърихнигор, тарҷумон, адиби озодандеш машҳур гардид. Ибни Муқаффаъ барои собит кардани фарҳанги тоисломии мардуми тоҷик ва нишон додани гановати фарҳангии он, осори зиёдеро аз забони паҳлавӣ ба забони арабӣ тарҷума кард. Аз ҷумлаи ин осор «Калила ва Димна», «Худойнома», «Сираи шоҳони Форс», «Ойиннома», «Маздакнома», «Гохнома» ва «Китоби Тоҷ» мебошанд. Ибни Муқаффаъро асосгузори насри бадеии араб меноманд. Ба навиштаи сарчашмаҳо Ибни Муқаффаъ марди хубсимо, бахшанда, суханвар, хушхат ва андешаманд буд. Вай дар девони хилофат кор мекард ва ҳамин ҷо исломро пазируфт, вале арабҳо ба мусулмон будани ӯ бовар надоштанд. Аз ин рӯ, вайро ба ҷурми безътиқодӣ ба ислом дар оташ сӯзонданд.

Ҳамчунин, Ҳамиди Бахтакон, Саҳл ибни Мишонӣ, Аъдони Шуубӣ, Абӯубайда дар асарҳои худ фикрҳои шуубиро тарғиб менамуданд.

Шоирони шуубӣ Башшор ибни Бурд, Мутаваккилӣ, Ҳаримӣ дар ашъори худ мардуми форсу тоҷик ва таърихи дерини онро мавриди ситоиш қарор дода, баръакс, аз камбудихои арабҳо сухан мегуфтанд.

Ҳатто баъзе арабҳо низ ба ҳаракати шуубия мепайвастанд. Абӯубайда, ки аз олимони араб буд, дар мазаммати арабҳо китоб навишт. Яке аз надимони халифа Мутаваккил, ки худро Мутаваккилӣ меномид, шеърӯ дар мазаммати арабҳо ва ситоиши форсҳо нигошт: «Ман фарзанди озода-

гонам..., аз нажоди Чам! Ман ошкоро хунхоҳи ононам ва агар ҳама аз ин хунхоҳӣ боз истанд, ман даст боз нахоҳам дошт.... Баргардед ба сарзамини Ҳичоз ва ба сусмор хӯрдану галла чарондан машғул шавед».

Шуубиён буданд, ки тухми инқилобро дар дилҳои мардумон коштанд. Мардumi Хуросону Мовароуннахрро маҳз ҳамин даъватҳо ба чунбиш ва шӯриш даъват карданд. Мардуме, ки дар миёнаи асри VIII ба даъвати Абӯмуслим посух доданд, асосан аз сарзаминҳои шарқи хилофат, аз Ҳирот, Пушанг, Марврӯд, Толиқон, Марв, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф буданд.

Савол ва супориш

1. Чаро арабҳо худро аз дигарон бартар ҳисобиданд?
2. Кихоро «маволӣ» меномиданд?
3. Қадом маҳдудиятҳо, ки арабҳо нисбат ба маволӣ қорӣ карданд, медонед?
4. Калимаи «шууб» чӣ маънӣ дорад?
5. Қадом табақаҳои мардум ба чунбиши шуубия бештар дилбастагӣ доштанд?
6. Намояндагони бузурги ҳаракати шуубияро номбар кунед.

Аз навиштаҳои шуубиён дар мазаммати арабҳо

Араберо бар вилояте воли карданд. Яҳудиёно, ки дар он ноҳия буданд, гирд овард ва аз онҳо дар бораи Исои Масеҳ пурсид. Яҳудиён гуфтанд: «Мо Исоро қуштем ва ба дор задем». Гуфт: «Оё хунбаҳои ӯро низ пардохтед?» Гуфтанд: «На». Араб гуфт: «Ба Худо савганд, аз ин ҷо берун наравед, то хунбаҳои ӯро напардозед»

Аз «Уюну-л-ахбор»-и Ибни Қутайбаи Диноварӣ

Абулоҷ ном арабе воли Басра буд. Масеҳиеро назди ӯ оварданд. Пурсид: «Номи ту чист?» Мард гуфт: «Бандоди Шаҳр Бандод». Гуфт: «Се ном дорӣ ва қизия як нафарро мепардозӣ?». Пас фармон дод, то қизия се танро аз ӯ биситонанд.

Аз «Уюну-л-ахбор»-и Ибни Қутайбаи Диноварӣ

Қаҳтабаи Тойӣ, ки аз қудратмандони араб буд, дар як хутбаи худ чунин гуфт: «Эй мардуми Хуросон! Ин мамлакат аз они Шумо ва ёдгори аҷдоду ниёғони шумост. Онҳо ба адл ва ҳусни сират ҳамвора бар душман пирӯз буданд ва чун аз роҳи адл мунҳариф шуданд, Худованд залилтарин умами чаҳон, яъне арабро бар онҳо мусаллат кард.... Араб низ то ба адолат ҳукмравой дошт, шоистаи ҳукумат буд, вале акнун ба роҳи зулм меравад ва бо хонадони Расул ҷавру ситамгарӣ мекунад. Акнун Худо шуморо қудрат дод, то аз ин тоифаи ҷаврпеша интиқом бигиред!».

§ 4. САБАБҲОИ ҚУДРАТЁБӢ ВА ЗАВОЛИ БАРМАКИЁН

Аз давраи ғасби Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо шӯришҳои халқӣ пайваста ба вуқӯъ меоманд. Халифаҳои араб барои паҳш кардани ин шӯришҳо аз нимаи дуюми асри VIII сар карда, ашрофи маҳаллиро бо ҳар роҳ истифода мебарданд.

Дар байни хонадонҳои бонуфузи ҳамон давра хонадони Бармакиён аз ҳар ҷиҳат фарқ мекард. Бармакиён аз тоҷикони Балх буда, барои аз зулми арабҳо озод шудан хидмати босазо кардаанд. Ин хонадон фаъолияти сиёсии худро аввал ҳамчун саркоҳини дайр (парастигиҳои буддоӣ) сар кардаанд ва минбаъд дар давраи ҳукмронии Сосониён (224–651) вазифаҳои баланди давлатиро соҳиб шуданд. Онҳо дар замони истилои арабҳо низ мансабдорони давлат ҳисоб меёфтанд. Намояндагони ин хонадон ҳамеша аз илму дониш огоҳӣ доштанд. Бармак донандаи илмҳои фалсафа, нучум ва тиб буда, яке аз ашрофи арабро таъбабат карда, ба дарбори халифа наздик мешавад. Ӯ бо дастури амири Хуросон соли 726 шаҳри харобшудаи Балхро дубора обод месозад.

Холид ном узви хонадони Бармакиён дар замони қиёми Абӯмуслим исломро қабул мекунад. Ӯ дар аввал дабири Абӯмуслим буда, сипас дабири халифа Мансур гашт. Писа-

ри Холид Яҳё барои халифа шудани халифа Ҷорунуррашид ёрӣ расонд. Ҷорун ӯро вазири худ таъйин кард. Ӯ ба фарзандонаш Фазл, Ҷаъфар, Муҳаммад ва Мӯсо вазифаҳои гуногун дод. Ҷаъфар хеле ба Ҷорун наздик буда, надими халифа шуд. Холид (705–781) сардори девони лашкару хироч, вазир ва ҳокими Табаристон (музофоте дар Эрон) буд. Холидро халифа як замон ҳокими шаҳри Мавсил (Ироқ) таъйин мекунад. Мардуми ин шаҳр ҳеч ҳокимро ба андозаи Холид эҳтиром намекарданд, зеро тарзи ҳукуматдории ӯро мардумӣ медонистанд.

Бармакиён дар сохтмони шаҳри Бағдод – пойтахти Аббосиён ширкат варзиданд. Писари Холид – Яҳё мураббии шоҳзода Ҷорунуррашид буд ва бисёр вазифаҳои баланди замонашро ба уҳда дошт. Аз байни хонадони Бармакиён шахсони маъруфу донишманд ва сиёсатмадорони машҳур ба камол расида, дар ободонии Хуросону Мовароуннаҳр саҳми арзанда гузоштаанд.

Намояндагони алоҳидаи Бармакиён дар вилоятҳои гуногуни хилофат ба вазифаҳои муҳим расида, барои ободию шукуфои минтақаҳои гуногун талош кардаанд. Бармакиён 50 сол дар идораҳои гуногуни хилофати араб хидмат карда, ҳукм рондаанд. Аз ҷумла Фазли Бармакӣ муддате барои ором кардани вазъи Хуросон аз ҷониби Ҷорунуррашид амири Хуросон таъйин гардид. Фазл дар ин вазифа чанд муддат кор карда, миқдори андозро ба тартиб овард ва вазъи ошuftаи ин диёрро сомон бахшид. Таъсири намояндагони хонадони Бармакӣ дар девону даргоҳи Аббосиён низ хеле зиёд буд, зеро таъсири ин хонадон халифаҳои араб либоси мардуми маҳаллии Хуросонро мепӯшиданд. Ғизои маҳаллӣ дар дарбори халифаҳо пур шуд. Халифаҳо ҳатто мусиқии мардуми Хуросонро гӯш мекарданд.

Ниҳоят, халифа Ҷорунуррашид аз нуфузу эътибори афзудаистодаи ин хонадон ба воҳима афтада, барои ба қатл расондани ин хонадон амр кард. Дар натиҷа бисёр одамони машҳури ин хонадон кушта шуданд. Сарнавишти Бармакиён ба таври фоҷиавӣ анҷом ёфт. Соли 803 намояндаи Барма-

киён Чаъфар кушта шуд. Қасади Чаъфар ҳашт сол бар сари дор буд, то ин ки онро пойин кашиданду сӯзонданд. Яҳё ва се писари ӯ: Фазл, Муҳаммад ва Мӯсо дар зиндон ба қатл расонида шуданд. Ин фочиа дар таърих бо номи «Накбати Бармакиён», яъне бадбахтии Бармакиён машҳур аст. Шоирони зиёд дар марғи фочиавии Бармакиён ашъори пуртаъсир сурудаанд, ки аз маҳбубияти ин хонадон дар миёни мардум гувоҳӣ медихад. Бо вучуди кушта шудани бисёр намояндагони ин хонадон, чанде аз онҳо минбаъд дар замони ҳукмронии Сомониён ба мартабаҳои баланд соҳиб шуданд. Масалан, дар аҳди Сомониён Муҳаммади Бармакӣ вазир буд ва Ҳасани Бармакӣ дар замони Ғазнавиён мартабаи баландро соҳибӣ мекард.

Савол ва супориш

1. Бармакиён кӣҳо буданд?
2. Бармакиён аз кадом шаҳр буданд?
3. Чаро халифа аз нуфузи ин хонадон ба таҳлука афтод?
4. Сарнавишти хонадони Бармакиён чӣ тавр анҷом ёфт?
5. Чаро шоирон барои Бармакиён шеър бахшиданд?

Аз Таърихи Байҳақӣ

Чунон хондам дар ахбори хулафо, ки яке аз дабирон мегӯяд, ки Булвазир девони садақот ва нафақот ба ман дод дар рӯзгори Ҳорунуррашид. Як рӯз пас аз баруфтодани Оли Бармак, чарида (дафтар)-и куҳантар мебознигаристам. Дар варақае дидам набишта: Ба фармони амирулмуъминин наздики амир Абулфазл Чаъфар ибни Яҳёи Бармакӣ ... бурда омада аз зар чандин ва аз фарш чандин ва қисвати таййиб (либос ва хушбӯйӣ) ва аснофи неъмат чандин. Ва аз чавоҳир чандин ва маблагаи сӣ бор ҳазор ҳазор дирам. Пас ба варақае дигар расидам, набишта буд, ки андар ин рӯз итлоқ карданд (таъйин карданд) баҳои бурё ва нафт, то тани Чаъфари Яҳёи Бармакиро сӯхта ояд ба бозор чаҳор дирам ва чаҳор донгу ним.

§ 5. ПЕШВОЁНИ ҲАРАКАТИ ИСТИҚЛОЛҲОҶИИ МАРДУМИ ТОЧИК ВА КОРНОМАИ ОНҲО

Абӯмуслими Хуросонӣ раҳбари қиёме шуд, ки таъсири он садсолаҳо давом кард. Ҳамзамон бо ӯ Абӯсаламаи Халлол, ки ӯ ҳам тоҷиктабор буд, барои муҳайё кардани заминаҳои истиқлоли Хуросону Мовароуннаҳр талоши фаровон карданд. Абӯсаламаи Халлол як фарди ватандӯст буд. ӯ сарвати зиёд дошт ва барои аз байн бурдани хилофати Умавиён, ки сиёсати наҷодпарастонаро пеш мебарданд, ин сарватро сарф кард. Вай фикр мекард, ки агар ба ҷойи Умавиён Аббосиён ба хилофат расанд, барои беҳтар гаштани зиндагии мардуми ғайриараб чора меандешанд. ӯ нахустин вазири Аббосиён буда, лақаби «Вазир Оли Муҳаммад»-ро гирифт. Аммо бо ишораи Аббосиён Халлол ҳам ба қатл расид.

Натиҷаи растохези бузурге, ки саросари Хуросону Мовароуннаҳрро фаро гирифта буд, ин шуд, ки ҳамзамон садҳо мардони бузурге аз миёни мардум падид ояд. Дар ҳамон замоне, ки намояндагони хонадони Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён нахустин қадамҳои худро дар арсаи сиёсат мегузоштанд, далерони дигаре, ки ҳама тоҷиктабор буданд, дар фикри истиқлоли ватан буданд.

Яке аз сардорони номдори тоҷик Афшин буд. ӯ аз хонадони ашрофи Истаравшан буд, ки унвони ҳукуматдорӣ афшинро доштанд. Номи асосии ӯ Хайзар (ё Ҳайдар) писари Ковус буд. Хайзар (ё Ҳайдар) ҳамеша дар фикри озодсозии кишвар аз қабзаи ҳукумати арабҳо буд. ӯ дар назди ашрофи араб ошкоро аз наҷоди худ бо ифтихор лаб мекушод ва нисбат ба наҷоди араб нафрати беандоза дошт. Афшин дар Бағдод ба вазифаи баланд таъйин гардида, ҳамеша дар бораи озодшавии сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр аз ҳукумати арабҳо меандешид.

Дигар сардори диловар, ки мехост сарзамини худро аз вучуди арабҳо пок созад, Бобак буд. ӯ дар яке аз ғӯшаҳои Эрон – Озарбодгон (Озарбойҷон) зиндагӣ мекард. Зулму ситами амалдорони аббосӣ ва сол аз сол зиёд гаштани микдори андоз ӯро водор кард, ки даст ба мубориза занад.

Аммо бузурgtарин камбудии хамаи сарварони тоҷик он буд, ки байни ҳам иттиҳоду ҳамдилӣ надоштанд. Аз ин рӯ, душмани муштараки онҳо – Аббосиён аз нуруи сардорону сипаҳсолорони тоҷик дар муқобили ҳамдигар истифода мебарад. Аз ҷумла барои шикаст додани ҷунбиши Бобак Афшинро равона мекунанд. Халифаи араб хуб медонист, ки дар набарди ду саркаш яке шикаст меҳӯрад. Шикасти ҳар қадам ба нафъи дастгоҳи марказии хилофат буд. Афшин, ки марди сиёсатмадор ва зирак буд, бо роҳи фиреб Бобакро шикаст дод. Арабҳо Бобакро бо бераҳмии шадид ба қатл расонданд. Худи нависандагони араб эътироф карданд, ки ҳангоме, ки ҷаллодони араб даст, пой ва дигар андоми Бобакро мебуриданд, ӯ садое намебаровард ва маргро бо сарбаландӣ пешвоз гирифт.

Норозигӣ аз ҳукумати Аббосиён тамоми сарзаминҳои қисмати шарқии хилофатро фаро гирифт. Дар Табаристони Эрон ҷунбише бо номи Сурхаламон (дорандагони парчами сурх) сар зад, ки сарвари он Мозёр ном дошт, ки худро аз насли Коваи оҳангар медонист. Ӯ бо Афшин робита дошт ва бо маслиҳати вай амал мекард. Пайравони Бобак низ дар сафи лашкари Мозёр мавҷуд буданд. Ӯ фиристодани хироч ба Бағдодро қатъ кард. Халифа барои паҳши ин шӯриш аз Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ки ӯ низ тоҷик буд, хост бар зидди Мозёр лашкар кашад. Зиддиятҳои дохилӣ дар Табаристон сабаб шуд, ки ҷунбиши Сурхаламон ҳам шикаст хӯрад. Бародари Мозёр Кӯҳёр ба ӯ хиёнат карда, яке аз сабабҳои шикасти ҷунбиш гардид. Мозёр дастгир ва дар Бағдод ба қатл расид.

Пас аз он навбат ба Афшин расид. Халифа ӯро ба ҳамдастӣ бо Мозёр ва Бобак ва имони рӯякӣ доштан ба ислом муттаҳам намуд ва зиндон карда, сипас ба қатл расонд.

Бо марги ин се фармондеҳи тоҷиктабор даврони нуфузи фарҳангии мардуми Хуросон дар Бағдод ба поён омад. То ин дам мусиқии хуросонӣ, бозиҳои шатранҷ ва нард, ҷавгон ва ҳатто пӯшидани либоси мардуми Хуросон дар Бағдод расм шуда буд.

Ба рӯйи кор омадани Мутаваккил дар хилофати Аббосиён, халифа ба бозичаи дасти дарбориёни турк табдил ёфт. Мулкҳое, ки тобеи Бағдод буданд, яке пас аз дигар ба истиқлол расиданд. Аббосиён хуб дарк карданд, ки дигар мисли замони гузашта наметавонанд қаламрави фарохи хилофатро дар танҳои идора кунанд. Мардуми ғайриараб дигар ба арабҳо ҳамчун сарвару пешво ва наҷоди бартар наменигаристанд. Ҷангҳои дохилии арабҳо, низоъҳои қавмӣ ва қабилавӣ, зиддиятҳои хонаводаҳои Аббосиёну Алавиён, кашмакашҳои дохилии хонадони аббосӣ нуфузу обрӯйи хилофатро дар назари мардум хеле коҳиш дод. Дар гушаву канори хилофат мардумони огоҳ ба ин натиҷа расиданд, ки асли ҳукумати арабҳо ва хонадонҳо на бар асоси дину имон, балки бо така бар зӯр ва макру ҳила устувор будааст. Беобрӯ гаштани мақоми хилофат боис шуд, ки ҳар кас тавони бо зӯр ба даст овардани қудрати сиёсиро пайдо мекард, худро шоистаи давлатдорӣ меҳисобид. Ҳамаи ин омилҳо ба заволи хилофати Аббосиён овард. Аз хилофати як замон муктадир танҳо ном монд. Яке пас аз дигар сарзаминҳо аз итоати Аббосиён берун омаданд.

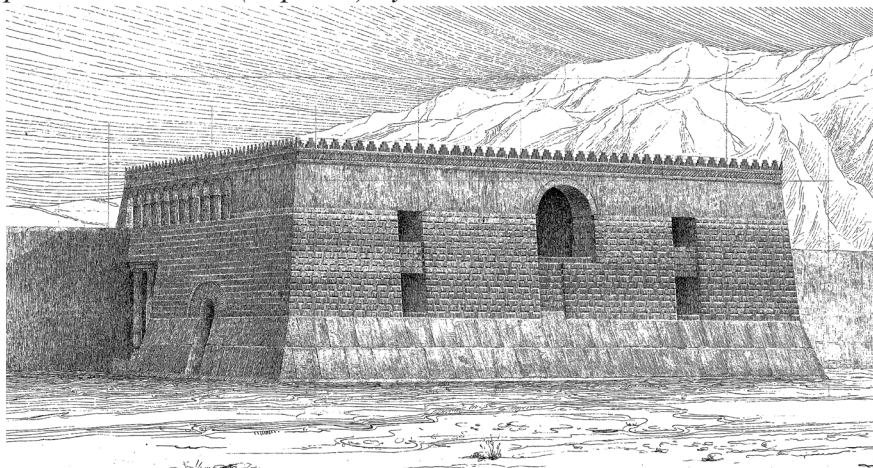
Савол ва супориш

1. Афшин аз кадом музофти Мовароуннаҳр буд?
2. Камбудии пешвоёни истиқлолталаби тоҷикро дар чӣ мебинед?
3. Лаҳзаҳои охири умри Бобакро ба ёд оред ва бигӯед кадом амали ӯ сазовори таҳсин аст?
4. Сабаби коҳиш ёфтани обрӯйи хилофат дар назари мардум чӣ буд?

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

Чун ба даҳлези дари саройи Афшин расидам, ҳуҷҷоб (пос-бонҳо) ва мартабадорони вай ба ҷумла пеши ман давиданд бар одати гузашта ва надонистанд, ки маро ба узре боз бояд гардонд, ки Афшинро саҳт ноҳуш ояд дар ҷунон вақт омадани ман наздики вай. Маро ба сарой фуруд оварданду парда

бардоштанд ва ман қавми хеширо мисол (фармон) додам, то ба даҳлез бинишанд ва гӯи ба овози ман доранд. Чун миёни сарой бирасидам, ёфтам Афиширо бар гӯшаи садр ништа ва натъ (фариш)-е пеши вай фуруди суффа бозкашида. Будулаф ба шалвор ва чашимбибаста он ҷо бинишонда ва сайёф (чаллод) шамиери бараҳна ба даст истода. Афишин бо Будулаф дар мунозара ва сайёф мунтазири он ки бигӯяд, деҳ (бизан), то сараш бияндозад. Ва чун чашими Афишин бар ман уфтод, сахт аз ҷой бишуд ва аз хаши зарду сурх шуд ва рағҳо аз гарданаи бихост. Ва одати ман бо вай чунон буд, ки чун наздики вай шудаме, баробар омадӣ ва сар фуруд кардӣ, чунонки сараш ба синаи ман расидӣ. Ин рӯз аз ҷой наҷунбид ва истихфоф (бе-эҳтиромӣ)-и бузург кард. Ман худ аз он наандешидам ва бок надоштам, ки ба шугле бузург рафта будам ва бӯса бар рӯи вай додаму биништам. Худ дар ман нангарист ва ман бар он сабр кардам ва ҳадице пайвастам, то ўро бад-он машгул кунам аз пайи он, ки набояд, ки сайёфро гӯяд шамиер бирон. Албатта, сӯи ман нангарист. Фаро истодам ва аз тарзе дигар сухан пайвастам ситудан (ситоиш)-и Аҷамро, ки ин мардак аз эшон буд ва аз замини Усрушана (Истаравшан) буд. Ва Аҷамро шараф бар Араб ниҳодам (Аҷамро ситоиш кардам ва Арабро накуҳиш). Ҳарчанд дониستم андар он базаҳ (гуноҳ)-е бузург аст, валекин аз баҳри Будулафро, то хуни вай рехта нашавад, (Афишин) сухан нашинид.

**Қасри афишинҳои Истаравшан дар Бунҷикат
(а. VIII-IX, барқароршуда)**

БОБИ II. ДАВЛАТДОРИИ ТОЧИКОН

§ 6. ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН

Вақте ки хонадони Тоҳириён ба қудрати сиёсӣ роҳ ёфтанд, хилофати аббосӣ даврони заифшавию парокандагиро аз сар мегузаронд.

Давлати Тоҳириён дар асри IX дар Хуросон таъсис ёфта аст. Асосгузори ин хонадон Тоҳир ибни Хусайн аз ашрофзодагони тоҷики шаҳри қадими Пушанги Ҳирот мебошад. Ин давлат бо вучуди муддати кӯтоҳи таърихӣ (821–873) вучуд доштан, дар сарнавишти таърихии мардуми Хуросону Мовароуннаҳр барои аз зулму бедодгариҳои аҷнабиён озод шудани он ва таъсис намудани давлати мустақили маҳаллӣ хидмати бузург кардааст.

Бераҳмиҳои дар ҳаққи хонадони Бармакиён кардаи Аббосиён ҳам пеши роҳи мардуми маҳаллиро гирифта натавоност. Тоҳир ибни Хусайн ҳамчун лашкаркаши боистеъдод ва сиёсатмадори моҳир дар дарбори халифаи араб – Маъмун соҳиби обрӯву шуҳрат мешавад. Вақте ки соли 811 дар байни ду бародар – писарони Ҳорунуррашид – Амин ва Маъмун барои тахти хилофат ҷанг мешавад, Тоҳир ибни Хусайн лашкари Маъмунро сарварӣ намуда, ғалабаи комил ба даст мебарорад. Ӯ соли 813 шаҳри Бағдодро ғасб намуда, бародари Маъмун Аминро, ки бо номи Муҳаммади Зубайда машҳур буд, ба қатл мерасонад. Ҳамин тавр, Тоҳир ибни Хусайн барои ба сари тахт омадани Маъмун хидмати бузург мекунад. Маъмун ҳам некиҳои Тоҳир ибни Хусайнро қадрдонӣ намуда, ӯро ба вазифаҳои баланд таъйин мекунад. Тоҳир нахуст дар шимоли Байнанаҳрайн соҳиби мансаб гашта, сипас фармондеҳи қувваҳои ҳарбии пойтахти хилофат – шаҳри Бағдод мегардад. Минбаъд сардори девони молӣ дар Ироқ таъйин мешавад. Дар ин вақт вазири халифа Маъмун ҳам Фазл ибни Саҳл ном шахси донишманд буд, ки аз тоҷикони Хуросон буда, барои ба ҳокимият омадани дигар хонадонҳои тоҷикӣ талоши зиёд мекунад.

Соли 821 Тоҳир ибни Хусайн амири Хуросон таъйин мешавад, ки Мовароуннаҳр ҳам тобеи он буд. Ӯ дигар ба хи-

лофати Араб итоат намекунад. Мувофиқи фармони Тоҳир хангоми хутбаи намози ҷумъа дигар номи халифаи арабро ба забон намегирифтанд. Ин маънои канда шудани робита бо Бағдодро дошт. Каме баъд аз ин воқеа Тоҳир ибни Хусайн вафот кард. Ҷосусони халифа ӯро захр дода куштанд. Тоҳир дар бистари марг охирин суҳанони худро бо забони модарияш – забони форсии тоҷикӣ баён карда гуфт: «Дар марг ҳам мардӣ бояд». Ин суҳанон баёнғари иродаву матонатии ӯ мебошад.

Бо вучуди он ки баъди вафоти Тоҳир ибни Хусайн дар байни Тоҳириён ва халифа нохушия ба миён омад, халифа маҷбуран писари Тоҳир – Талҳаро ба тахт (822) шинонд. Акнун давлат на аз Бағдод, чунон ки дар замони Тоҳир буд, балки аз Нишопур идора карда мешуд. Қариб тамоми қорҳои давлатӣ дар дасти Тоҳириён буданд, аммо андозу хирочи солони ба хазинаи халифа – ба Бағдод фиристода мешуд ва баъзан сипоҳиёни Тоҳириён дар сафи лашкари халифа меҷангиданд. Талҳа муваффақ шуд, ки шӯриши дар Систон ба амал омадаро сарқӯб намояд.

Баъд аз вафоти Талҳа Абдуллоҳ ибни Тоҳир (828– 844) бо дастури халифа Маъмун амири Хуросон шуд. Абдуллоҳ сарлашқари машҳур буд. Ӯ дар ором намудани Мисри ошуфта қорнамоӣ нишон дод, онро дубора ба қаламрави хилофат ҳамроҳ карда буд. Абдуллоҳ ибни Тоҳир бо диловарии наққорӣ соҳиби шуҳрат гардид. Солҳои 834–835 музофоти Систонро хушқсолӣ фаро гирифт. Ӯ барои бартараф кардани паёмдаҳои хушқсолӣ аз хазинаи давлат сесада ҳазор дирам ҷудо кард ва мардумро аз гурӯснагӣ наҷот дод.

Абдуллоҳ ба худсарии бедодгарии ашрофи маҳаллӣ зарбаи сахт зад. Дар қорҳои давлатдорӣ ба рӯҳониёни ислом тақия менамуд ва бо онҳо машварат мекард. Худаш мисли падараш шоир буд. Вай бо ҳар восита меқӯшид, ки зулму фишори заминдорон нисбат ба кишоварзон кам шавад. Ӯ фармони маҳсус бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. Дар оғози ҳукмронии худ чунин гуфт: «Эй мардум, то аз шумо ҳимоят накунам, андоз нахоҳам ситонд!» Дар Мовароуннаҳр ба хоҷири таъмини мардум бо

маводи ғизоӣ тадбирҳо андешид. Аз чумла, барои таъмини кишоварзони Чоч (Тошканди имрӯза) ду миллион дирам чудо кард. Муҳаммад Авфии Бухороӣ менависад, ки чорсад сол пас ҳам мардуми Чоч аз корҳои кардаи Абдуллоҳ ибни Тоҳир баҳра мебуданд. Бо дастури ӯ фақеҳони Хуросону Ироқ чамъ шуда, дар бораи тарзи истифода аз корез ва дигар иншооти обёрӣ китобе таълиф карданд, ки аҳолии Хуросону Мовароуннаҳр садсолаҳо аз ин китоб истифода мебуданд.

Яке аз корҳои писандаи Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар давлатдорӣ он буд, ки ӯ ба вазифаҳои масъули давлатӣ касонеро таъин мекард, ки молдӯст ва дунёпараст набоянд. Ӯ борҳо таъкид мекард, ки пур кардани кеса ва ба даст овардани номи нек ҳаргиз бо ҳам чамъ намешаванд. Иқдоми дигари Абдуллоҳ ибни Тоҳир тавачҷуҳ ба илму дониш ва дарс хондану илм омӯхтани мардум буд. Ӯ саъй мекард, ки мардуми нодору бенаво ҳам ба дониш дастрасӣ пайдо кунанд. Бо вучуди серкорӣ ин амири Хуросон дар нишастии олимони иштирок мекард ва худ низ аз илмҳои нучум, мусиқӣ ва арӯз бохабар буд. Бо ташаббуси Абдуллоҳ ибни Тоҳир мусобикаҳо баргузор шуда, беҳтарин овозхонҳоро муайян ва қадрдонӣ мекарданд. Ба донишмандон ва шоирон пулу моли фаровон ҳадя мебахшид.

Соли 834 Муҳаммад ибни Қосими алавлӣ дар Марв ва Толиқон даст ба шӯриш зад. Дар атрофи ӯ беш аз 40 ҳазор нафар чамъ шуданд. Абдуллоҳ пас аз талоши зиёд тавонист шӯришро фурӯ нишонда, Муҳаммад ибни Қосимро дастгир кунад. Ин амири хирадманд ҳифзи амният дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳрро муҳимтарин вазифаи худ медонист. Аз ин рӯ, пешвои шӯришро, ки дар миёни ӯ ва баъзе табақаҳои аҳолии маҳбубият дошт, дилҷӯйӣ карда, бо додани миқдоре ҳадя ба пойтахти хилофат Бағдод гусел кард.

Баъди Абдуллоҳ писараш Тоҳири II (844–862) ба сари қудрат омад. Вай соли 862 вафот кард. Ӯ аз падараш бисёр корҳои давлатдориро омӯхта буд. Давраи ҳукумати падару писар давраи нашъунамои фарҳанги мардуми тоҷик маҳсуб мешавад. Дар мамлакат нисбатан тартибу интизом ҷорӣ

гардида, кишоварзӣ ва хунармандӣ ривоч меёбад, зулму худсарихои ашрофу сарватмандон қадре суст мешавад ва илму фарҳанг рушд мекунад.

Душмани асосии Тоҳириён Аббосиён буданд, аз ин рӯ, Тоҳириён ба ҳамон вилоятҳое таъя мекарданд, ки аксари аҳолиашон форсизабон буданд. Тоҳириён ба адیبон, шоирон, хусусан ба пайравони чараёни муҳолиф – шуубиҳо рӯхсат доданд, ки оид ба таъриху фарҳанги пешазисломии мардуми эрониҷаод асарҳо офаранд, қаҳрамонону подшоҳони пешинаро васфу ситоиш кунанд ва онҳоро бо арбоби замони Тоҳириён қиёс намоянд.

Қатъи назар аз ин, аҳволи мардуми заҳматкаш, хусусан кишоварзону хунармандон, тоқатфарсо буд. Андозҳои сершумор бори гароне буданд бар дӯши аҳоли. Ҳамаи ин боиси норозигии мардуми заҳматкаш мегардид. Дар натиҷа ошӯбу шӯришҳо паси ҳам сар мезаданд, ки калонтарини онҳо шӯриши кишоварзони Систон буд.

Минбаъд дар заминаи давлатдории Тоҳириён давлатҳои бузурги Саффорӣёну Сомониён ва пас аз он Ғазнавиён, Қарахониён, Салҷуқӣён ва Ғуриён ба вучуд омаданд. Бо ҳамин ҳукмронии Тоҳириён дар Хуросону Мовароуннаҳр ва қисми шарқии Эрон ба охир расид ва ба қойи он соли 873 Саффорӣён ба сари қудрат омаданд.

*Чуби мунаққаш аз
Ҳисораки Кӯҳистони
Масчоҳ, асри VIII*

Савол ва супориш

1. Сулолаи Тоҳириён кай ба сари ҳокимият омад ва нисбат ба халифаҳои араб чӣ гуна сиёсат пеш гирифта буд?
2. Вазири эрониҷаоди Маъмун чӣ ном дошт?
3. Чаро халифаи араб Тоҳир ибни Хусайнро заҳр дод?
4. Кадом тadbирҳои Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар бораи кишоварзиро медонед?
5. Шӯришҳои асосии замони Тоҳириёнро номбар кунед.
6. Дар бораи фаъолияти Абдуллоҳ дар самти илму фарҳанг ҳикоя кунед.

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

Чунин овардаанд, ки Фазл, вазири Маъмуни халифа, ба Марв итоб кард бо Ҳусайни Мусъаб, падари Тоҳири Зуляминин ва гуфт: «Писарат Тоҳир дигаргуна шуд ва бод дар сар кардаву хештанро намениносад». Ҳусайн гуфт: «Ай вазир, ман пиреям дар ин давлат, бандаву фармонбурдор ва донам, ки насихату ихлоси ман шуморо муқаррар аст. Аммо писарам Тоҳир аз ман бандатар ва фармонбурдортар аст. Ва ҷавобе дорам дар боби вай сахт кӯтоҳ, аммо дурушту дилгир. Агар дастурӣ диҳӣ бигӯям!» Гуфт: «Додам». Гуфт: «Худованд вазирро неруву қудрат диҳад!, Амирулмуъминин (халифа Маъмун) ўро аз фурудасттари авлиёву ҳашами хеш ба даст гирифт (дастгирӣ кард) ва синаи ў бишикофту диле заиф, ки чун ўро бошад, аз он ҷо берун гирифт ва диле он ҷо ниҳод, ки бад-он дил бародариширо, халифае чун Муҳаммади Зубайда (бародари Маъмун), бигушт. Ва бо он дил, ки дод, олату қуввату лашкар дод. Имрӯз чун кораи бад-ин дараҷа расид, ки пӯшида нест, мехоҳӣ, ки туро гардан ниҳаду ҳамчунон бошад, ки аввал буд? Ба ҳеч ҳол ин рост наёяд, магар ўро бад-он дараҷа барӣ, ки аз аввал буд. Ман он чӣ дониستم, бигуфтам ва фармон турост». Фазли Саҳл хомӯш гафт, чунонки он рӯз сухан нагуфт ва аз ҷой бишуда буд. Ва ин хабар ба Маъмун бардоштанд (расонданд), сахт хуш омадаи ҷавоби Ҳусайни Мусъаб ва писандида омаду гуфт: «Маро ин сухан аз фатҳи Бағдод хуштар омад, ки писараш кард» ва вилояти Пушанг бад-ў дод, ки Ҳусайн ба Пушанг буд.

§ 7. ДАВЛАТИ САФФОРИЁН

Дар асрҳои IX–X монанди асрҳои пешина ҳукуматдорон барои муҳофизат намудани сарҳадҳои худ аз ҳучумҳои ғоратгаронаи кӯчманчиён дастаҳои алоҳидаи мусаллаҳ ташкил менамуданд. Онҳоро ғозиён, яъне муборизони роҳи дин меномиданд. Ин дастаҳои мусаллаҳ асосан аз кишоварзон, ҳунармандон ва дигар тоифаҳои хонахаробгашта иборат буданд. Касби асосии ғозиён чанг буд. Онҳо мебоист сарҳад, шаҳр ва водии ободро аз бодиянишинон муҳофизат менамуданд, вале аксар вақт дар фуру нишондани шӯришҳои халқӣ, ки бар зидди ашрофу давлатдорон равона шуда буданд, иштирок мекарданд.

Тадричан дар охири асри IX ин дастаҳо – ғозиён дар Хуросон ба қувваи тавоно табдил ёфтанд. Дар байни онҳо бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс бо қорнамоҳои худ дар ноҳияву шаҳрҳои гирду атроф машхур гаштанд. Асосгузори ин хонадон Яъқуб ибни Лайс буд. То расидан ба қори лашкар ва давлатдорӣ ду бародар мисли падари худ ба рӯйгарӣ (мисгарӣ), ки дар забони арабӣ «саффор» номида мешуд, машғул буданд. Аз ин рӯ, ин хонадонро саффорӣ, яъне рӯйгар меноманд. Бародарон дастаҳои сершумори айёрон ташкил намуданд. Адади чанговарони онҳо рӯз аз рӯз меафзуд. Яъқуб ин қувваро истифода бурда, соли 861 ҳокими Систонро сарнагун намуд ва маркази он шаҳри Заранҷро гирифт. Дар даҳсолаи оянда водии Кобул ва Синд, Кирмон ва Форсро тасарруф кард. Халифа Муътаид (870–892) ба Яъқуб вазифаи ҳокими Балх ва Тахористонро супурд. Халифа ва ашрофи араб мекӯшиданд бо ҳамин роҳ хонадони Тоҳириён ва Саффориёнро чанг андозанд, то ки онҳо заифу нотавон гашта, дигар ба муқобили хилофат мубориза набаранд ва аз иттиҳоди хилофат гардан натобанд. Ҳамаи ин ниятҳои арабҳо барбод рафта, Саффориён ба хилофат бо-вар надоштанд.

Яъқуб хоҳиши мардуми Систонро ба ҷо оварда, вазифаи ҳокимиро ба зимма гирифт. Солҳои 862–864 ду мароти-

ба чангида, вилояти Бустро ба даст даровард. Соли 867 бо лашкари зиёд роҳи Хуросонро пеш гирифт ва чанд шахру музофотро ғасб намуд. Ӯ соли 873 Муҳаммад ибни Тоҳир охири амири Тоҳириён ва аҳли хонадони ӯро асир гирифта, пойтахти Тоҳириён шаҳри Нишопурро ғасб намуд. Бо ҳамин ба ҳукумати хонадони Тоҳириён хотима дода шуд. Ин кори Яъқуб қаҳру ғазаби халифаро ба миён овард вале соли 874 халифа аз ноилоҷӣ Хуросон, Табаристон, Гургон ва Райро ба ихтиёри Яъқуб дод. Халифа аз афзудани обрӯӣи Яъқуб дар ҳарос афтод ва соли 874 маҷбур шуд, ки Мовароуннаҳрро ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ пешкаш намояд, то ки Яъқуб онро ҳам ғасб накунад. Дар ҳақиқат, дар он давра қуввае набуд, ки пеши роҳи Яъқубро бигирад ва хавфи аз миён рафтани хилофати Аббосиён ба миён омада буд.

Яъқуб ибни Лайс акнун мехост Аббосиёнро аз сари тахт дур кунад. Бо ин мақсад ӯ соли 876 ба самти Бағдод лашкаркашӣ намуд. Дар ҳамин солҳо зангиён бо сарвари Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай шӯриш бардошта буданд ва он қариб 14 сол (869–883) давом кард. Яъқуб аз кумаки пешниҳоднамудаи Бурқай даст кашид ва танҳо ба самти Бағдод ҳаракат кард. Халифа, ки аз неруи низомии Яъқуб огоҳӣ дошт, бо роҳи фиреб, яъне вайрон кардани садди об ва ғарқ намудани лашкари Яъқуб ҷони худро халос намуд.

Қувваи Саффориён бо сарвари Яъқуб беш аз пеш меафзуд. Яъқуб ҷанговари шучоъ ва хоксор буд. Ба сарулибос ва дабдабаи дарборӣ аҳамият намедод. Вай дар байни ҷанговарон интизоми саҳт ҷорӣ намуд ва ҳангоми муҳорибаҳо доим дар сафи пеш мечангид. Дар яке аз задухӯрдҳо саҳт маҷрӯҳ шуд ва дар давоми бист рӯз танҳо ба воситаи найча гизо мехӯрд, вале ҳамин ки ба по хест, боз роҳи майдони муҳорибаро пеш гирифт. Яъқуб нахустин касе буд, ки пас аз ҳамлаи арабҳо орзуи ташкил кардани давлати тоҷиконро дошт. Ӯ аз бузургони халқи тоҷик аст.

Ҳангоми муҳорибаҳо бештар ба қувваи асосии худ – «ихтиёриён» таъя менамуд, ки мардум онҳоро айёр, часур,

чобук ном мебурданд. Онҳоро «муборизони роҳи дин» ҳам меномиданд. Сафи «ихтиёриён» аз ҳисоби кишоварзони беамин ва гурезаҳо меафзуд. Онҳо таҳти сарвари Яъқуб ибни Лайс бо рӯҳбаландии зиёд корнамоиҳо нишон медоданд. Ҳамроҳи айёроҳо фарзандони кишоварзон ва заминдорони калон ҳам мечангиданд, ки онҳо дар байни мардум бо номи «озодагон» машҳур буданд. Дар сафи лашкари Яъқуб ғуломон низ буданд. Дар аввал Яъқуб 2–3 ҳазор лашкар дошт, вале солҳои 874–875 вай метавонист то 15 ҳазор аскарони савораро ба ҷанг дарорад.

Яъқуби Лайс бузургтарин сарлашкар ва давлатдори тоҷик соли 879 вафот кард. Ӯ барои забони форсии тоҷикиро забони давлатӣ кунонидан, бисёр заҳмат кашид. Бо амри Яъқуб шоирони форсу тоҷик, ки то он давра ба забони арабӣ менавиштанд, акнун бо забони модариашон эҷод мекарданд. Бисёр китобу дастурҳо ба забони форсии тоҷикӣ гардонда шуданд. Баъди вафоти Яъқуб бародараш Амр ибни Лайс ба тахт нишаст. Ӯро ҷанговарони содиқаш соҳиби тахт карданд. Вай роҳи дӯстиро бо халифа Муътаид (870–892) пеш гирифт ва халифа хонадони Саффорӣро ба расмият шинохт. Халифа ба Амр маншур (фармон)-и нав фиристода, чунин вилояту шаҳрҳоро ба ӯ дод: Порс, Кирмон, Исфаҳон, Қаҳистон, Гургон, Табаристон, Балху Кобул, Систону Синд, Мовароуннаҳр ва шаҳнагии (ҳокими шаҳр) Бағдод. Амр ҳар сол ба хазинаи халифа, 20 миллион дирам, инчунин, дар мавридҳои зарурӣ гоҳ-гоҳ лашкар ҳам мефиристод. Ин дӯстии байни онҳо дер давом накард ва халифа ба ҷанги зидди Амр бархост. Дар ин муҳорибаҳо Амр ғолиб омад. Халифа макру найрангро ба кор бурд. Вай Исмоили Сомониро ба муқобили Амр барангехт, вале дар задухӯрд Амр шикаст хурд ва асир афтод. Исмоили

*Муҷассамаи
Яъқуб ибни Лайс*

Сомонӣ ноилоҷ, ғайри хоҳишаш Амрро ба Бағдод фиристод ва ӯ дар зиндон ҳалок гардид. Аз рӯи ахбори сарчашмаҳо Амр сиёсатмодори моҳир ва лашкаркаши боистеъдод будааст.

Пушту паноҳи Амр лашкар ва феодалони хурде буданд, ки манфиати онҳоро ҳарчониба ҳимоя менамуд. Аз сиёсати Амр ашрофи олимартаба ва заминдорони калон норизо буданд. Дар натиҷа давлати Саффорӣён инқироз ёфт ва мулкҳои он ба итоати давлати Сомонӣён гузашт.

Давлати Саффорӣён ҳамчун давлати мустақил ба зудӣ дар Эронзамин паҳн гашт ва исбот намуд, ки камбағалон ҳам метавонанд давлати мустақили худро бисозанд. Қариб аксари давлатдорони Саффорӣён аз тоҷикон буданд ва бисёриашон забони арабиرو намедонистанд. Маъхазҳои боэътимод исбот намудаанд, ки байни давлатҳои Саффорӣёну Сомонӣён ҳеҷ гуна душманӣ вучуд надошт, гарчанде Аббосӣён мехостанд онҳоро ба муқобили ҳамдигар бархезонанд.

Саволу супориш

1. Хонадони Саффорӣён чӣ хел ба сари ҳокимият омад?
2. Оид ба қаҳрамонӣ ва корнамоиҳои Яъқуб ибни Лайс ва бародараш Амр ибни Лайс нақл кунед.
3. Лашкари Саффорӣён аз кӣҳо иборат буд?
4. Яъқуб ибни Лайс кадом шаҳру музофотро тасаруф намуд?
5. Аз хусуси лашкаркашии Яъқуб ибни Лайс ба Бағдод ҳикоя кунед.
6. Муносибати Амр ибни Лайс бо халифа чӣ гуна буд ва оқибаташ чӣ шуд?
7. Сабабҳои инқироз ёфтани давлати Саффорӣёнро гӯед.

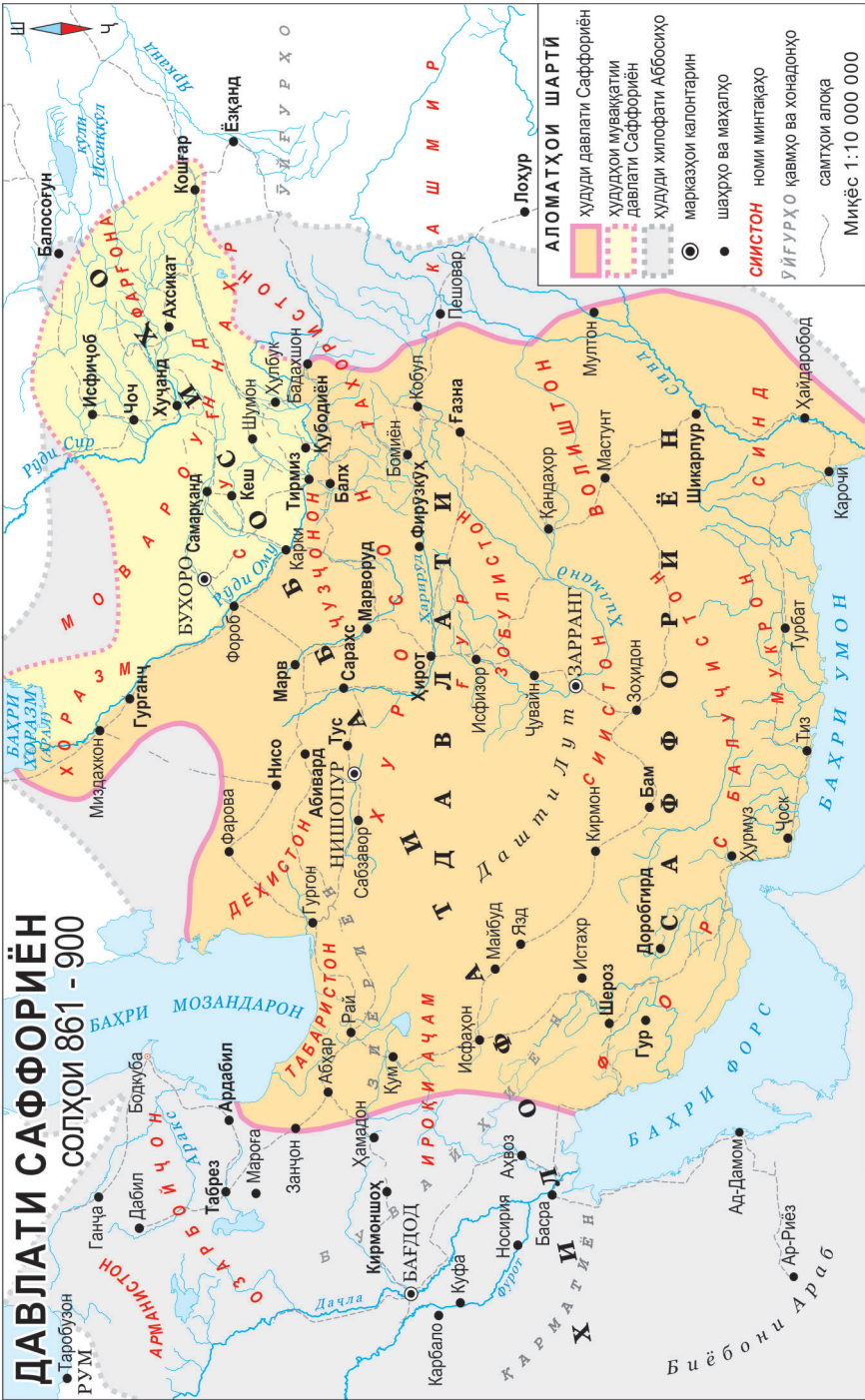
Аз «Таърихи Байҳақӣ»

Дар ахбори Яъқуби Лайс чунон хондам, ки вай қасди Нишонпур кард, то Муҳаммад ибни Тоҳир ибни Абдуллоҳ ибни

Тоҳир – амири Хуросонро фурӯ гирад. Аъёни рӯзгори давлати вай ба Яъқуб тақарруб карданду қосидони мусриъ (тезҳаракат) фиристоданд бо номаҳое, ки «Зудтар бибояд шитофт, ки аз ин худованд (амир)-и мо ҳеч кор менаёяд, чуз лаҳв (бозӣ), то сағр (марз)-и Хуросон, ки бузург сағрест ба бод нашавад». Се тан аз пирони куҳантари донотар сӯйи Яъқуб нанигаристанду бад-ӯ ҳеч тақарруб (наздикӣ) накарданд ва бар дари саройи Муҳаммади Тоҳир мебуданд, то он гоҳ, ки Яъқуби Лайс даррасид ва Муҳаммади Тоҳирро бибастанд.

Ин се танро бигирифтанду пеши Яъқуб оварданд, Яъқуб гуфт: «Чиро ба ман тақарруб накардед, чунонки ёронатон карданд?» Гуфтанд: «Ту подшоҳе бузургӣ ва бузургтар аз ин хоҳӣ шуд, агар ҷавобе ҳақ бидиҳему хашим нагирӣ, бигӯем». Гуфт: «Нагирам, бигӯед!» Гуфтанд: «Амир чуз аз имрӯз моро ҳаргиз дидааст?» Гуфт: «Надидам!» Гуфтанд: «Бар ҳеч вақт моро бо ӯ ва ӯро бо мо ҳеч мукотабату муросалат будааст?» Гуфт: «Набудаст!» Гуфтанд: «Пас мо мардумонем пиру куҳан ва Тоҳириёро солҳои бисёр хидмат кардаву дар давлати эшон некуиҳо дидаву пойгоҳҳо ёфта. Раво будӣ моро роҳи қуфрони неъмат гирифтанд ва ба мухолифони эшон тақарруб (наздикӣ) кардан, агарчи гардан бизананд? Гуфтанд: Пас аҳволи мо ин аст ва мо имрӯз дар дасти амирему худованди мо баруфтод. Бо мо он кунанд, ки Эзид, азда исмуҳу, биписандад ва аз ҷавонмардию бузургии ӯ сазад». Яъқуб гуфт: «Ба хонаҳо боз равед ва эмин бошед, ки чун шумо озодмардонро нигоҳ бояд дошт ва моро ба кор оед, бояд, ки пайваста ба даргоҳи ман бошед». Эшон эмину шокир бозгаистанд ва Яъқуб пас аз ин, ҷумла он қавмро, ки бад-ӯ тақарруб карда буданд, фармуд, то фурӯ гирифтанд ва ҳарчӣ доштанд, пок бистаданду биронданд ва ин се танро баркашиду эътимодҳо кард дар асбоби мулк.

Харитаи давлати Саффорӣён

Аз «Таърихи Систон»

(Ибтидои кори Яъқуб то он замон, ки ба салтанат расид ва ин ҷамоатро арбоби таърих Саффория гӯянд)

Лайс – падари Яъқуб рӯйгаре буд дар Систон. Ва се писар дошт: Яъқуб, Амр ва Алӣ. Ва ҳар се писараи ҳукумат карданд. Аммо ҳукумати Алӣ зиёда имтидод (давом) надошт. Яъқуб низ дар мабдаъ (ибтидо)-и ҳол рӯйгарӣ кардӣ ва ҳар чӣ аз он ҳирфа (касб) ба даст овардӣ, кӯдаконро зиёфат намудӣ. Чун ба синни рушду тамйиз расид, ҷамъе аз мардуми ҷалд (чолок) ба хидмати ӯ камар бастанд. Ва ба раҳ задан машғул шуд, то асбоби сардорӣ мураттаб созад. Ва дар он кор шартҳои инсоф нигоҳ доштӣ ва ба андак чизе аз ояндаву раванда хурсанд гаштӣ.

... Чун Яъқуб аз фатҳи Ҳироту Пушанг фориғ шуд, пас шуаро ӯро шеър гуфтандӣ ба тозӣ (арабӣ). Чун шеър бархонданд, ӯ олим (донанда) набуд, андар наёфт (нафаҳмид). Муҳаммад ибни Васиф ҳозир буд ва дабири расоили ӯ буд ва адаб наку донист. Ва ба он рӯзгор номае порсӣ набуд. Пас Яъқуб гуфт: «Чизе, ки ман андар наёбам, чиро бояд гуфт?» Муҳаммад ибни Васиф пас шеъри порсӣ гуфтан гирифт. Ва аввал шеъри порсӣ андар Аҷам ӯ гуфт ва пеш аз ӯ касе нагуфта буд, ки то порсиён буданд. Сухан пеши эшон ба руд боз гуфтандӣ, бар тариқи хусравонӣ. Ва чун Аҷам барканда шуданд ва араб омаданд, шеър миёни эшон ба тозӣ буд ва ҳамгунонро илму маърифати шеъри тозӣ буд...

Яъқуб бар Нишопур қарор гирифт. Пас ӯро гуфтанд, ки мардумони Нишопур мегӯянд, ки Яъқуб аҳду манишур (фармон)-и амирулмуъминин (халифаи аббосӣ) надорад ва хоричӣ (ғайриқонунӣ) аст. Пас ҳоҷибро гуфт: «Рав мунодӣ (эълон) кун, то бузургон ва уламову фуқаҳои Нишопур ва руасо (сардорон)-и эшон фардо ин ҷо ҷамъ бошанд. То аҳди амирулмуъминин бар эшон арза кунам». Ҳоҷиб фармон дод, ки то мунодӣ карданд... Ва Яъқуб тег баргирифт ва бичунбонид. Он мардумин бештар беҳуш гаштанд. Гуфтанд, магар ба ҷонҳои мо

қасде дорад. Яъқуб гуфт. «Тег на аз баҳри он овардаам, ки ба ҷони қасе қасде дорам, аммо шумо шиқоят кардед, ки Яъқуб аҳди амирулмуъминин надорад, хостам бидонед, ки дорам!» Мардумон боз ҷойи хирад бозомаданд (яъне дубора ҳушёр шуданд). Боз гуфт Яъқуб: «Амиралмуъмининро ба Бағдод на ин тег нишондааст?» Гуфтанд: «Бале». Гуфт: «Маро ба ин ҷойгоҳ низ ҳамин тег нишонад. Аҳди ман ва они амирулмуъминин якест!»».

§ 8. ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Оғози кори Оли Сомон. Баъди он ки арабҳо мардуми Хуросону Мовароуннаҳро ба итоати худ дароварданд, шӯришҳои халқӣ низ паси ҳам ба вуқӯъ меомаданд, ки калонтарини онҳо шӯришҳои Абӯмуслим, Муқаннаъ ва Рофеъ ибни Лайс буданд.

Барои фурӯ нишондани ин шӯришҳо халифаҳои араб ашрофу феодалони маҳаллиро истифода мебарданд. Чунон ки дар боби яқум сухан рафт, соли 806 дар Самарқанд ва дар Систону Истаравшан шӯришҳои пурзӯр ба вуқӯъ пайвастанд. Аз ин рӯ, халифа маҷбур буд, ки вазифаҳои давлатиро ба намояндагони мардуми маҳаллӣ супорад. Ҳамзамон бо Тоҳирӣён мавқеи дигар хонадони маҳаллӣ – Сомониён баланд мешавад. Ин хонадон дар фурӯ нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс, ки ба муқобили хилофат равона карда шуда буд, ғаълолона иштирок намуд ва бисёр намояндагони ин хонадон соҳиби мартабаҳои баланд гардиданд.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ чунин бармеояд, ки саравлоди ин хонадон Сомон ё Сомонхудо ном тоҷик буда, насаби худро ба Баҳроми Чӯбина – сарлашкар ва яке аз бузургони давлати Сосониён пайванд медихад. Ӯ дар атрофи шаҳри Балх миёни мардум обрӯву нуфузи зиёд дошт. Пас аз он ки Балх ва дигар шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр аз тарафи арабҳо забт гардиданд, баъзе хонадонҳои ашроф бо ҳукумати арабҳо наздик шуда, ба мансабҳои давлатӣ роҳ меёбанд. Арабҳо, ки бар хилофи интизор дар Мовароуннаҳр ба муқо-

вимати сахти мардумӣ рӯ ба рӯ шуданд, дар идораи ин мулк очиз монданд. Сиёсати куштор, оташзании шаҳру деҳот, таҳдид, овора кардани мардуми одӣ, чорӣ кардани андозҳо натиҷа надод. Ноадолатӣ дар ҳукумати арабҳо на танҳо мардуми сугдӣ ва таҳорӣ, балки ҳуди арабҳои муҳоҷирро низ норозӣ гардонд. Намунаи он қиёмҳои Шарик ибни Шайх ва Рофеъ ибни Лайс мебошад, ки бо мардуми маҳаллӣ ҳамовоз гашта, зидди халифаҳои ситамгар ва корғузори порахӯро ишратпарастӣ онҳо ба мубориза бархоста буданд. Барои ором кардани аҳолии маҳаллӣ ва дар итоат нигоҳ доштани арабҳои муҳоҷиршуда, арабҳо ба хулосае омаданд, ки ба ашрофи тоҷик таъя намоянд.

Аммо умеди халифаҳои араб, ки мехостанд бо роҳи ҷалб намудани феодалони маҳаллӣ мавқеи худро пурзӯр намоянд, барор нагирифт. Баръакс, хонадонҳои маҳаллӣ бо тамоми ҷиддият мекӯшиданд, ки аз итоати хилофати араб пурра озод шаванд. Албатта, ин ба осонӣ ба даст наомад. Бисёр муборизон дар ин роҳ чун нисор карданд (фочиаи хонадони Бармақиёнро ба хотир биёред). Тоҳириён ва Сафориён тавонистанд озодӣ ба даст дароранд, вале хонадони Сомониён бо хираду заковат ва маҳорати кордонӣ тавонистанд комилан озод шаванд.

Ба сари ҳокимият омадани Сомониён. Сомонхудо ба рои хидматҳои босазояш аз тарафи Асад ибни Абдуллоҳ, ки волии халифаи араб дар Хуросон буд, соҳиби мартабаи баланд мешавад. Сомон барои ҳурмату эҳтироми худ нисбат ба Асад ибни Абдуллоҳ ба писараш Асад ном мегузорад. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё, Илёс. Онҳо бо супориши халифа Маъмун ба вазифаҳои баланди давлатӣ, аз ҷумла ҳокимии шаҳру музофоти алоҳида мерасанд. Нӯҳ дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Чоч ва Истаравшан, Илёс дар Ҷирот ҳоким таъин мегарданд.

Набераи аз ҳама калони Нӯҳ соҳиби шухрати зиёд мегардад. Вай дар хориҷи мамлакат мисли сардори хонадони Сомониён баромад мекард ва бародарони дигар аз ҳар

чихат ҳурмату эҳтиромашро ба ҷо меоварданд. Ин бародарон бо номи худ сикка мезаданд, ҷанговаронро ҷамъ намуда, ба мулкҳои ҳамсоя лашкар мекашиданд. Гарҷанде дар итоати Тоҳириён буданд, рӯз аз рӯз сарватманду тавонотар мегардиданд.

Баъди вафоти бародари калон Нӯҳ додари ӯ Аҳмад ҳокими Самарқанд ва сарвари хонадони Сомониён мешавад. Вай шахси оқилу доно буд ва дар пойдории Сомониён хидмати бузург дорад. Ҳангоми зинда буданаш ҳокимии Самарқандро ба писари калониаш Наср дода буд. Соли 875 халифаи араб Муътаmid ба дасти Наср ҳуҷҷате дод, ки мувофиқи он тамоми Мовароуннаҳр ба итоати Наср даромад ва ӯро ҳамчун сардори хонадони Сомониён эътироф намуд.

Дар ин вақт дар байни хонадони Сомониён зиддият ба миён омад. Баъзе аз бародарон ва ҳешу табор Насрро ҳамчун сарвари хонадони Сомониён эътироф накарданд ва аз номи худ сикка мебароварданд. Ин нохушӣ оқибат ба ҷанги бародарон оварда расонд. Хусусан муносибати Наср бо яке аз бародаронаш Исмоил ниҳоят тезтунд гардид.

Бухоро то соли 874 дар итоати Сомониён набуд ва Исмоил тавонист мулки Бухороро бо оқиливу доноӣ, хираду заковати худ соҳиб шавад. Мулки Бухоро сарватманд буд. Баъди он, ки Исмоил худро тавоно ва мустаҳкам ҳис намуд, аз додани бочу хироч ба бародараш даст кашид ва ин рафтор боиси ҷанги бародарон гардид. Соли 888 байни ду бародар ҷанг рӯй дод ва дар он Исмоил ғалабаи комил ба даст овард. Наср асир афтод. Аммо Исмоил эҳтиром зоҳир карда, бародари калониашро на танҳо озод кард, балки ӯро дар вазифааш, яъне сарвари Сомониён монд. Исмоил мехост Бухороро мустақилона идора кунад ва ба ин мақсадаш расид.

Наср соли 892 вафот кард ва Исмоили Сомонӣ то соли 907 ҳамчун амири Хуросон ҳукумат карда, Бухороро пойтахт қарор дод. Бо ҳамин ба хонадони навбатии тоҷикон муяссар гашт, ки давлати худро дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр таъсис диҳад. Ин давлат то соли 999 арзи вуҷуд

кард. Ин солҳо дар таърихи халқи тоҷик солҳои пешравию кишоварзӣ, ҳунармандӣ, тичорат, адабиёт, фарҳанг, меъморӣ ва бинокорӣ ва дигар ҷабҳаҳо ҳисоб меёбанд. Давраи ташаккули халқи тоҷик ба охир мерасад. Асосгузори давлати тоҷикон Исмоили Сомонӣ буд. Ин давлат ҳангоми ҳукумати Исмоил ба авҷи тарққиёти худ расид ва ҳамчун давлати мустақили мутамарказ шуҳратманд гардид. Баъди поён ёфтани ҷангҳои байнихудӣ ва нисбатан барқарор гардидани оромӣ, масъалаи бехатарии давлат ба миён омад.

Васеъ шудани ҳудуди давлати Сомониён. Исмоили Сомонӣ дар байни хонадони худ аз ҳамаи ёру бародар, хешу табор марди тавонону ботадбиртар буд. Вай истеъдоди нотакрори давлатдориву лашкаркашӣ ва дипломатӣ дошт.

Исмоил баъди дар дохили давлати худ нисбатан барқарор намудани суботу оромӣ, мебоист онро аз ҳучумҳои аҷнабиён, қабилаҳои бодиянишин муҳофизат намояд. Ӯ соли 893 ба муқобили бодиянишинон, ки мардуми Бухоро аз дасти онҳо ба дод омада буд, лашкар кашида, ғалабаи комил ба даст даровард ва хони туркҳоро бо понздаҳ ҳазор аскар асир гирифт. Баъди ин ғалаба бодиянишинон ба Мовароуннаҳр солҳои дароз дигар тохтутоз накарданд.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба водии Талас лашкар кашида, онро бо қонҳои ғании Шелчӣ ба даст даровард. Ин қонҳо барои пешравию иқтисодиёти мамлакат аҳамияти бузург доштанд.

Ҳамон соли 893 Исмоил ба музофоти Истаравшан, ки мустақил буд ва яке аз вилоятҳои пурқувват ҳисоб меёфт, лашкар кашида, онро ба тасарруф овард. Овозаи Исмоил ва давлати тавонону берун аз Мовароуннаҳр паҳн гашт ва ин боиси изтиробии хилофати араб шуд. Халифаи араб бо ҳар роҳ мекӯшид, ки Сомониёнро заиф гардонад ва барои ба ин нияташ расидан тадбирҳои гуногунро ба қор мебард. Халифа ба ҳокими Хуросон Амр ибни Лайси Саффорӣ мактуб навишта, дар он ҳокими Мовароуннаҳр шудани ӯро ёд карда буд. Ӯ бо ин мехост ҳокими Хуросонро бар зидди ҳокими

Мовароуннаҳр Исмоили Сомонӣ бархезонад ва таъсири хилофати арабро дар Хуросону Мовароуннаҳр пойдор гардонад. Бо як тир ду нишон зада, халифа намехост, ки ҳамзамон аз тоҷикон ду марди сипаҳсолору давлатдор хузур дошта бошад. Ӯ медонист, ки дар ин пайкор яке пирӯз мешавад. Барои ӯ муҳим набуд, ки пирӯзи майдон кист. Муҳим он буд, ки ду тоҷик ҳампаймон нагарданд ва ба ҳукумати вай таҳдид накунанд.

Баъди гирифтани нома амири Хуросон Амр ба муқобили Исмоили Сомонӣ бархост. Исмоил, чунон ки муаррих Табарӣ менависад, «авом ва пешаваронро» мусаллаҳ гардонда, ба пешвози Амр баромад ва роҳи Балхро пеш гирифт. Задухӯрди аввалини онҳо тирамоҳи соли 899 дар чанубтари рӯди Чайхун (Ому) ба вуқӯъ пайваст. Дар ин муҳориба Исмоили Сомонӣ истеъдоди баланди ҷангӣ нишон дода, бар лашкари Амр ғалаба кард ва соҳиби асирони зиёде шуд. Ӯ ҳамаи асиронро озод кард. Ин рафтори олиҳимматонааш дӯстони вайро дар байни лашкари Амр хеле зиёд намуд ва обрӯяш дучанд шуд.

Дар бораи мардуми авом ва хунармандонро мусаллаҳ, намудани Исмоили Сомонӣ муаррих чунин менависад: «Исмоил Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорчиҳо фармуд эълон кунанд, ки «Амр омадааст, ки Мовароуннаҳрро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кӯдаконро ғулом гардонад».

Задухӯрди дуюм баҳори соли 900 дар наздикии Балх ба амал омад. Дар ин муҳориба низ Исмоили Сомонӣ маҳорати баланди лашкаркашӣ ва диловарӣ нишон дода, муҳорибаро ба нафъи худ ҳал намуд. Дар натиҷа тамоми мулкҳое, ки дар итоати Саффорӣён буданд, ба зери ҳукумати Исмоили Сомонӣ гузашт. Дар ин муҳориба ҳам мардуми авом ва хунармандон ёрӣ расонданд. Муаррих Наршаҳӣ хабар медиҳад, ки сабаби ғалабаи Исмоил он буд, ки вай тавонист ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаваронро бо аслиҳаи ҷангӣ мусаллаҳ гардонад ва пирӯзии лашкарро таъмин кунад. Са-

баби шикаст хӯрдани Амр он буд, ки, – суханашро давом дода мегӯяд Наршаҳӣ – ин қувваи бузургро ба эътибор нагирифт. Дар пирӯзии Исмоил нақши асосиро заҳматкашон бозиданд.

Ҳамин тавр, Исмоили Сомонӣ давлати қудратманду воҳиди тоҷикро таъсис дод, ки ба ҳайати он сарзамини паҳновари Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Систон, Ғазнин, Помири Ғарбӣ, Қумис ва Рай шомил гаштанд.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба корҳои дохили мамлакат, таъсиси идораҳои давлатӣ, ташкили лашкари пурзӯр ва ҳарчониба мусаллаҳ, рушди иқтисодиёт, илму фарҳанг ва дигар корҳои давлатӣ машғул шуд.

Савол ва супориш

1. Чаро хилофати Араб феодалони маҳаллиро ба корҳои идораи давлатӣ ҷалб мекард?
2. Сомониён бо кадом роҳ ба сари ҳокимият омаданд ва дар байни бародарони ин хонадон чӣ гуна мубориза мерафт?
3. Оид ба шахсияти Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.
4. Исмоили Сомонӣ кадом шахрҳову музофотро аз дасти бодиянишинон озод кард?
5. Барои чӣ халифаи араб ҳокими Хуросон Амр ибни Лайсро ба ҷанги зидди Исмоили Сомонӣ бархезонд?
6. Дар бораи ҷангҳо ва ғалабаи Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.
7. Дар ин ҷангҳо нақши асосиро кадом табақаҳои аҳоли бозиданд?
8. Худуди давлати Сомониёнро аз харита нишон диҳед.

Аз «Таърихи Бухоро»-и Абӯбақри Наршахӣ

Ва Наср ибни Аҳмад бар Исмоил вазифа ниҳода буд аз амволи Бухоро ҳар сола понсад ҳазор дирам. Ва аз баъди он ўро ҳарбҳо уфтод ва он мол харҷ шуд ва натавонист фиристодан. Амир Наср қосидон фиристод ба талаби он мол ва вай нафиристод. Миёни эшон бад-ин сабаб нохӯшиӣ падид омад. Амир Наср лашкар ҷамъ кард ва нома фиристод ба Фарғона, ба наздики бародари хеш – Абӯлашғас ва бихондаш бо лашқари бисёр. Ва номаи дигар ба Чоч фиристод, ба бародари дигар – Абӯюсуф Яъқуб ибни Аҳмад, то бо лашқари худ биёяд ва туркони Исфиҷобро низ биёрад. Ва лашқари азим ҷамъ карданд, он гоҳ рӯй ба Бухоро ниҳод, дар моҳи раҷаб сол бар дувисту ҳафтоду ду (баробари январӣ соли 886).

Аз «Зайн-ул-аҳбор»-и Абӯсаид Абдулҳайи Гардезӣ

Ва аз ин ҷама писарон Аҳмад қоромадтар буд ва чун ў бимурд ўро ду писар монд: Наср ва Исмоил. Ва ба рӯзгори Тоҳириён Самарқанд ва Бухоро эшон доштанд; Самарқанд Наср дошт ва Бухоро Исмоил ва миёни эшон қор нек ҳамерафт. То бадгӯён миёни эшон таҳриз (игво) карданд ва ваҳшат афканданд ва онро мадад ҳамеркарданд, то он ваҳшат моддат (асл) ёфт ва мустаҳкам гаит, то қори эшон ба ҳарб (чанг) расид ва лашқарҳо бикашиданду ба ҳарби якдигар рафтанд. Андар санаи хамса ва сабъина ва миатайн (соли 275 ҳиҷрӣ – баробар бо соли 888-и милодӣ) ҳарб карданд ва Исмоил бар Наср зафар ёфт. Ва Насро дастгир карданду пеши Исмоил оварданд. Чун Исмоилро чаши бар вай уфтод, пиёда шуд ва пеши ў омад ва бар дасти ў бӯса бидод ва аз вай узр хост ва ўро бар сабили (равии) хубӣ, бо ҷамаи ҳашаму ҳошият (наздикон) ба Самарқанд бозфиристод.

§9. ТАШКИЛИ ДАСТГОҲИ ИДОРӢ ВА ЛАШКАР

Дар давраи ҳукмронии Сомониён дар идораи давлатӣ дигаргунии куллӣ ба амал омад. Амир сардори давлат ҳисоб меёфт ва вилоятҳоро ҳокимони аз тарафи амир таъйиншуда

идора мекарданд. Исмоили Сомонӣ барои идораи тамоми корҳои давлати бузурги марказиятноқ зарурияти дастгоҳи давлатиро нағз мефаҳмид. Сохтори идории Сомониён аз ду ниҳоди асосӣ даргоҳ ва девонҳо иборат буд.

Даргоҳ созмоне буд ҳоси амир ва эълонқунандаи амру фармонҳо ва ҳамчунон созмондеҳи шароити истироҳати вай. Сардори даргоҳро Ҳочиби бузург меномиданд ва тамоми фаъолияти амир бо воситаи ӯ сураат мегирифт. Маънои хоҷиб пардадор ё посдор буда, дар зерин мафҳум шахсе дар назар дошта мешуд, ки намегузошт ҳар кас бо амир дидору мулоқот дошта бошад. Чандин хоҷиб даргоҳро идора мекарданд ва сардори кулро хоҷиби бузург меномиданд. Ғайр аз ин даргоҳ бо надим, табиб, шоир, мунаҷҷим (ситорашинос), қаввол (қиссагӯ), чомадор, охурсолор (қасе, ки асп ва дигар ҳайвонҳои амирро нигоҳ медошт), соқӣ, оғочӣ (эълонқунандаи амру фармонҳо) мутриб, пардадор, фаррош таъмин буд.

Дар замони Сомониён Исмоил, писараш Аҳмад ва наберааш Наср бо тадбирҷӯӣ ва созмони корҳои давлат ва халқ буданд, машҳур буданд. Амронии дигар бештар ба айшу нӯш машғул мегаштанд. Аз ин рӯ, агар хоҷиби бузург ва аҳли даргоҳ дар солҳои аввали давлатдорӣ Сомониён ба бунёдкорӣ ва таъмини ниёзҳои давлат машғул бошанд, дар даврони баъдӣ аҳли даргоҳ асосан шароити ба бозӣ ва айшу нӯш машғул гаштани амронро таҳия мекарданд. Тамоми қувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри хоҷиби бузург буд.

Дар ташкили чунин сохти давлатдорӣ ба ғайр аз Исмоили Сомонӣ боз наберааш Насри II Сомонӣ (914–943) низ нақш гузоштааст. Дар замони ҳукумати ӯ дар атрофи Регистони Бухоро биноҳои бошукӯҳ сохта шуд, ки дар ҳар кадоми он девонҳои (идораҳои давлатӣ) алоҳида ҷой гирифтанд.

Девонҳо бори нахуст дар давраи ҳукмронии Сосониёни Эрон (224–651) пайдо шуданд. Минбаъд онро Аббосиёни араб қабул карданд. Дар замони Сомониён девонҳо аз нав дар шакли хеле такмилёфта ба вуҷуд омаданд. Низоми дево-

ниро давлатҳои баъд аз сомони ҳам қабул карда, густариш доданд. Аз ҷумла Ғазнавиён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён идораи кишвари худро аз рӯи ин усул ба роҳ монданд. Баъзе суннату ойинҳои идории Сомониён то оғози асри XX дар Осиёи Миёна амал мекарданд.

Девонҳои аҳди Сомониён чунин буданд:

Девони вазир ё Ҳочаи бузург асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва ба қорҳои тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат мебард. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ бештар намояндагони хонаводаҳои машҳур, аз ҷумла хонадони Ҷайхонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъйин мешуданд. Вазирро ҳамеша аз миёни донишмандони маъруфу саршинос ва қордон интихоб мекарданд. Ин вазифа дар аҳди Сомониён ва тамоми асрҳои миёна хеле пурхатар буд. Дахҳо вазиронро бо бахонаҳои гуногун ба қатл мерасонданд. Дар замони бухронҳо ҳамаи гуноҳ, ки гоҳе натиҷаи амали амир ё аъзои хонаводаи ӯ буд, ба дӯши вазир гузошта мешуд.

Девони барид (идораи алоқа – почта) вазифаи расонидани хабару паёмҳоро ба ҷо меовард. Ин девон имкон медод, ки хабарҳои зарурӣ ба гӯшаву қанори давлат бирасад. Барои расонидани хабар дар тамоми шаҳрҳо дар ҷойҳои маҳсул асп, шутур ва хачир гузошта буданд, ки номаҳоро то ҷои зарурӣ расонанд. Қормандони барид ба марказ аз рафтори ҳокимони маҳаллӣ низ гузориш медоданд.

Девони шурта ё ҳарас (соҳибшурта) масъули пойдории назму низом дар кишвар буд. Он дар саросари кишвар намоянда дошт ва вазифаи политсияи имрӯзаро иҷро мекард. Он ҳуқуқ дошт, ки бар афроди гумонбар ба дуддӣ, ғорат, қатл, шӯриш ва ё дигар амалҳои ҷиноӣ назорат бурда, ҳатто бидуни ариза ва ё шикояти мардум гумонбарро бозрасӣ кунад.

Девони истифода ё муставфӣ ба қорҳои молия, харҷу дахли хазинаи давлатӣ назорат мекард. Муставфӣ бояд илми ҳисобро хуб дониста, амонатдор мебуд. Даромад ва харҷи

солонаи тамоми кишварро баррасӣ карда, ба девони вазир хисобот меод. Ҳангоми тафтиши корманди давлат намоян-даи ин девон хатман иштирок мекард.

Девони амидулмулк сардори корҳои дипломатӣ ва ҳуҷҷатҳои муҳим буд. Онро девони рисолат ва иншо ҳам меномиданд. Кормандони ин девонро дабир меномиданд, ки ба забонҳои арабӣ ва форсӣ хуб ошноӣ доштанд. Сардорони девони вазир одатан аз ин девон корро шуруъ мекарданд. Дабир дар замони Сомониён ва баъд аз он аз обрӯву эҳтироми хос бархӯрдор буд.

Девони хисба ё муҳтасиб аз болои хариду фурӯш дар бозор, тарозу, молҳои воридотии бозаргонон, ҳунармандон, инчунин, баъдтар ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва риояи қонуну қоидаҳои ислом, аз ҷумла истеъмол накардани машрубот ва дигар меъёрҳои шариат назорат мебуд.

Девони ишроф ё мушриф пинҳонӣ ба корҳои давлатӣ, ба хароҷоту даромади хазинаҳо назорат мекард. Дар саросари кишвар ва ҳамаи девонҳо ва идораҳои давлатӣ мушриф пинҳонӣ фаъолият карда, дар бораи шахсони зарурӣ гузориш меод. Омаду рафти меҳмонон, нафароне ки аз хориҷ меоманд низ аз ҷаҳми мушриф пинҳон намонд. Мушриф ҳатто аз паси фарзандони амир ва аъзои хонадони ҳукуматгар ҳам назорат мебуд. Баъзе қасон даҳ ё бист сол дар ягон девон, идораи давлатӣ вилоят ё муассисаи муайян ҳамчун мушриф, вале расман дар вазифаи дигар кор карда, аз вазъи шахр, ба девони марказӣ гузориш меоданд.

Девони қозӣ ба шикояти мардум ва корҳои додрасӣ расидагӣ мекард. Қонунгузорӣ ва низоми ҳуқуқи ин давра, қонуни издивоҷ ва тамоми масоили мавриди баҳс бар пояи шарияти исломӣ роҳандозӣ мешуд. Роҳбари ин девон қозиюлқуззот буда, дар ҳамаи шахрҳо қозӣ ба аризаҳои мардум ҷавоб меод.

Девони вақф масъули нигоҳ доштан, ҳисобу китоб ва истифодаи замин, молу мулк ва дигар дороиҳое буд, ки шахсо-

ни сарватманд барои пеш бурдани корҳои масҷид, мадраса, бемористон ва дигар умури хайрия таъсис меоданд. Амир Исмоили Сомонӣ аз нахустин касоне буд, ки вақфҳо таъсис дод. Минбаъд амирон, сипоҳсолорон ва дигар сарватмандон ба ин амал пайравӣ карданд. Дар қаламрави Сомониён миқдори муассисаҳои вақф хеле зиёд буд.

Девони зиё заминҳои бешумори хонадони Сомониёро назорат ва идора мекард. Дар давлатҳои баъд аз Сомониён ин девонро ваколат меномиданд.

Ба иловаи даҳ девони зикршуда инчунин, сарчашмаҳои таърихӣ аз ду девони дигар ном мебаранд, ки дар ҳаёти сиёсӣ, низоми ва иқтисодии кишвар нақши муҳим доштанд. **Девони сипоҳ ё ориз** ба лашкари Сомониён назорат бурда, онро бо силоҳ, озуқа, либос ва моҳона таъмин мекард. Номи тамоми аҳли лашкар дар дафтари махсус сабт мешуд. Пеш аз саршавии ҷанг қорамандони ин девон омодагии ҷангиро санҷида, сафороии лашкарро барои назорат кардани амир омода месохтанд.

Дар баъзе музофоти давлати Сомониён, ки масъалаи таъмини об душвор буд, идораи маҳаллӣ бо номи **девони об** таъсис меёфт, ки вазифаи он тақсими одилонаи об миёни кишоварзон буд. Аз ҷумла дар Марв, ки таъмини об ҳамеша масъалаи ҳаётӣ буд, намояндагони ин девон ҳамеша ҳузур доштанд.

Ҳамаи ин девонҳо, ба ҷуз девони барид ва мушриф ба ҳокимони маҳаллӣ ва девонҳои марказӣ итоат менамуданд. Миёни девонҳо робитаи наздики қорӣ барқарор буд, зеро амният, субот, пешрафт ва осудагии мардум аз ҷаъолияти наздики ин девонҳо вобаста буд.

Ҳокимони шаҳру вилоятҳо бо тавсияи сарвазир ва ашрофи бонуфуз аз тарафи амирони Сомонӣ тасдиқ мешуданд. Аксар вақт ашрофи обрӯманд, ки солҳои зиёд музофотро идора мекарданд, вазифаҳои худро ба фарзандон мерос мегузоштанд.

Дар пойдор гардондани давлати Сомониён вазирони до-нишманди он, ба монанди Абдуллоҳи Ҷайхонӣ ва Абулфаз-ли Балъамӣ хидмати босазое кардаанд. Амроне Сомонӣ хангоми таъйин намудани ҳокимони вилояту шаҳрҳо дар навбати аввал баромади иҷтимоии онҳоро ба назар меги-рифтанд. Шаҳси ба мансаб пешбаришуда мебоист забонҳои арабӣ ва форсии тоҷикиро хуб донад. Қоидаҳои шариатро сармашқи амал қарор диҳад ва аз фарҳангу адабиёт боха-бар бошад. Чунин одамони бомаърифат дар он замон бисёр буданд. Онҳо аксар вақт дабири (мирзо, котиб) мекарданд ва амалдорон аз ҳамин гурӯҳ таъйин мешуданд. Баъзан аз байни дабирон бисёр шахсон ба мансабҳои олӣ соҳиб ме-гардиданд.

Вазифаи асосии ҳокимони шаҳрҳо, вилоят, ноҳияҳо дар маҳалҳо аз ҷамъ кардани андозҳо ва сари вақт ба хазинаи давлат расондани онҳо иборат буд. Гарчанде давлати Со-мониён нисбатан осудагиву оромиро ба вучуд овард, вале ҳокимони баъзе вилоятҳо ба номи амири сомонӣ хутба хон-да, сикка мезаданд, вале андозро барои вилояти худ сарф мекарданд.

Исмоили Сомонӣ лашкарро пушту паноҳи давлат ме-донист. Бинобар ин, қувваҳои ҳарбӣ бевосита дар ихтиёри амир буданд. То давраи Сомониён қариб ҳар як ҳоким дастаҳои ҷангии худро дошт ва хангоми ба сари давлат омадани хав-фу хатар онҳо бо дастаҳои ҷангии худ ба марказ, ба назди амир ё ҳоким ҳозир мешуданд. Масалан, ҳокими Ҷағониён дар мавридҳои зарурӣ то 10 ҳазор аскарро бо тамоми лаво-зимоти ҷангӣ ба дарбори Сомониён ҳозир мекард. Баробари тараққии давлат, ривочу равнақи шаҳрҳо, хунармандӣ, кишоварзӣ, барои таъсиси лашкари низомии кироя шароит муҳайё гардид.

Исмоили Сомонӣ ва дигар ворисони ӯ, хусусан набе-рааш Насри II (914–943), барои таъсиси лашкари доимии пурзӯр хидмати зиёд кардаанд. Лашкари Сомониён асосан

аз ғуломони турки музофоти гирду атрофи Мовароуннахр иборат буд ва онҳо дар таърихи давлати Сомониён нақши муҳим доштанд. Бо кӯшишу ғайрати лашкари доимӣ Сомониён тавонистанд бисёр шӯришу ошӯбхоро пахш намоянд. Сомониён ду хел лашкар доштанд: якум лашкари низомии кироя, ки пурра дар таъминоти давлат буд ва барои хидмат маош мегирифтанд; дуум чанговароне, ки ҳангоми рӯй додани ҷанг ва ба мамлакат ҳучум кардани аҷнабиён ҳокимону феодалони калон барои ҷангидан омода мекарданд.

Аз байни ҷанговарони кироя бисёр лашкаркашони машҳур баромада, соҳиби сарвату мулкҳои калон шуданд. Сарлашкар ё Ҳочиби бузург яке аз унвонҳои баландтарини давлати Сомониён буд. Ҳочиби бузург қариб ба тамоми қорҳои давлатӣ даҳолат менамуд ва нуфузаш рӯз то рӯз меафзуд. Минбаъд ҷандин ғуломони пешинаи турк ба ин унвон соҳиб шуданд. Яке аз онҳо Алптегин буд, ки дар синни 35-солагиаш чун лашкаркаши часур ва сиёсатмадори машҳур ном бароварда, ба мартабаи сипаҳсолории (сарфармондеҳи лашкар) Хуросон расид. Вай дар ихтиёри худ 2700 ғулом дошт, инчунин, дар Хуросону Мовароуннахр сарвати зиёд ҷамъ карда буд. Дар замони Алптегин боз ғуломи дигар Сабуктегин ба майдон баромад. Ӯ ҳам лашкаркаши бузург ҳисоб меёфт ва дар ҷандин муҳорибаҳо ғалаба ба даст оварда буд. Вай бо Алптегин риштаи хеширо пайваста, ҳокими Ғазнин шуд ва баъд ба хонадони ғазнавӣ асос гузошт. Умуман, Сомониён ба сипоҳиёни турк таъя менамуданд.

Хатои амирони сомонӣ ин буд, ки лашкари кирояро на аз миёни мардуми маҳаллӣ, балки аз байни ғуломони турк интиҳоб карданд. Бо ин амал онҳо мехостанд аз ҳисоби ғуломони турк, ки аз қабилаву хешони худ ҷудо буданд, шахсонӣ ва фодорро тарбия кунанд. Аммо рафти минбаъдаи ҳодисаҳо нишон дод, ки ин умеди амирони сомонӣ ба ноумедӣ табдил ёфт.

Савол ва супориш

1. Дастгоҳи идораи давлати Сомониён чӣ гуна буд?
2. Дар давраи Сомониён кадом девонҳо амал мекарданд?
3. Вазир ё Хоҷаи бузург аз намояндагони кадом хонаводаҳо таъйин мешуд?
4. Вазирони машҳури Сомониён кӣҳо буданд?
5. Дабири дар кадом девон кор мекард?
6. Ҳокимони вилояту шаҳрҳо аз кадом табақаи аҳоли таъйин карда мешуданд ва нисбати онҳо кадом талабот қарор буд?
7. Лашкари Сомониён асосан аз кӣҳо иборат буд?
8. Сомониён чанд ҳел лашкар доштанд?
9. Шумо интиҳоби лашкар аз ҳисоби мардуми бегонаро дуруст мешуморед?

Аз «Қобуснома»-и Унсурулмаоли Кайковус

«Шунидам, ки ба рӯзгори Сомониён Бӯалии Симҷур, ки ба Нишопур буд, гуфтӣ ки ман исфаҳсолор (сипаҳсолор) ва амири Хуросонам, валекин ба даргоҳ нарафтӣ ва охири аҳди Сомониён буд ва чандон қувват надоштанд, ки Бӯалиро ба даст овардандӣ ба унф (дуруштӣ). Пас бо ӯ ба изтирор (тангдастӣ) ба хутба ва сикка ва ҳадя розӣ шудандӣ. Ва Абдуҷаббори Хучонӣ хатиби Хучон буд. Марде буд фақеҳ ва адибе нек буд ва котибе тамом бо роӣи садид (рост) ба ҳама коре кофӣ. Бӯалии Симҷур ӯро аз Хучон биевард ва котибии ҳазрати хеш бидод ва тамкин (эътибор)-е тамомаш бидод андар шугл ва ҳеч шугл бе машварати ӯ накардӣ аз он ки марде сахт бокифоят буд. Ва Аҳмад ибни Рофеи Яъқубӣ котиби ҳазрати амири Хуросон буд, марди сахт фозилу муҳташам ва шугли ҳама Мовароуннаҳр дар зери қалами ӯ буд. Ва Аҳмад ибни Рофеъро бо Абдуҷаббори Хучонӣ дӯстӣ буд сахт... Рӯзе амири Хуросонро вазири ӯ гуфт, ки агар Абдуҷаббори Хучонӣ котиби Абӯалии Симҷур набудӣ, Бӯалиро ба даст шоиствӣ овардан, ки ин ҳама исёни Бӯалӣ аз кифояти Абдуҷаббор аст. Номе бояд набиштан ба Бӯалӣ ва гуфтан, ки агар ту ба то-

атӣ ва чокари манӣ, чунон бояд, ки чун ин нома ба ту расад, дарвақт сари Абдуҷаббори Хуҷонӣ бибуррӣ ва андар тубра (халта) ниҳӣ ва ба дасти ин қосид ба даргоҳи ман фиристӣ, то ман донам, ки ту ба тоатӣ, ки ҳарчӣ ту мекунӣ, маълуми мост, ки ба маишарат ва тадбири ӯ ҳамекунӣ ва агар накунӣ, инак ман, ки амири Хуросонам ба тани хеш меоям, ҷангро сохта бош. Чун ин тадбир бикарданд, гуфтанд ба ҳама ҳол ин хат ба хатти Аҳмад ибни Рофеъ бояд ки бувад ва Аҳмад дӯсти Абдуҷаббор аст, ночор кас фириштад ва ин ҳол боз намояд ва Абдуҷаббор бигурезад.

Амири Хуросон Аҳмад ибни Рофеъро бихонду гуфт: Номае ба Бӯалии Симҷур бинавис дар ин боб ва чун нома набишӣ, нахоҳам, ки ту се шабонарӯз аз ин сарой берун оӣ ва ҳеч кеҳтаре аз онӣ ту набояд, ки пеши ту ояд, ки Абдуҷаббор дӯсти туст, агар ба даст наёяд донам, ки ту намуда бошӣ. Аҳмад ҳеч чиз натавонист кардан ва чунин гӯянд, ки Аҳмад нома ҳаменабишӣ ва ҳамегирист ва бо худ мегуфт, ки кошки ман дабирӣ надонистамӣ то дӯсте бад-ин фозилӣ ба хатти ман кушта нашудӣ ва ин корро ҳеч тадбир намедонам. Охир ин оят, ки Худои таоло дар Муҳкам (Қуръон)-и танзили хеш ҳамегӯяд, ёдаш ҳаме омад: «Онҳоро ба қатл расонанд ё ба дор кашанд ва ё дасту пояшон ба хилоф бибурранд ё бо табъид аз сарзамини солеҳон дур кунанд».

Бо хештан андешид, ки ҳарчанд ӯ ин рамз надонад ва ҳеч бар сари ин сухан наҷафтад, ман он чӣ шартӣ дӯстӣ буд, ба ҷой орам. Чун нома бинабишӣ ва унвон бар кард, бар ин канораи нома алифе (ل) бикард ва ба қаламе борик ва ба ҷониби дигар нуне (ن) бикард (яъне кушта шудан) ва нома ба амири Хуросон арза кард. Кас худ дар унвон нанигарист ва бад-он нигоҳ накард. Нома бархонданду ба муҳр карданд ва ба ҷаммозабон (шутурсавор) доданд ва ҷаммозабонро аз ин ҳол огоҳ накарданд ва гуфтанд: ин нома ба Бӯалии Симҷур деҳ ва он чӣ вай ба ту диҳад бистону боз овар. Ва Аҳмади Рофеъро серӯза нигоҳ доштанд ва баъд аз се рӯз боз хонаи хеш омад дилтанг. Чун ҷаммозабон ба Нишонур расид ва пеши Абӯалии Симҷур рафт ва нома бидод, чунонки расм бошад, Бӯалӣ нома бибӯсид

ва аз ҳоли саломати амири Хуросон бипурсид ва хатиб Абдуҷаббор нишааста буд, нома ба вай доду гуфт: муҳр бардорду фармон арза кун. Абдуҷаббор нома бистуду дар унвон нигоҳ кард, пеш аз он ки муҳр бардошт, бар канора алифе дид ва бар канораи дигар нуне ва дарвақт ин оят ёдаш омад: ан йақтула (яъне кушта шудан). Бидонист, ки нома дар боби куштани вай аст, нома аз даст биниҳод ҳамчунон ба муҳр ва даст бар бинӣ ниҳод, яъне ки аз биниш ман хун ҳамеояд, бишӯям бозоям. Ҳамчунон аз пеши Бӯалӣ бирафт ва даст бар бинӣ ниҳода ва рост, ки аз дар берун рафт, ба ҷое мутаворӣ (пинҳон) шуд. Замоне мунтазири ӯ буданд, Буалӣ гуфт: Бихонед! Ҳоҷаро талаб карданду наёфтанд. Гуфтанд: Бар асти худ нанишааст, пиёда аз сарой берун омад ва ба хонаи хеш нашуд ва кас надонист, ки кучо рафт. Бӯалии Симҷур гуфт: Дигар дабиреро бихонед, то бихонад ва нома бикушоданд ва бархонданд пеши ҷаммозабон, чун ҳол маълум шуд, ҳама халқ ба аҷаб монданд, ки бо вай ки гуфт, ки андарин нома чист набишта? Бӯалии Симҷур агарчанд бад-он шодмона буд, пеши ҷаммозабон лахте зуҷрат (бетобӣ) намуд ва ба шаҳр мунодӣ (эълон) карданд ва Абдуҷаббор худ андар ниҳон кас фиристод, ки ман фалон ҷой нишаастам. Бӯалӣ бад-он шод шуд ва Худойро Таоло шуқр кард ва фармуд, ки: ҳамчунон ҳамебош!

Чун рӯзе чанд баромад, ҷаммозабонро силате неку бидод ва ҷавоби нома бинавишт, ки ҳол бар чӣ ҷумла буд ва савгандон ёд кард, ки мо аз ин ҳеч хабаре надоишем. Амири Хуросон аз он ҳол очиз шуд ва мутаҳаййир бимонд ва хате ва муҳре ва зинҳорномае фиристод, ки мо вайро авф кардем, бад-он шарт, ки бигӯяд андар ин нома чӣ донист, ки чист? Аҳмад Рофеъ гуфт: Маро зинҳор деҳ то бигӯям. Амири Хуросон вайро зинҳор дод, вай он ҳол шарҳ дод. Амири Хуросон Абдуҷабборро авф кард ва он номаи хеш бозхост, то он рамз бибинад, номаро боз оварданд. Рамз ҳамчунон буд, ки Аҳмад гуфт. Халқ шиғифт (ҳайрон) бимонданд аз фазли ӯ аз они он марди дигар».

§ 10. ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Кишоварзӣ. Дар асрҳои IX–X дар Хуросону Мовароуннаҳр ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ пурҷӯшу хурӯш буд. Замин, ки сарвати асосӣ буд, дар дасти намояндагони хонадони Сомониён, заминдорони калон, амалдорони давлатӣ, саркардаҳои ҳарбӣ ва рӯҳониён буд.

Заминдорони калон ба ивази хидматашон ба деҳа, ноҳия ва вилоят соҳиб мешуданд. Онҳо аз мардуми сокини ин заминҳо боҷу хироч мегирифтанд. Баъзе амалдорон мекӯшиданд, ки чунин заминҳоро меросӣ карда, ба авлоди худ диҳанд. Баъзан ҳукумати марказӣ ба онҳо гузашт мекард. Дар натиҷа хонадонҳои меросӣ ба вучуд меомаданд ва онҳо мекӯшиданд, ки аз итоати ҳукумати марказӣ бароянд. Тадричан на танҳо замин, балки об ҳам, ки дар шароити Хуросону Мовароуннаҳр аҳамияти калон дошт, ба дасти давлат ва заминдорони калон гузашт.

Дар замони ҳукмронии Сомониён табақаи нави заминдорони калон, яъне сипоҳиён ба вучуд омаданд, ки онҳо асосан ҷанговарони назди дарбор ва аксарашон аз ғуломони турк буданд. Онҳо ба туфайли корнамоиҳо дар майдонҳои ҷанг аз ғуломӣ озод гашта, зина ба зина соҳиби мансаб мешуданд ва заминро об, деҳаю музофот ва шаҳрҳои бутунро бо сокинонашон тухфа мегирифтанд. Гурӯҳи дигари дар замони Сомониён ба майдон омада, ин рӯҳониён буданд, ки қувваи зиёд ва нуфузи калон доштанд. Дар натиҷа шумораи муассисаҳои дини ислом: масҷид, мадраса ва ғайра хеле афзуд. Рӯҳониёни калон ба ҷуз заминро об, боз ба осиеб ва обҷувоз соҳиб мешуданд.

Тоҷирони давлатманд, ки табақаи синфи ҳукмронро ташкил менамуданд, на танҳо дар шаҳрҳо корвонсаройҳо, дуконҳо, биноҳои боҳашамат доштанд, балки дар деҳаҳо қитъаҳои заминро ба даст дароварда, боғу осиебҳо ва ғайра месохтанд. Хуросону Мовароуннаҳр асосан сарзамини кишоварзӣ ба шумор омада, мардумони он ба парвариши зироату чорво машғул буданд. Барои тараққӣ додани ки-

шоварзӣ обёрии сунъӣ аҳамияти бузург дошт. Каналҳою чӯйҳои дар замони пеш сохта шуда, дорои аҳамият буданд. Хусусан каналҳое, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳир сохта буд, ханӯз аҳамияти худро гум накарда буданд.

Дарёҳои калонтарини Осиёи Марказӣ: Ому (Чайхун) ва Сир (Сайхун) барои обёрии сунъӣ чандон истифода намешуданд. Асосан шохобҳои онҳо: Сурхоб, Кофарниҳон, Вахш ва ғайра заминҳоро шодоб мегардонданд. Ин дарёҳо аҳамияти бузург доштанд ва аксари солҳо оби онҳо то рӯдҳои Аму ва Сир рафта намерасид, чунки обашон пурра барои обёрӣ истифода мешуд. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро ва қисман Панҷекат аз оби дарёи Зарафшон, ки аз рӯдҳои Масчоҳ ва Фон сарчашма мегирифт, баҳра мебуданд.

Дар асри X мисли пештара дарёти Варағсари дарёи Зарафшон шабакаи асосӣ ҳисоб меёфт. Се канал ибтидои худро аз ҳамин дарё мегардонданд ва ҳамаи заминҳои ҷануби Самарқандро обшор менамуданд. Каналҳое, ки аз дарёи Зарафшон об мегардонданд, бисёр буданд ва онҳо асосан шаҳру деҳаҳоро бо об таъмин менамуданд. Мардуми Варағсар сарбанд ва иншооти обёриро нигоҳубин мекарданд ва барои ин аз додани хироч озод буданд.

Дар асрҳои IX–X дар дараҳои Пасттоғи қаторкӯҳи Нурато сарбанд ва обанбори азиме сохта шуд, ки оби онро дар чиллаи тобистон истифода мебуданд. Дар Хуросону Мовароуннаҳр боз заминҳоро ба воситаи корезҳо (чоҳҳои зеризаминӣ) об медоданд. Заминҳои дар баландӣ бударо ба воситаи чиғир (дӯли обкашӣ) обшор менамуданд ва чархи чиғирро ҳайвонҳое чун шутур, гов, асп ва хар мегардонданд. Дар баъзе ҷойҳо оби чоҳҳоро истифода мебуданд.

Заминҳои лалмӣ низ бисёр буданд, ки ҳосили онҳо дар таъмини ғаллаи кишвар нақши муҳим мебозид. Кишоварзон дар заминҳои обӣ гандум, шолӣ, чав, лӯбиё, нахӯд ва дигар зироатҳо мепарвариданд. Пахтакорӣ дар водии Суғд, Фарғона, Шумон (Ҳисор), Вахш ва Марв хеле тараққӣ карда буд.

Боғутоқпарварӣ, ки касби бобоии мардуми тоҷик буд, дар давраи Сомониён хеле пеш рафт. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Панҷекат, музофоти Фарғона, Истаравшан ва дигарҳо бо ангур, себ, зардолу, шафтолу, бихӣ, гелос, олуболу, анор, анҷир, чормағз, бодом ва даҳҳо навъҳои дигари мевачоти лазизи худ шуҳрат пайдо карда буданд.

Дар музофоти кӯҳӣ ва даштҳои Осиёи Марказӣ рамаҳои сершумори бузу гӯсфанд, галлаҳои аспу шутур ва дигар зотҳои чорвою ҳайвонот парвариш меёфтанд. Музофоти Хатлон бо аспҳои худ машҳур гашта буд ва аспи хатлиро ба саросари Хуросону Мовароуннаҳр ва хориҷ аз он мебарданд.

Дар баъзе вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр, масалан, дар Марв парвариши кирмаки абрешим, дар Ҷирот занбӯри асалпарварӣ, дар водии Вахшу Чағониён парвариши зотҳои махсуси гӯсфанд хеле тараққӣ карда буд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар асрҳои IX–X кишоварзӣ хеле раванқ ёфт. Дар ноҳияҳои музофоти Осиёи Марказӣ сарватҳои зиёди зеризаминӣ истихроҷ ва гудохта мешуданд. Дар наздикии Хучанд нуқра ба даст оварда мешуд. Кӯҳҳои Горон аз сангҳои қиматбаҳо, нуқра, бечода (санги сурхранг ё зардранг), тилло, лочувард, булӯри кӯҳӣ ва сангпахта ганӣ буданд. Аз кӯҳҳои Вахон ақиқ, навъҳои гуногуни лаъл, нуқра, тилло истихроҷ карда мешуд.

Аз ноҳияҳои болооби Зарафшон оҳан, тилло, нуқра, зок мегирифтанд. Дарвозу Рӯшон ва Шуғнону Горон маркази истеҳсоли тилло, нуқра, лаъл ва лочувард буданд. Дар ҳамон асрҳо мардуми Чоч, Хучанд, Балх, Шумон ва дигар шаҳрҳо бо намаки қонҳои дар Хатлон ва ноҳияи Ашти имрӯза таъмин мегардиданд. Дар Истаравшан маъдани зиёд истихроҷ ва дар ҳуди ҳамон ҷо гудохта мешуд.

Аҷиб он аст, ки дар ҳамон давра қариб тамоми ҳудуди Осиёи Марказӣ аз лиҳози заминшиносии геология таҳқиқ шуда буд. Дар Қаромазор (наздикии Хучанд) ба микдори зиёд нуқра истихроҷ мешуд. Сарчашмаҳои таърихӣ аз ху-

суси кони ангишти Исфара маълумоти муфассал медиханд. Дар Мовароуннаҳр конҳои зиёде, ба монанди Кони Мансур, Кӯҳи Сим, Консой ва ғайра истифода мешуданд. Дар водии Зарафшон конҳои Амондара, Киштутдара ва ғайра дар истифода буданд. Дар Истаравшан, дар наздикии шаҳри Марсманда кони калони маъдани оҳан кор мекард, ки як қисмаш дар худӣ ҳамон ҷо гудохта мешуд. Маҳсулоти ин конро на танҳо дар шаҳру музофоти гирду атроф, балки дар Хуросону Ироқ дидан мумкин буд. Дар асрҳои IX–X хангоми чанг, инчунин, мухосира намудани шаҳру қалъаҳо нафт ба кор бурда мешуд.

Конҳои калонтарини асрҳои IX–X бузургтарин маркази истихроҷи нукраю сурб Кони Мансур буд, ки дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон воқеъ гаштааст. Ин кон чандин конҳои дигарро низ фаро мегирифт ва захираи он ханӯз ба поён нарасидааст.

Дар истифодаи конҳо барои ҳамон давра ҳунармандони тоҷик хеле маҳорати баланд доштанд. Барои устувор шудани чоҳҳо ва нақбҳо (тунел) тиргакҳои чӯбин, танбаю болор ва сутунҳоро ба кор мебурданд. Чароғҳои сиёҳ, гарчанде хира бошанд ҳам, даруни конҳоро равшан менамуданд. Барои аз даруни конҳо баромадан нардбонҳои калони чӯбинро ба кор мебурданд. Кӯҳканон дар хонаҳои тангу торики аз санг сохташуда ҳаёт мегузаронданд. Дар гирду атрофи конҳо коргарон бо хонаводаҳои худ мезистанд ва ҳамин тавр дар атрофи конҳои бузургу сердаромад деҳаҳо ё баъзан шаҳрҳо арзи ҳастӣ мекарданд. Коркарди маъдан дар ҳаёти иқтисодии Хуросону Мовароуннаҳр нақши муҳим мебозид.

Сатҳи илму ҳунари маъданкони ва маъданшиносӣ дар аҳди Сомониён хеле баланд буд. Сарчашмаҳои хаттии ҳамон давра, осори бостоншиносӣ, кӯраҳои маъдангудозӣ, ташҳиси фулизоти тайёркардаи устоҳо ин фикрро пурра

*Мисгариҳои даври
Сомониён*

тасдиқ менамоянд. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон кӯҳкорони тоҷик дар ҳамон асрҳо конҳоеро кашф намуданд, ки ҳатто геологҳои имрӯза ҳайрон мешаванд. Афзорҳои кӯҳкании онҳо хеле одӣ, аз фонаҳои чӯбину оҳанин, зогнӯли дастадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болға иборат буданд, вале барои ҳамон давра олоти мукамал ҳисоб меёфтанд. Кӯҳканон аз конҳои жарфу амиқ маъданро ба воситаи сабаду халтаҳо берун мекарданд. Баъзе конҳо то 250 метр умқ доштанд.

Шишагарӣ низ дар давраи Сомониён хеле рушд карда буд. Бостоншиносон бисёр шишаҳоро ёфтанд, ки дар асрҳои IX–XII истехсол шудаанд. Шишаи ба асрҳои IX–X – замони Сомониён дахлдошта дар наздикии шаҳрҳои Самарқанд, Варахша, Бунчикат, Пайканд, Нишопур, Хулбук ва Нисо (наздикии Ашхободи имрӯза) кашф шудаанд. Зарфҳои аз шаҳрҳо пайдошуда зарфҳои рӯзгор ва атриётанд. Онҳо аз чому қадахҳо, кӯзаҳои гуногуни дастадору бедаста, косаву пиёла, дӯлчаҳои дастадор ва ғайра иборатанд.

Дар ҳамин асрҳо истехсоли шиша ва маснуоти шишагӣ хеле пеш меравад. Аз шиша чому қадахҳо, сурӯҳӣ, обдон, кӯзаҳои ҳархела, шишачаҳои нафиси атр ва ғайра тайёр карда мешуд. Абӯрайҳони Берунӣ менависад, ки дар маҷлиси Хоразмшоҳ зарфи зумуррадин дид, ки монанди паллаи тарозу буд. Гуфта мешавад ин зарф дар асл аз хазинаи Сомониён буд ва ҳангоми ошуфтагӣ дар давлати Сомониён ба сабаби ҳамлаи туркон ба Хоразм оварда шуда ва онро ба маблағи худуди як ҳазор динар харида буданд.

Дар замони Сомониён шишагарони Мовароуннаҳр тарзи бо усули дамидан тайёр намудани зарфҳои нозуку нафисро пурра омӯхта буданд. Дар ин давра зарфҳои шишагиро на танҳо ашроф, балки мардуми заҳматкаш низ истифода мекарданд. Дар ин давра шишагарон барои тирезаи хонаҳо тайёр намудани шишаро омӯхтанд. Намунаҳои шишаҳои тирезаро бостоншиносон аз Нисо, Афросиёб (харобаҳои Самарқанди қадима) ва дигар шаҳрҳо ба даст овардаанд. Истифодаи шишаи тиреза қадаме ба пеш буд.

Пешаварӣ. Афзоиши кишоварзӣ ва азхуд намудани сарватҳои зеризаминӣ боиси ривочу равнақи пешаварӣ гардид. Дар Хуросону Мовароуннаҳр одамони зиёде машғули касбу хунар буданд. Дар аҳди Сомониён маҳсули хунармандони тоҷик берун аз диёр низ шуҳрат дошт. Маъхазҳои зиёд гӯвоҳи онанд, ки мардуми ин кишвар молҳои гуногун истеҳсол менамуданд ва ҳатто қариб ҳоҷати аз дигар кишварҳо овардани ин молҳоро надоштанд. Дар байни хунарҳои гуногун касби бофандагӣ хеле рушд карда буд. Пешаварон матоҳои гуногунро аз абрешим, пахта, катон (матои аз зағирпоя тайёршуда) мебофтанд. Дар ин сарзамин ҳатто истеҳсоли баъзе матоҳои хориҷӣ низ ба роҳ монда шуд.

Шаҳру деҳаҳои алоҳида бо матоҳои худ берун аз мамлакат машҳур буданд, масалан, матои ведарӣ (деҳаи назди Самарқанд) ва матои деҳаи Зандана (назди Бухоро) бо номи зандоничӣ бо маҳинию нафисӣ, суфтагию назаррабоии худ фарқ мекарданд. Ин матоҳо дар Эрону Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва маркази хилофат – Бағдод харидорони зиёде доштанд. Дар Хуросон либоси аз ин матоҳои машҳур дӯхтаро асосан амирон, ҳокимон, вазирон, козиҳо, давлатмандон мепӯшиданд, ки он нишонаи назоқату зинат ва ашрофият доништа мешуд. Ғайр аз Самарқанду Бухоро матоҳои рангоранги маҳинро боз дар Насаф, Кеш, Дабусия (шаҳри миёни Самарқанду Бухоро), Нишопур, Марв ва дигар шаҳрҳо истеҳсол менамуданд.

Маҳсулоти оҳанӣ ҳам зиёд истеҳсол мешуд, ки на танҳо талаботи бозори дохилиро қонеъ мегардонд, балки барои фурӯш ба дигар кишварҳо содир мешуд. Фулузоте, ки барои содирот истеҳсол мешуд, инҳо буданд: фонусҳои мисини бухорӣ, зарфҳои қалбагии Рабинҷон, дегҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, силоҳҳои Фарғона ва Исфичоб (яке аз музофоти Мовароуннаҳр, ки акнун дар шаҳри Сайрами Қазоқистон ҷой гирифтааст).

Дар Бухоро ва дигар шаҳрҳо аз пунбадона ва кунҷит равшан мегирифтанд. Хунари ордқашӣ маъмул буд. Шумораи осиебҳое, ки аз санги хоро буд, меафзуд.

Ихтирои коғаз саҳифаи дурахшони таърихи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр буд, ки маркази асосии истеҳсоли он шаҳри Самарқанд аст. То истилои арабҳо ба ҷуз Самарқанд, боз дар шаҳрҳои Бухоро, Чорҷӯ, Балх, Хева ва баъдтар Хӯқанду Тошқанд коғаз истеҳсол мекарданд. Дар замони халифа Ҳорунуррашид (786–809) фармони танҳо дар коғаз навиштан содир мекунад. Баъди ин папирус (рустание, ки аз он мисриёни қадим ва дигар халқҳо ма-солеҳи хатнависӣ тайёр мекарданд), ки дар он хат менавиштанд, аз байн меравад.

Дар ин миён шаҳри Самарқанд муҳимтарин шаҳре буд, ки тамоми давлатҳои хилофати арабро бо коғаз таъмин менамуд. Чунин вазифаи бузургро шаҳри Самарқанд аз нимаи дуюми асри VIII то аввали асри IX иҷро кардааст.

Шуҳрати коғази Самарқанд на танҳо дар ҳудуди хилофати Араб, балки дар Ғарб ҳам паҳн гардида буд. Дар ҳамон давра шаш навъи коғаз истифода бурда мешуд.

Ҳунари қулӯлӣ на танҳо дар шаҳрҳои калонтарин, ба монанди Бухоро, Самарқанд, Марв, Тирмиз, Хучанд, Ҳулбук, Пайканд (шаҳри қадимаи назди Бухоро), балки дар ноҳияҳо низ ривож ёфта буд. Дар асрҳои IX–X усули сирдавонии зарфҳо кашф гардид, ки барои зебу зинат ва ороиши зарфҳо аҳамияти калон дошт. Қаламрави Сомониён ба устохонае табдил ёфта буд ва ҳатто дар зиндонҳои кишвар маҳсулоти баландсифату гоҳе нодир тавлид меёфт ва ба хорич содир мегашт.

Хулоса, дар замони ҳукмронии Сомониён тамоми соҳаҳои ҳунармандии ҳамон давра хеле тараққӣ ёфта буд. Ҳунару истеҳсолоти ин давра ба ҳаёти давраҳои баъдӣ таъсири амиқ расонидааст.

*Зарфи сафолӣ.
Ҳулбук*

Савол ва супориш

1. Оид ба сохти чамбиятӣ дар давраи Сомониён нақл кунед.
2. Дар аҳди Сомониён кадом табақаи нави заминдорон ба вучуд омад?
3. Кадом дарёҳо барои обёрӣ бештар истифода мешуданд?
4. Кадом сарватҳои зеризаминӣ истихроҷ мешуданд?
5. Дар бораи конҳои қадима нақл кунед.
6. Оид ба шишагарӣ чӣ медонед?
7. Кадом навъҳои ҳунармандӣ бештар тараққӣ карда буд?
8. Кадом матоъ ва маснуоти Осиёи Миёна дар хориҷа паҳн гашта буданд?
9. Дар бораи кашфи қоғаз ҳикоя кунед. Халифа Ҳорунуррашид оид ба қоғаз чӣ гуна фармон бароварда буд?

Аз «Таърихи Бухоро»-и Абӯбақри Наршаҳӣ

Ва Бухороро коргоҳе будааст миёни ҳисор ва шаҳристон наздики масҷиди ҷомеъ. Ва дар вай бисоту шодурвонҳо бофтандӣ ва бурдҳову болиштҳо ва мусаллиҳои финдиқӣ ва аз ҷиҳати халифа бурде, ки ба яке шодурвон хироҷи Бухоро харҷ шудӣ. Ва аз Бағдод ҳар соле омил (андозгундор)-е алоҳида биёмадӣ ва он чӣ хироҷи Бухоро будӣ, аз ин ҷома иваз бурдӣ. Боз чунон шуд, ки ин коргоҳ муаттал монд ва он мардумон, ки ин саноат мекарданд, пароканда шуданд. Ва андар шаҳри Бухоро устодон будандӣ, ки муайян буданд мар ин шугро. Ва аз вилоятҳо бозаргонон биёмадандӣ, чунон ки мардум занданачӣ мебуданд ва аз он ҷомаҳо бурдандӣ то ба Шому Миср ва дар шаҳрҳои Рум ва ба ҳеч шаҳри Хуросон наёфтандӣ. Ва аҷаб он буд, ки аҳли ин саноат ба Хуросон рафтанд баъзе ва он чӣ олати ин шугл буд, бисохтанд ва аз он ҷома бофтанд бар он обу равнақ наёмад. Ва ҳеч подшоҳу амир ва раису соҳибмансаб набудӣ, ки вайро аз ин ҷома набудӣ. Ва ранги вай сурху сафед ва сабз будӣ. Ва имрӯз занданачӣ аз он ҷома маъруфтар аст ба ҳама вилоятҳо.

§ 11. РУШДИ ТИЧОРАТИ ДОХИЛӢ ВА БЕРУНӢ

Рушди муомилоти мол дар дохили кишвар. Дар аҳди Сомониён мардум нисбатан ҳаёти ором доштанд ва шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–X ба марказҳои тичорати дохилӣ табдил ёфта буданд. Ҳатто баъзе деҳаҳои гирду атрофи шаҳрҳои бозорҳои худро доштанд. Дар ин деҳаҳо дар як ҳафта як маротиба бозор мешуд ва харидорони зиёде чамъ меомаданд. Баъзе деҳаҳои бозорҳои солони ҳам доштанд, ки аз 10 то 20 рӯз тӯл мекашиданд. Ба чунин бозорҳои танҳо мардум ва тоҷирони гирду атроф омада барои эҳтиёҷи худ мол мехариданд, балки савдогарони дигар шаҳрҳои музофоти берун аз Осиёи Марказӣ ҳам меомаданд. Онҳо бештар газвор мехариданд, чунки дар бозорҳои мамлакатҳои хориҷӣ талабот ба газвор зиёд буд. Бозорҳои калонтарин дар сари роҳҳои тичорати дохилӣ ва хориҷӣ ҷой мегирифтанд.

Бозорҳои Бухоро, Самарқанд, Истаравшан, Хучанд, Тирмиз, Балх ва Марв аз ҷумлаи чунин бозорҳои буданд. Ин шаҳрҳои чандин бозор доштанд ва калонтарини онҳо бозорҳои Самарқанд ҳисоб меёфтанд. Ин шаҳрҳои бозори Мовароуннаҳр доништа мешуд. Ҳар як бозори калон анборҳои ва қорвонсароҳои худро дошт. Баъзан дар шаҳрҳои калонтарин якҷанд навъи маҳсулот бозори махсуси алоҳидаро ташкил менамуд. Дар давраҳои алоҳида бозорҳои шаҳрҳои наҷандон калон ҳам дорои аҳамияти бузург буданд. Масалан, бозори шаҳри Пайканд (дар наздикии Бухоро) дар тичорати дохилӣ ва хориҷӣ аҳамияти калон дошт. Тоҷирони он ба ғайр аз тичорат доду гирифт дар деҳаҳои гирду атроф, боз ба мамлакатҳои Чин, Русия ва кишварҳои назди Каспий ба воситаи роҳи обӣ доду гирифт доштанд. Қорвонсароҳои ва меҳмонхонаҳои ин шаҳр ба тоҷирон хидмат мекарданд. Бештари мардони ин шаҳр ба тичорат машғул буданд.

Дар Мовароуннаҳр бозорҳои мавсимӣ низ барпо мешуданд. Яке аз онҳо бозори шаҳри Марсмандаи Истаравшан

хамчун маркази истихроҷи оҳан ном бароварда буд. Дар бозорҳои ин шаҳр тоҷирони кишварҳои дурдаст мол мехариданд ва мол мефурӯхтанд. Аз ин ҷо ба Хуросон, Ироқ ва Миср силоҳҳои гуногун мебурданд, ки онҳо маҳсули дасти устоҳои маҳаллӣ буданд.

Рушди муомилоти мол байни шаҳру деҳот ва мардуми бодиянишин. Тараққиёти кишоварзӣ, кӯҳкорӣ ва хунармандӣ ба пешрафти тижорати байни шаҳру деҳот кӯмак мекарданд. Бозорҳо маркази тижорат буданд. Кишоварзон маҳсулоти худ – ғалла, чорво ва ғайра оварда мефурӯхтанд ва ба ивазаш маҳсулоти истеҳсолкардаи хунармандонро мехариданд. Тоҷирон аксар вақт маҳсулотро ба дашту биёбон, ба ҷойҳои сукунати қabilaҳои бодиянишин мебурданд. Аз ин ҳарду тараф нафъ меиданд. Чунин тижорат аҳамияти бузурги иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ дошт. Ҳарду тараф ба тарзи зиндагии ҳамдигар шинос шуда, дӯстии байни онҳо пайдор мегардид. Яке аз роҳҳои паҳн гаштани дини ислом дар миёни туркҳо ҳамин робитаҳои тижоратӣ буд. Тоҷирон аз бодиянишинон асал, чорво, пашм, пӯсти хом ва маҳсулоти гуногуни ширӣ мехариданд. Бодиянишинон ғулом ҳам мефурӯхтанд. Онҳо аксари ғуломонро ҳангоми тохтутозҳо ва ҷангҳо асир мегирифтанд. Шаҳри Исфичоб маркази фурӯши ғуломон буд. Қabilaҳои бодиянишин матоъҳои аз пахта ва абрешим таҳияшуда, инчунин, ғалла, силоҳ ва ғайра мехариданд ва ба шаҳрҳо маҳсулоти гӯшти ва ширӣ меоварданд. Хариду фурӯши ғулом танҳо бо иҷозати амири Сомонӣ имконпазир буд.

Тижорати корвонӣ ба ҷанубу шарқи Аврупо, Муғулистон, Эрон ва Қафқоз. Дар асрҳои IX–X корвонҳои сершумор дар байни роҳҳои тижорати Осиёи Марказӣ бо мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ, Чин, Эрон, Қафқоз, кишварҳои араби Осиёи Пеш рафтуомад доштанд. Хуросон ва Мовароуннаҳр маркази роҳҳои корвонгузари Шарқ ҳисоб меёфтанд. Онҳо ба Чин шиша, асп ва дигар молу ҳайвонот бурда, аз он ҷо молҳои ҳархелаи абрешимӣ меоварданд.

Дар давраи Сомониён робитаҳои Мовароуннаҳр бо Шарқу Ғарб, хусусан бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бодиянишинони Шимолу Шарқ ривоч ёфта буд. Роҳи бузурги корвонгузари мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Чин аз қаламрави Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз байни кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин ибтидо гирифта, аз Бағдод, Ҳамадон, Марв, Омул (Чорчӯ) гузашта, вориди Бухоро мешуд ва аз он ҷо ба тарафи Самарқанд, Чоч (Тошканд), Тароз (Ҷамбул), Баласогун ва ба соҳили ҷанубии Иссиққӯл мерасид ва баъд роҳи Муғулистонро пеш гирифта, ба Чин мерафт. Хатлон бо Балх ва Бадахшон иртиботи наздики тичоратӣ ва фарҳангӣ дошт.

Корвонҳо аз даҳҳо то ҳазорҳо сар асп ва шутурҳои боркашро дар бар мегирифтанд. Корвони тичоратии аз Ҳамакалон корвоне буд, ки соли 922 аз тарафи халифа Муқтадир ба назди подшоҳи Булғор раҳсипор шуд. Ин корвон 3 ҳазор асп ва шутури пур аз бор дошт, ки ба онҳо 5 ҳазор кас хидмат мерасонд. Корвон аҳамияти сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ дошт. Корвонҳое, ки ба мамлакатҳои ҳамсоя ё дурдаст мерафтанд, аз дусад ва сесад аспу шутур иборат буданд. Ба ғайр аз тоҷирон дар ҳаёти корвон дастаҳои посбонон, олимон, пешаварон, рассомон, сайёҳон ва аксар вақт сафирон ҳам ҳамроҳ мешуданд. Вақтҳое мешуд, ки тоҷирон вазифаи сафириро адо менамуданд. Тоҷирон аз Бухоро матоҳҳои ҳархела, шол, қолин, фонусҳои мисин, зертангҳои асп, пӯсти гӯсфанд, гӯшт, харбуза; аз Самарқанд зарбофт, матоҳҳои симин, кимхоб, абрешим, матоҳҳои абрешимӣ, хайма, қоғаз, шиша, дегҳои калони мисӣ, ҷомҳои нафис, узангу, оҳани лаҷом, тасма, чормағз; аз Хатлон аспҳои хушзоти даванд, ҳачир; аз Бадахшон ақиқи сурх, лочувард, нуқра, тилло, булӯри кӯҳӣ; аз Қубодиён рӯян (ғиёҳе, ки аз он ранги сурх тайёр мекарданд) ва ғайра мебурданд.

Робитаҳои тичоратӣ бо Руси Киев. Дар аввали асри X роҳи нави тичоратӣ бо князҳои Рус кушода мешавад. Тоҷирони Мовароуннаҳр бо ин роҳи нав ба кишвари Ҳазар

(пойтахташ шаҳри Итил) ва аз он ҷо ба князиҳои Рус мерафтанд. Онҳо ба ин кишварҳо биринҷ, меваи хушк, матоъҳои пахтагин, пашмин ва абрешим мебурданд. Аз ин давлатҳо мӯйина, чарм, чорво, асал, чормағз ва гулом меоварданд. Сиккаҳои Сомониён дар сарзамини Рус, мамлакатҳои назди Балтика, Финляндия, Дания ва ғайра ба миқдори зиёд ёфт шудаанд, ки ин аз густариши тиҷорати давлати Сомониён шаҳодат медиҳад.

Дар ҳамон давра аз Бадахшон ва Вахон то Тибет ба Осиеи Марказӣ атри мушқдор ва гулом меоварданд. Дар аҳди Сомониён ба ҷуз сикка боз баротҳои (чек) махсус амал мекарданд. Масалан, дар як шаҳр маблағро супурда барот мегирифтанд ва мувофиқи он дар шаҳри дилхоҳ соҳиби он метавонист маблағашро гирад.

Савол ва супориш

1. Дар бораи бозорҳо ҳикоя кунед. Доир ба Самарқанду Бухорову Пайканд чӣ медонед?
2. Дар бораи бозорҳои мавсимии шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳикоя кунед.
3. Точирон ба назди қабилаҳои бодиянишин кадом молҳоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молҳоро меоварданд?
4. Бозорҳои Осиеи Марказӣ бо кадом мамлакатҳо тиҷорат доштанд?
5. Ба он мамлакатҳо кадом молҳоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молҳоро меоварданд?
6. Дар бораи раванки тиҷоратии давлати Сомониён бо давлати Рус ҳикоя кунед.
7. Давлати Сомониён бо кадом давлатҳои Аврупои Шарқӣ робитаи савдо дошт?

*Аз «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифати-л ақолим»-и
Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ*

Аз Бухоро порчаҳои нарм ва ҷойнамоз ва фарш ва рахти хоби мусофирхона ва камарбанд барои аспон, ки дар зиндонҳо мебофанд ва ҷомаи ашмунӣ ва нӯсти оҳу ва равгани сарв, аз

Дабусия ва Вазор ҷомаҳои вазорӣ, ки ба ранг аст. Ва бархе салотини Бағдодро шунидам, ки онро дебои Хуросон мехонанд.... Ва аз Самарқанд ҷомаи симгун ва самарқандӣ ва деғҳои бузурги мисин ... ва чодар ва рикоб ва лагом ва тасма ... ва аз Фарғонаву Исфиҷоб бардағони турк ва ҷом-аҳои сапед ва ҷангафзор чун шамшер ва мису оҳан ва аз Туркистон ва Хуттал барои ин сӯ аспон меоранд... Гӯшти Бухоро ва навъе харбузаи эшон ба номи соф бемонанд мебошад. Камонҳои Хоразм ва когази Самарқанд ва бодинҷони Нисо ва ангурҳои Ҳирот монанд надорад.

§ 12. ҶОМЕАИ КИШОВАРЗӢ ВА НИЗОМИ МОЛИЁТИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Шаклҳои заминдорӣ. Кишоварзӣ асоси иқтисоди давлати Сомониёнро ташкил меод. Чун дигар давлатҳои асримиёнагӣ заминдорони калон, тоҷирони сарватманд ва ашроф табақаҳои соҳибнуфузуи ҷомеа буданд. Бойгари асосии он давра – заминро ба дар дасти давлат ва заминдорони калон қарор гирифт. Дар ин давра чунин шаклҳои заминдорӣ ҷой доштанд: заминҳои давлатӣ, заминдорони калони сарватмандон, заминҳои мулкӣ ва вақф. Заминҳои давлатӣ хеле зиёд буданд ва онҳоро кишоварзон кишукор мекарданд. Заминҳои худи кишоварзон ҳам ба ҷумлаи заминҳои давлатӣ дохил мешуданд.

Заминҳои давлатӣ ва мулкӣ ба сарватмандон ё феодалони калон, баъзе намояндагони хонадони Сомонӣ, сарварони дин, амалдорон, тоҷирон ва саркардаҳои лашкар тааллуқ доштанд.

Шакли чорум – замини вақф аслан дар ихтиёри рӯҳониёни олимартаба буд, вале аз рӯи шариат ба муассисаҳои динӣ: масҷидҳо, мадрасаҳо, хонақоҳҳо, бемористонҳо тааллуқ дошт. Аз ҳамаи заминҳо, ба ғайр аз заминҳои соҳибонашон имтиёзи махсус дошта, ба хазинаи давлат хироч гирифта мешуд. Имомҳо, шайхҳо ва сайидҳо, ки худро авлоди Муҳаммад пайғамбар меҳисобиданд, аз андоз озод буданд.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин, мулкҳои шартӣ, заминдории шартии феодалӣ низ мавҷуд буданд, ки бар ивази хидмат инъом мешуданд. Дар аҳди Сомониён дар Осиёи Марказӣ ду навъи инъомот: туъма ва иқтаъ вучуд дошт.

Туъма инъоме буд, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироч додан лозим буд. Яъне дар ин сурат туъмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳиби мекард. Иқтаъ инъоме буд, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва давраҳои минбаъда иқтаъ, расман инъоми даромади замин бошад ҳам, иқтаъдор дар асри X амалан ба ҳуқуқи калон молик гардид ва ҳуди иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд. Амирони Сомониён дар масъалаи инъом қардани замин ва мулкҳои яклухт ба лашқариёни турк зиёдрӯ карда, ин гурӯҳро тадричан дар миёни мардуми бумӣ ҷойгир қарданд. Гоҳе ба хотири як хидмати кӯчак ноҳия ва ҳатто вилояти томо мебахшиданд, то он ки нафареро дар итоат нигоҳ доранд ва ё аз худ розӣ кунанд. Ин кор хусусан, дар нимаи дуоми асри X хеле афзоиш меёбад.

Мансабдорон соҳиби замин шуда, мекӯшиданд, ки на танҳо даромади заминро аз худ кунанд, балки кишоварзонро низ ба итоати худ дароваранд ва ин аксар вақт ба онҳо муяссар мегашт. Кишоварзон аз феодалон нисф, сеяк, чаҳоряк, даҳяк ва ҳатто дувоздаҳяки ҳосилро мегирифтанд. Кишоварзе, ки афзори қор, қорво, тухмӣ дошт, бештар ҳисса мегирифт, вале дар ҳамин сурат ҳам миқдори он аз се як, аз чор як, аз панҷ як ҳиссаи ҳосил зиёд набуд.

Илова бар ин кишоварз як қисми ҳосили гирифтаашро барои истифодаи об ба соҳиби об меод. Ба ғайр аз хироч, барзгар боз бисёр маҷбуриятҳои зиёд – кофтани каналҳои обёрӣ, сохтмону таъмири роҳҳо, пулҳо, масҷидҳо, қорвонсаройҳо, қасрҳо, мақбараҳо ва ғайраро ба ҷо меовард.

Андозҳои иқтаъро маъмури давлатӣ ҳам карда, ба иқтаъдор меоданд ва як қисми онро барои худ мегузаштанд. Соҳиби иқтаъ метавонист аз сокинони деҳа ё вило-

ят то нисфи ҳосилро ҳамчун андоз бигиранд. Баъдтар худи иқтаъдорон андозро меситониданд. Акнун ба ҷойи заминдори калон, ки дар он давра деҳқон (деҳгон) ном доштанд, заминдорони нав, яъне иқтаъдорон омаданд. (Дар асрҳои баъдӣ кишоварзони одиро деҳқон мегуфтанд). Аксари ашрофи туркҳои бодиянишин, ки ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, акнун соҳиби иқтаъ мешуданд.

Ривож ёфтани иқтаъ парокандагии мардуми Хуросону Мовароуннахрро дар асрҳои X–XII пурзӯр намуда, ба ҷангу низоъ ва истисмори кишоварзони камбағал оварда расонд. Аҳволи кишоварзон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набуд. Онҳо ҳуқуқи аз як ҷо ба ҷойи дигар рафтано надоштанд. Чунин шакли заминдорӣ ба рушди кишвар монета мегашт. Одамони пешқадам барои пешгирии он тадбирҳо меандешиданд, вале бо вучуди ин иқтаъ ҳарҷониба паҳн мешуд.

Зиддияти асосӣ дар давраи Сомониён дар байни ду синфи ба ҳам зид, яъне кишоварзону ҳунармандон, аз як тараф ва феодалону табақаҳои ҳукмрон, аз тарафи дигар, вучуд дошт.

Хулоса, дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии давлати Сомониён созмони инъом додани замин ва мулкҳои ҷудогона мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Чоч, Фарғона ва ғайра) ва инчунин, баъзе дигар шаҳрҳо дар давраҳои гуногун инъом шуданд, ки минбаъд ба мулкҳои саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Заминдорӣ рӯҳониён. Табақаҳои зиёди ҳукмронро намояндагони рӯҳониёни олимартаба ташкил менамуданд. Рӯҳониёни олимартаба аз ҳисоби заминҳои вақф (мулке, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса ва ғайра бахшида шуда бошад, вале он набояд хариду фурӯш шавад) ба заминдорони калонтарин табдил ёфта буданд. Дар давраи Сомониён пойтахти он-шаҳри Бухоро дар Шарқ маркази дини мубини ислом доништа мешуд. Бухоро соҳиби бисёр мактабҳои динӣ ва мадраса, ки муассисаи олии таълимӣ ба ҳисоб мерафт, гардид. Дар назди чунин мадрасаҳо китобхонаи бузург фаъолият мекард.

Баробари афзудани шухрати ашрофи динӣ, сарвати онҳо низ афзудан гирифт. Аз рӯйи гуфти муаррихи машҳур Наршаҳӣ, Исмоили Сомонӣ заминҳои ҳосилхезу обӣ ва лалмии деҳаи Афшанаи назди Бухороро харида, ба донишомӯзони мадраса вақф кард. Ин заминҳо даромади калон медоданд. Ба чуз ин Исмоили Сомонӣ боз заминҳои нав харида, ба Масҷиди ҷомеи Бухоро вақф кард. Дар замони Сомониён шахсони хайрхоҳ ба ғайр аз масҷиду мадраса, инчунин, барои ободии роҳ, каналу наҳр, пул, бемористон, работ, корвонсарой низ мулк, амвол ва заминҳои зиёдро вақф мекарданд. Аз ҳамин мисолҳо фаҳмидан мумкин аст, ки муассисаҳои динӣ бо кадом роҳҳо замин ва дигар сарватҳоро чамъ меоварданд. Заминҳои вақф чунон зиёд буданд, ки барои идора ва назорати онҳо девони вақф таъсис ёфт. Даромади ин заминҳо баъзан қисми сарварони динро пур мекард. Ҳол он ки даромади заминҳои вақфшударо аз худ кардан мумкин набуд ва мувофиқи таъйиноти он бояд ба камбағалон, толибилмони ниёзманд ва муҳтоҷон дода мешуд.

Ашрофи диндор дар шаҳрҳо ҳам таъсири калон доштанд. Ҳамаи масҷиду мадрасаҳо, хонақоҳҳо, корвонсаройҳо, дуқонҳои тичоратӣ ва дигар муассисаҳои динии вақфшуда дар ихтиёри сарварони дин буданд.

Манбаъҳои даромади хазинаи давлат, аз роҳҳои зерин ба даст меомад:

- заминҳои хосса, ки ба амир тааллуқ доштанд;
- бочу молиёт ва ҳадяи раисони шаҳру вилоят ва ҳокимони ниммустақил;
- ғаниматҳои ҷангӣ;

Андозҳои, ки дар давлати Сомониён ва давлатҳои пас аз он маъмул буд, закот, хироч, ушр ба ҳисоб мерафт. Ин навъ андозҳо бояд мувофиқи муқаррароти динӣ ситонда мешуданд. Аммо давлатдорони сомонӣ борҳо барои ҷанг ё ниёзҳои дигар сола ду маротиба аз мардум андоз меситонданд, ки баъзан сабаби сар задани шӯришу ошӯбҳои мардумӣ мегардид.

Савол ва супориш

1. Сиёсати давлати Сомониён ба манфиати кадом табақаҳои аҳоли раван шуда буд?
2. Кадом шаклҳои заминдориро медонед?
3. Кадом заминҳо заминҳои вақф ҳисобида мешуданд?
4. Кадом табақаи ашроф аз андоз озод буданд?
5. Дар замони Сомониён кадом намудҳои инъом мавҷуд буд?
6. Иқтаъ чист? Дар бораи иқтаъ дар замони Сомониён чӣ медонед?
7. Аз даромади вақф кӣҳо истифода мебуданд?

Аз «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ

Наср ибни Аҳмад, аз мулуки Сомония, писари худро васият кард, ки эй фарзанди дилбанд, агар меҳоҳӣ, ки мамлакате, ки бо машаққати бисёр ба даст овардаем ва салтанате, ки умри азиз дар тамҳиди фавоиди он сарф карда, солҳо бар ту бимонад, бар хазина эътимод макун, ки мол дар маърази завол аст ва бар лашкар дил манех, ки марди сипоҳӣ мунқалибулаҳвол аст. Тақя дар давоми мулк ва қиёми ҳукм бар карам намоӣ ва тавозуъ афзой, ки тавозуъу карам дом андар дилҳои мардумон бошад. Ҳар кӣ сайди ин ду дом шуд, ҳаргиз рӯйи раҳлӣ надорад. Ҳар гоҳ касеро ба хидмат тавозуъ намудӣ, дили ӯ сайди ту гашит ва дар доми муҳаббати ту муқайяд шуд, пас, ӯ маҳкуми туву ту маҳдуми ӯ бошӣ ва сайди туву ту сайди ӯ шавӣ.

Аз «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифати-л ақолим»-и Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ

Нархи хироҷ арзон мебуд, то дар рӯзгори амири ҳамид (Нӯҳи I) ба сабаби қарзе, ки барои анҷоми коре гирифта буданд, хироҷи як солро ду баробар кард, вале ҳамчунон то ба имрӯз барҷой монд... Молиёт сабук ҳастанд ва танҳо барои гуломони соҳили Ҷайҳун сангин аст ва сахтгирӣ мешавад.

Ҳеҷ гуломе бе иҷозатномаи махсуси султон (амири Сомонӣ) ҳаққи гузаштан аз обро надорад. 70 то 100 дирам низ ҳамроҳи ҷавоне мегиранд.... Аз занон 20 дирам ва аз уштур 2 дирам ва аз моли ҳар савор 1 дирам меситонанд.

§ 13. ШҶРИШҶОИ ХАЛҚИ

Авҷ гирифтани муборизаҳо. Ҳарчанд дар аҳди Сомониён назар ба давраи пеш муваффақиятҳои зиёд ба даст омад, вале истисмори оммаи кишоварзону ҳунармандон пурра аз байн нарафт. Онҳо истехсолкунандагони неъматҳои моддӣ буданд, вале зиндагии душвор дошта, бо ранчи нодорӣ ба сар мебурданд. Ба замми ин ҳаҷми андозу хироч, беш аз пеш меафзуд. Табақаи ҳоким ва феодалони калон маҳз аз рӯи заҳмати барзгарону пешаварон соҳиби бойгарӣ, қасру иморатҳо ва даромадҳои бешумор мешуданд. Ҳамаи ин зиддияти байни оммаи заҳматкаш ва ҳокимону сарватмандонро тезутунд менамуд. Аз ҳамин сабаб ошӯбу шӯришҳои халқӣ дар давраи ҳукумати Сомониён низ сар мезаданд.

Шӯришҳо дар аҳди Сомониён. Дар давраи Сомониён шӯришҳои халқӣ сар мезаданд. Шӯриши калонтарин соли 874 дар Бухоро ва гирду атрофи он ба вуқӯъ пайваст, ки ба муқобили забткориҳою худсарӣҳои Ҳусайн ибни Тоҳир ва дастаи чанговарони хоразмӣ ӯ равона шуда буд. Ҳусайн ибни Тоҳир дар шаҳр ва атрофи он тартиботи бераҳмона қорӣ намуд. Ӯ тамоми хирочро аз мардуми Бухоро ва гирду атрофи он бо дирҳами камарзиш чамъ карда, мардуми шаҳри Бухороро маҷбур мекард, ки онро бо дирҳами пурарзиши нукра иваз кунанд. Ин рафтори ношоистаи ӯ боиси сар задани шӯриш гардид. Мардуми заҳматкаш ба мубориза бархоста, қасрро ба даст дароварданд ва худи Ҳусайн ибни Тоҳирро аз Бухоро ронданд.

Дар ин асно сардори Сомониён Наср соли 875 аз халифаи араб барои ба даст даровардани тамоми Мовароуннаҳр маншур гирифт ва мувофиқи талаби ашрофи Бухоро бародараш Исмоили Сомонӣ ҳокими шаҳр таъйин шуд. Оммаи

халқи заҳматкаш аз вай низ ҳеч сабуки надид ва соли 875 шӯришро ба муқобили Исмоили Сомонӣ давом дод.

Чӣ тавре муаррих Наршаҳӣ менависад, яке аз сарварони шӯриш тавонист қариб 4 ҳазор кишоварзро муттаҳид намуда, ҳудуди байни Баркат ва Ромитанро ба итоати худ дарорад. Исмоили Сомонӣ дар ин маврид бо ёрӣ ва дастгирии заминдорону ашроф тавонист шӯришро пахш кунад.

Дар соли 907 дар вилояти Ғур шахсе бо номи Абӯбилло бар зидди ҳукумати маҳаллӣ шӯриш бардошт. Мардуми зиёде, ки аз сиёсатҳои нодуруст ва ғоратгаронаи корғуззори Сомониён норозӣ буданд, ба ин чунбиш ҳамроҳ гаштанд. Пешвои шӯриш аз тарафдорони ормонҳои Яъқуби Лайс буд. Ӯ асосан аз сиёсати андозситонӣ норозӣ буда, ба мардум аз адолатпешагии Саффориён меғуфт. Бештари иштирокчиёни ин шӯриш кишоварзони камбизоат ва ҷӯпонҳо буданд, ки ба низоми андоз ва тарзи ситондани он эътироз доштанд. Исмоили Сомонӣ, ки рӯзҳои охири умри худро сипарӣ мекард, ба яке аз сипоҳиёни худ Бигиш дастур дод, ки ин исёнро фурӯ нишонанд. Пас аз аз 70 рӯзи мубориза шӯриш пахш карда шуд ва Абӯбилло ёронаш дастгир ва дар Бухоро ба қатл расиданд.

Баъди вафоти Исмоили Сомонӣ (907) солҳои 913–914 дар қаламрави Дайлам (Эрон) шӯриши калоне зидди ҳукумати Сомониён сар зад. Аҳли шӯриш бар лашкари пурзӯри Сомониён ғалаба карда, меҳостанд ҳокимони мулкҳои авлоди Сомониёро торумор кунанд ва дар баъзе ҷойҳо ба мақсадашон расиданд. Ин шӯришро лашкари Сомониён бо душворӣ фурӯ нишонд.

Дар ҳуди пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро соли 916 аҳолии камбизоати шаҳр балво бардошта, қасри амиро ғорат карданд. Дар ин ошӯб баъзе аҳли дарбор низ даст доштанд, ки нишондиҳандаи зиддияти дохилии дарбори сомонӣ буд.

Соли 930, вақте ки амир Насри II дар Нишопур буд, се нафар аз бародарони ӯ аз ҳабс фирор карда, дар Бухоро

шӯриш бардоштанд. Сарвари ин шӯришро Абӯбакри нонвой бар уҳда дошт. Инчунин, писари сипаҳсолори (лашкаркаш) Сомониён ва роҳбари қарматиҳои Хуросон Ҳусайни Марвазӣ низ иштирок доштанд. Аммо пас аз чораҷӯӣ писари Марвазӣ Абӯбакрро ба ҳукуматдорон фурӯхт ва рӯҳияи он шикаста шуд. Танҳо пас аз ин шӯриш фурӯ нишонда шуд. Аз шӯриши Муқаннаъ зиёда аз 180 сол гузашта бошад ҳам, дар байни мардуми заҳматкаши шаҳру деҳоти Илок ва Чоч пайравони Муқаннаъ (Сафедчомагон) ҳанӯз бисёр буданд.

Шаҳри Самарқанд барои Сомониён шаҳри серташвиш ҳисоб меёфт. Дар он ҷо табақаҳои исёнгар бисёр буданд ва ба онҳо ғозии сершумор низ ҳамроҳ мешуданд ва ба муқобили Сомониён меҷангиданд. Вақтҳои мешуд, ки баъзе намоёндагони Сомониён ин ошӯбу шӯришҳоро ба мақсади худ истифода мебарданд. Масалан, Исҳоқ ибни Аҳмад, бародари Исмоли Сомонӣ, дар муборизааш борҳо аз ин табақаҳои мардум истифода бурдааст. Ин амалҳои аъзои хонаводаи Сомониён мардумро ноумед карда, боиси кам гаштани маҳбубияти хонадони ҳукуматгар дар миёни аҳоли мегашт.

Яке аз вижагиҳои бештари шӯришҳои халқӣ дар асрҳои миёна ин буд, ки онҳо зери шиори динӣ ё мазҳабӣ мегузаштанд. Азбаски дар ҷомеаи асримиёнагӣ афкори динӣ нақши асосӣ дошт, барои ба мубориза бархезондани мардумон пешвоёни шӯришу ошӯбҳо талош мекарданд, ки мақсадҳои сиёсӣ ва иҷтимоии ҳешро бо ягон шиори динӣ омезиш диҳанд, то дар чашми мардум хубтар чилвагар шавад. Аз ин хотир мо мебинем, ки аксари шӯришҳои халқӣ бо даъватҳои динӣ омехтаанд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ замони Сомониён ва давраҳои баъдӣ, ки бо фармони амиронӣ вазирон навишта мешуд, пешвоёни шӯришҳо ва ҷунбишҳо саҳт зери тозиинаи танқид гирифта мешаванд.

Ҳаракати қарматиён. Қарматия (як шоҳаи мазҳаби исмоилия) ҳамчун ташкилоти махфӣи динӣ ислом дар нимаи дуҷуми асри IX дар Ироқ ба вучуд омада, дар Хуросону Мовароуннаҳр дар нимаи якуми асри X паҳн шудааст. Таъсири

ин ҳаракат дар Хуросону Мовароуннаҳр пас аз таъсиси хилофати Фотимиён дар Африқои Шимолӣ бештар гашт. Мубаллиғони фотимӣ дар ҳамаи кишварҳои мусулмоннишин ҳузур ёфта, даъвати хешро асосан миёни равшанфикрон, хунармандон ва аҳли дарбор паҳн мекарданд. Қувваи асосии қарматихо кишоварзон ва қабилаҳои бодиянишин буданд, ки бар зидди зулми феодалӣ мубориза мебуданд. Қарматихо моликияти хусусӣ будани заминро рад намуда, ба ҷамоаи деҳот баргаштандро ташвиқу тарғиб менамуданд.

Онҳо тарафдори умумӣ гардондани моликият ва баробарии иҷтимоӣ буда, дар айни замон ба мавҷудияти ғуломдорӣ даҳолат намекарданд. Кишоварзон, ки зери зулми заминдорони калон буданд, таълимоти қарматихоро бо хушнудӣ қабул карданд, хусусан баробарии ҷамоаи деҳотро. Мақсади охиринаи онҳо тақсими баробари воситаҳои истехсолот буд. Ба ин ҳаракат ашроф ва феодалони зидди сиёсати ҳукумат ва хилофати Аббосиён низ ҳамроҳ шуданд. Онҳо меқӯшиданд, ки ҳаракати қарматихоро ба муқобили ҳукумати марказӣ истифода баранд.

Дар аввал қарматихо дар музофотҳои Ҷирот, Ғур ва ғайра тарафдорони зиёде пайдо намуданд. Онҳо қариб 10 ҳазор пайрав доштанд ва сарварашон Абӯбиллол буд. Ҳамаи онҳо соли 907 аз тарафи ҷанговарони Сомониён торумор гардиданд. Аммо қарматихо боз аз нав қомат рост карданд ва ин дафъа лашкаркаши намоён Ҳусайн ибни Марвазӣ пешвои онҳо шуда, дар Ҷироту Нишопур исён бардошт, вале шиқаст хӯрд.

Баъд аз марги Ҳусайни Марвазӣ пешвои қарматихои Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ шуд ва дар роҳи пешгирифтааш ба комёбиҳо ноил гашт. Бисёр мансабдорони машҳури давлати Сомониён ба ин ҳаракат ҳамроҳ шуданд ва худӣ Нахшабӣ ба воситаи онҳо ба дарбори Сомониён роҳ ёфта, ҳатто амир Насри II-ро ба тарафи худ кашид. Ин норозигии зиёдеро ба миён овард.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Нӯҳ ибни Наср сардори қарматихо Нахшабӣ бо гуноҳи азхуд намудани 40 ҳазор

дирам айбдор гардида, бо фармони Нух ба дор овехта шуд. Пас аз ин дар саросари мамлакат қатли оми қарматиҳо ва мусодираи молу мулки онҳо сар шуд.

Ҳаракати қарматиён дар Мовароуннаҳр назар ба Хуросон сустрар реша давонда буд. Бо вучуди ин қарматиҳо дар байни қисми зиёди кишоварзон, баъзе мансабдорони дарбор, зиёиён сазовори обрӯй гардида буданд. Дар Мовароуннаҳр ҳаракатҳои халқии дар асрҳои IX–X бавучудода то дараҷае ба ҳаракати қарматиҳо алоқаманд буданд.

Минбаъд қарматиён дар Осиёи Марказӣ чун таълимоти махфӣ амал мекарданд. Баъзе чехраҳои маъруфи илму адабиёт, ба монанди Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва дигарон ба ин таълимот тавачҷуҳ доштанд, зеро он муқобили хилофати ситамгари Аббосиён равона шуда, фикру андешаҳои озодихоҳиро таблиғ мекард. Маҳз ҳамин озодихоҳии ин чунбиш сабаби ҷалби баъзе гурӯҳҳои равшанфикрон мегардид.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои асосии сар задани шӯришҳои халқӣ дар аҳди Сомониёнро гӯед?
2. Дар аҳди Сомониён кадом шӯришҳо сар заданд?
3. Абӯбиллол дар кадом минтақа даст ба шӯриш зад?
4. Серташвиштарин шаҳри Сомониён кадом шаҳр буд?
5. Ҳаракати қарматиён кай ва дар кучо сар зад ва пешвои он кӣ буд?
6. Пешвои ҳаракати қарматиён дар Мовароуннаҳр кӣ буд ва ӯ чӣ тавр ба дарбори Сомониён роҳ ёфт?
7. Мақсади асосии қарматиён чӣ буд?
8. Чаро баъзе шахсиятҳои маъруф ба ин таълимот тавачҷуҳ доштанд?

Аз «Зайн-ул-ахбор» и Абусаъид Абдулҳайи Гардезӣ

Ва андар санаи 317 ҳиҷрӣ (930) амири саъид (Насри II) аз Бухоро сӯйи Нишопур рафт ва бародарони хеш Иброҳиму Яҳё ва Мансурро ба куҳандизи боздошт... Ва таббох (нонпаз)-е

буд, номи ӯ Абӯбақр ибни Амӣ ал-хаббоз, ки иҷроғи эшон бидодӣ ва аблаҳгуна буд ва ҳамеша гуфтӣ, ки «Амири саъидро аз ман ранҷ бояд дид». Ва мардумон аз ҳамоқати ӯ бихандидӣ. Ин Абӯбақр миёни бародарони саъид ва миёни фузулиёни Бухоро ва лашкар восита буд.

Пас рӯзе мувозиъат ниҳоданду биёмаданд, дарбони куҳандизро фуруд гирифтанд ва писарони Аҳмадро ва ҳар чӣ маҳбус буд андар куҳандиз, ҳамаро берун оварданд ва Бухоро бигирифтанд. Ва Яҳё мар Абӯбақри таббохро сарҳангӣ бидод ва ба хештан наздик кард. ...Ва чун хабар ба амири саъид расид, аз Нишопур бозгаишт ва қасди Бухоро кард. Яҳё мар Абӯбақри таббохро бо хайли ӯ ба лаби Ҷайхун фиристод, то роҳ нигоҳ дорад ва нагузорад, ки гузора шавад. Ва писари Ҳусайн ибни Алӣ ал-Марвазиро бо ӯ фиристод ва чун ба лаби Ҷайхун расиданд, Муҳаммад ибни Убайдуллоҳ ал-Балғамӣ ба писари Ҳусайн руқъа набишт. Писари Ҳусайн мар Абӯбақри таббохро бигирифтуну бибаст ва амири саъид аз рӯд гузора кард ва ба Бухоро омад ва бифармуд, то Абӯбақрро зери тозиёна бидуштанд ва пас ӯро ба танӯри тофта ниҳоданд ва як шаб андар танӯр бидоштанд ва дигар рӯз баркашиданд, ҳеч андоми ӯ насӯхта буд, ҳамаи мардумон аз он аҷаб доштанд....

§ 14. АНҶОМИ ТАШАККУЛЁБИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА ДАВЛАТДОРИИ ОН

Таркиби этникӣ (нажодӣ)-и халқи тоҷик. Дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр аз давраи қадим халқҳои ориёнажод: суғдиҳо, бохтариҳо, хоразмиён, тахориён, фарғониён, хиёниён ва сақоиҳо умр ба сар мебуданд.

Халқи тоҷик тадричан аз ҳамин халқҳои зикршуда ташаккул ёфтааст, ки онҳо дар водии Зарафшон, Истаравшан, Қашқадарё, Фарғона, чануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза, ҳавзаи Мурғоб ва дигар водию ноҳияҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳар кадоми ин ноҳияҳо лаҳҷаи алоҳидаи худро доштанд. Онҳо ба тӯфайли робитаҳои гуногун бо тарзи зиндагию фарҳанги ҳамдигар хеле наздик буданд ва аз онҳо

бахравар мегардиданд. Халқҳои ноҳияҳои зикршуда асосан аз мардуми муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта, тоифаҳои ҳамзабон ҳамфарҳанги Эрони Шарқӣ ё Хуросонро дар бар мегирифтанд.

Ташаккули халқи тоҷик аз аввалҳои асри миёна сар шуда, дар асрҳои VI–VIII аввал дар шаҳру воҳаҳо, водиҳо, сипас дар тамоми қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр вусъат меёбад. Дар асрҳои IV–VI гурӯҳҳои дигари этникӣ – хайтолиён ва дар асрҳои VI–VIII туркҳо, баъд арабҳо ба ҳудуди ташаккули тоҷикон ҳамроҳ шуданд. Аз ин гурӯҳҳои этникӣ хайтолиёни бодиянишин ба Мовароуннаҳр омада, сарзамини бузургро – аз Хутан (Туркистони Шарқӣ – Синсзани имрӯзаи Чин) то Эрон ва аз Ҳафтрӯд то Ҳиндустон ба даст дароварданд.

Сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ менамоянд, ки хайтолиён гурӯҳҳои эронинаҷод буда, ба халқҳои Осиёи Марказӣ аз ҳар ҷиҳат шабоҳат доштанд.

Устод Садриддин Айнӣ дар бораи калимаи «тоҷик» чунин менависад: «Он халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон, ки онҳоро баъд аз исломият «тоҷик» ва забонашонро «форсӣ» ё ин ки «тоҷикӣ» номиданд, кӣҳо буданд? Инҳо ҳамон халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон буданд, ки чандин аср пеш аз исломият дар ин сарзамин ба тариқи муқимӣ дар шаҳрҳо ва деҳаҳо ба хонаву ҷой зиндагӣ карда, бо зироат ва касбҳои дастӣ умргузаронӣ мекарданд, инҳо ҳамон сугдиён буданд, ки дар шаҳрҳои марказии Мовароуннаҳр, дар канорҳо, водиҳо ва кӯҳҳои Зарафшон ва бохтариёну таҳориён буданд, ки бо марказияти Балхи Қадим дар Хуросон ва Чағониён буданд, ки бо марказияти Тирмиз ва Ҳисори Шодмони имрӯза дар канорҳои рости дарёи Омӯя зиндагӣ мекарданд».

Гурӯҳҳои туркзабон дар асрҳои VI–X дар сарзамини Суғд, Истаравшан, Фарғонаи Ҷанубӣ, Кеш бисёр набуданд. Муносибати ҳаматарафаи тоҷикон минбаъд бо тоифаҳои туркзабон ҳар чӣ бештар ривочу раванқ мегирифт. Байни

ин ду халқ муносибатҳои дӯстона ва хешу таборӣ ташаккул меёфт. Онҳо минбаъд дар тамоми давраҳои таърихӣ паҳлу ба паҳлу истода, ба муқобили аҷнабиён мубориза бурдаанд.

Ташаккули забони адабии тоҷик. Чунонки маъхазҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар асрҳои IV–VI дар Суғд, Кеш (Шаҳрисабзи ҳозира), Истаравшан забони асосӣ забони суғдӣ буд. Мардуми ин музофот ба забони суғдӣ гап мезаданд ва бо он хат менавиштанд. Ин забон ва хатти он ҳатто дар асрҳои VII–VIII ҳам дар Чоч (Тошканд), Фарғона ва Ҳафтрӯд афзалият дошт.

Бешубҳа, пеш аз он ки мардуми суғдизабони Мовароуннаҳр ба забони форсӣ гузарад ва ин забон дар байни аҳолии интишор ёбад, давраи дурударозро тай намуд. Забони форсии дарӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр, шаҳрҳои Марву Балх ва дигар шаҳрҳои маъмурию иқтисодӣ бештар паҳн гашта буд.

Он тадричан забонҳои суғдӣ, бохтарӣ ва дигар забонҳои эронии шарқиро маҳдуд менамояд. Муаррихони машҳур Абӯбакри Наршахӣ ва Абӯҷаъфар Табарӣ навиштаанд, ки дар нимаи якуми асри VIII дар Бухоро ва Самарқанд мубалиғон дини исломро бо забони форсӣ паҳн менамуданд. «Мардумони Бухоро ба аввали ислом дар намоз Куръон ба порсӣ хондандӣ ва арабӣ натавонистандӣ омӯхтан». Дар қарнҳои VII–VIII забони форсии дарӣ дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Марказӣ – ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза хеле паҳн гашта буд. Ин забон оҳиста-оҳиста ҷойи забонҳои суғдӣ, бохтарӣ ва ғайраро гирифт.

Вазъияти мусоид барои реша давондан, пойдор шудани забони форсӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр ба миён омадааст. Дар давраи ҳукмронӣ ва давлатдорӣ мустақили Тоҳириён, Сафғориён ва хусусан Сомониён забони форсӣ ҳамчун забони давлатӣ ва адабӣ паҳн мегардад. Ин хонадонҳо бо ҳамин кӯшишҳои зиёд давлатдорӣ мустақили худро дар назди хилофати араб нишон доданд.

Аммо дар деҳаҳою музофоти дурдаст ва ҳатто баъзан дар шаҳрҳо ҳам, забони суғдӣ бартарӣ дошт. Чунин ҳолатро ҳатто дар деҳаҳои гирду атрофи Бухоро ҳам دیدан мумкин буд. Мардуми баъзе деҳаҳо дар асри X ҳанӯз ба забони суғдӣ ҳарф мезаданд. Лаҳҷаи забони суғдӣ на танҳо дар тамоми асрҳои миёна, балки дар замони мо дар сарғаҳи дарёи Зарафшон, дар водии Яғноби ноҳияи Айнии имрӯза маҳфуз мондааст.

Аз рӯйи гуфти мутахассисон забони форсии дарӣ ибтидои пахншавии худро дар Мовароуннаҳр аз асри VII мегирад. Аз асри X сар карда, забони форсӣ дар Помир, Рашт ва Дарвоз роҳ ёфта, шеваи сакоиро (қабिलाҳои эронизабон) маҳдуд мегардонад ва густариш меёбад.

Ташаккули халқи тоҷик дар асрҳои IX–X, дар замоне ки Сомониён Хуросону Мовароуннаҳро ба иттиҳоди худ дароварданд, ба охир мерасад. Дар аҳди Сомониён халқ номи тоҷикро гирифт ва забонаш форсии нав, ки мо онро форсии тоҷикӣ ё тоҷикӣ меномем умумихалқӣ ва умумидавлатӣ шуд.

Ташаккули умумияти ҳудудии халқи тоҷик. Ривочу равнақи робитаҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ, тижоратии халқҳои муқимӣ кӯшиши дар як халқ муттаҳид шуданро дошанд. Чунин майлу хоҳиши халқҳои маҳаллӣ хеле пеш аз истилои Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо сар шуда буд. Сарҳади мардумони сокини Хуросону Мовароуннаҳр ҳудуди қасногузар набуд, балки баръакс, дар байни онҳо робитаҳои ғуногун вучуд дошт. Чунончи дар боло гуфта шуд, ин халқҳо аз аҳолии муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта буданд.

Давлати Ҳайтолиён (асрҳои IV–VI) дар мустақкам намудани робитаҳои байни музофоти Мовароуннаҳр нақши мусбат бозидааст. Ин давлат дар солҳои 60-и асри VI дар задухӯрди шадид аз тарафи Хокони Турк шикаст хӯрд ва музофоти қалонтарин ба дасти туркҳо афтоданд. Қабिलाҳои туркзабон маҳз дар ҳамин давра хеле зиёд омада, дар Осиёи Марказӣ маскан гирифтанд.

Вақте ки арабҳо ба ҳудуди Тоҷикистони имрӯза хучум оварданд, дар ин чо чандин мулкҳои мустақил амал мекарданд. Чунин ҳолат барои арабҳо бисёр фоида овард. Истилои араб дар аввал бисёр бадбахтиҳо оварда бошад ҳам, бо вучуди ин, дини ислом, ки онро арабҳо ба Осиёи Марказӣ оварда буданд, ғояҳои бародарӣ, баробарӣ, адолатпарварӣ ва ғайраро ҳарҷониба ташвику тарғиб менамуд. Таълимоти ислом зулму ситам, риёкорӣ, ришвахӯрӣ ва дигар қорҳои ношоҷмро ба зери танқид мегирифт ва аз ҳамин рӯ, дар байни мардум ба зудӣ тарафдорони худро пайдо кард. Ин дини яктопарастӣ сода ва мантиқӣ буда, ба бисёрдинӣ ва парешонии диние, ки дар остонаи ҳамлаи арабҳо бар Осиёи Марказӣ ҳукмрон буд, хотима бахшид.

Шӯришҳои мардумие, ки дар асрҳои VIII-IX дар Хуросону Мовароуннаҳр рух доданд, зарбаи қонқоҳе буданд бар пайқари ҳуқумати якқатози араб ва заминае барои ба вучуд омадани давлатҳои маҳаллӣ. Дар натиҷа давлатҳои мардуми маҳаллӣ, чун Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён ба вучуд омаданд. Давлати мутамаркази Сомониён барои муттаҳид намудани тамоми халқҳои ориёӣ ва форсизабон талоши зиёд ба харҷ дод ва дар давраи ҳукмронии худ ба пояи баланди рушду тараққӣ расид.

Давлати Сомониён он ҳудудеро, ки аз қадим боз халқҳои ориёӣ – аҷдоди тоҷикон мезистанд, муттаҳид намуд. Истилоҳи «тоҷик» чанд сол пас аз ғурупошии давлати Сомониён миёни аҳолии Хуросону Мовароуннаҳр васеъ паҳн шуд. Агар истилоҳи «тоҷик» ё «тозик» дар сарчашмаҳои таърихии давраи сомонӣ неву дар сарчашмаҳои давраи баъдисомонӣ пайдо мешавад, ба ин хотир аст, ки бо ҳуқумат ёфтани туркон мардуми муқимӣ огоҳона хувияти миллии хешро таъқид карда, худро мушаххас аз дигарон ҷудо мекунанд. Дар давоми ҳазор соли пас аз давлати Сомониён истилоҳи «тоҷик» ба таври фаровон дар сарчашмаҳои таърихӣ, адабӣ ва динӣ зикр мешавад, ки гувоҳи ақсарияти соқинони Хуросону Мовароуннаҳрро ташқил додани онҳо буд.

Савол ва супориш

1. Дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр кадом халқҳо мезистанд?
2. Гузаштагони тоҷикон кадом халқҳоянд ва онҳо дар кучо ҳаёт ба сар мебурданд?
3. Оид ба давлати Ҳайтолиён чӣ медонед ва онҳо кадом ҳудудҳоро ба даст дароварда буданд?
4. Қабилаҳои Ҳокони турк ба Мовароуннаҳр аз кучо ҳучум карданд?
5. Доир ба дӯстии халқҳои тоҷику туркзабон ҳикоя кунед.
6. Устод Садриддин Айни дар бораи ташаккули халқи тоҷик чӣ гуфтааст?
7. Суғдиҳо, бохтариҳо ва дигарон дар кадом музофоту шаҳрҳо чой гирифта буданд?
8. Дар бораи забони суғдӣ чӣ медонед ва он имрӯз дар кучо нигоҳ дошта шудааст?
9. Забони форсии тоҷикӣ дар кадом музофоту шаҳрҳо пахн шуда буд?
10. Арабҳо дар Мовароуннаҳр кадом ғояву шиорҳоро ба кор мебурданд? Доир ба шӯришҳои зидди арабҳо ҳикоя кунед.

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

.... Қозӣ гуфт: «Зиндагони Худованд дароз бод, ин тахти Султон Масъуд аст, ки бар он нишастай ва дар гайб чунин чизҳост. Ва натавон донист, ки дигар чӣ бошад; хушёр бои ва аз Эзид битарсу дод деҳ ва сухани ситамрасидагону дармондагон бишнав ва яла (раҳо) мақун. Лашкар ситам кунанд, ки бедодӣ шум бошад. Ва ман ҳаққи туро бад-ин омадан бигузордам ва низ наоям, ки ба илм хондан машгулам ва аз он ба ҳеч коре дигар напардозам. Ва агар бо хирад рӯҷӯъ хоҳӣ кард, ин панд, ки додам, кифоят бошад». Туграл гуфт: «Ранҷи қозӣ нахоҳам ба омадани беш аз ин, ки он чӣ бояд, ба пайғом гуфта меояд. Ва пазируфтам, ки бад-он чӣ гуфтӣ, кор кунам. Ва мо мардумони нав ва гарибем, расмҳои тоҷикон (тоҷикон) надонем. Қозӣ ба пайғом насиҳатҳо аз ман боз нагирад». Гуфт: «Чунин кунам!» Ва бозгаиш. Ва аён, ки бо вай омада буданд, ҷумла бозгаишанд....

... Амир чун аз ин корҳо фориг шуд, пил биронд ва лашкар аз ҷой бирафт, гуфтӣ, ҷаҳон мебичунбад ва фалак хира шуд аз гирев (фарёд)-и мардумону овози буқҳову таблҳо. Чун фарсанге рафта омад, хасмон (душманон) пайдо омаданд бо лашқари сахт қавӣ, бо созу олати тамом ва таъбия (ба ҷанг омодашуда) карда буданд ба расми мулук (подшоҳон). Ва бар ҳама рӯйҳо ҷанги сахт шуд ва ману монанди ман тозикон (точикон) худ намедонистем, ки дар ҷаҳон кучоём ва чун ме-равад...

§15. САБАБҲОИ ТАНАЗУЛИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Пурзӯршавии қувваҳои марказгурез. Аз давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943–954) сар карда нишонаҳои сустшавии давлати Сомониён ҳарчӣ бештар ошкор шудан гирифт. Ин заифӣ хусусан, дар соҳаи молия бисёртар ҳис карда мешуд. Барои хотима додан ба чунин вазъият амир Нӯҳ ибни Наср дар як сол аз заҳматкашон ду маротиба андоз ситонд, вале ин ҳам натиҷаи дилхоҳ набахшид. Ҳатто сарбозон баъди вафоти Насри II ибни Аҳмад маош нагирифта буданд ва чунин аҳвол қаҳру ғазаби горди туркро ба миён овард. Онҳо бо сарварони рӯҳониён ва ашрофи дарбор забон як карда, роҳи суиқасдро пеш гирифтанд. Амир Нӯҳ ибни Наср барои пеши роҳи ин вазъияти муташанниҷро гирифтанд вазирашро, ки аз рӯҳониёни баландмартаба буд, сабабгори ҳамаи ин бадбахтиҳо дониста, ўро ба қатл расонд. Аммо натиҷа баръакс шуд, чун табақаи рӯҳониён робитаи худро муддате бо дарбори Сомониён сард кард.

Дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то 959) вазифаи вазир ё Ҳочаи бузург чор бор аз як кас ба каси дигар гузашт, ки ин нишонаи заифшавии давлати Сомониён буд. Ниҳоят, вазифаи вазирӣ ба дасти Абӯалии Балъамӣ (писари Абул-фазли Балъамӣ) расид. Абӯалии Балъамӣ аз аввал дӯсти наздики ҳоҷибӣ бузург Алптагин буд. Ў аз пурнуфустарин арбоби давлатии дарбори Сомониён байни солҳои 950–962

буда, бо Абӯалии Балъамӣ ҳампаймон буданд, ки тамоми корҳои давлатиро бо маслиҳати ҳамдигар ба субут мерасонанд. Аммо баъди чанде дар байнашон нохушӣ ба миён омада, Алптагин бар зидди ҳукумати Сомониён исён кард. Абӯалии Балъамӣ то охири умр, то соли 974 вазифаи вазирро ба зимма дошт.

Дар нимаи дуҷуми асри X дар қаламрави Эрони Марказӣ ва Бағдод давлати Бувайҳиён (Оли Бӯя) пайдо мешавад, ки бо Сомониён барои ба даст овардани Рай ва баъзе шахрҳои Хуросон ҷангу низои зиёд карданд. Бувайҳиён пас аз пирӯзӣ дар Бағдод халифаи аббосиро ҳамчун лӯхтак гардонданд. Ин амал сабаби тира гаштани робитаи Сомониён бо халифаи аббосӣ шуд. Баъзе халифаҳои аббосиро даргоҳи Сомониён солҳо ба расмият нашинохт ва ба номи онҳо хутба нахонд ва сикка ҳам зарб зада нашуд. Аббосиён бо рӯҳониёни Хуросону Мовароуннаҳр дар иртибот гашта, муносибати ин табақа нисбат ба Сомониёнро сард карданд.

Умуман аз солҳои 60-уми асри X сар карда, Хуросонро бесарусомонӣ фаро гирифт. Дар ғушаву канори қаламрави Сомониён мардуми заҳматкаш даст ба шӯриш мезаданд. Ҳатто гоҳе дар пойтахти давлат – шаҳри Бухоро чунин исёнҳо ба вуқӯъ мепайвастан. Боре шӯришчиён қасри амиро оташ зада ғорат карданд.

Ҳангоми аз қудрати сиёсӣ маҳрум шудани писари Нӯҳ–Абдумалики I (954–961) горди турк хеле қувват гирифта, тадричан қариб тамоми корҳои давлатдорӣ ба дасти он гузашт. Нуфузи сардори ин горд ва давлатманди калон Алптагин беш аз пеш меафзуд ва қор ба дараҷае расида буд, ки худӣ амир ҳам бе рухсати ӯ касеро аз вазифа гирифтани ва ба вазифа таъйин кардан наметавонист.

Абдумалики I аз афзудани нуфузи Алптагин ба ташвиш афтада, роҳи аз пойтахт дур кардани вайро гирифт. Соли 961 Алптагинро ҳокими низомии Хуросон таъйин кард. Худӣ ҳамон сол Мансур ибни Нӯҳ (961–976) соҳиби тахт шуду ӯро аз вазифаи ҳокимӣ озод кард. Алптагин аз ин сар

кашид ва соли 962 ба Балх ҳучум оварда, лашкари амирро шикаст дод. Сипас ба тарафи **Ғазнин (Ғазна)** ҳаракат карда, онро ба даст овард. Каме баъдтар чанд вилояти атрофи Ғазнинро ҳам тасарруф карда, мустақилона ҳукумат ронд. Танҳо баъди вафоти Алптагин (соли 963) ба амир Мансур ибни Нӯҳ муяссар шуд Ғазнаро дубора ба итоати Сомониён дарорад.

Набудани ягонагӣ ва низоъҳои байнихудӣ. Яке аз сабабҳои асосии сустшавӣ ва азбайнравии давлати Сомониён муттаҳид набудани аъзоёни хонадони сомонӣ буд. Тавре дар боло мушоҳида кардем, баъзе намояндагони хонадони сомонӣ барои расидан ба вазифа бо бегонагон муттаҳид гашта, бар зидди бародарон ё амакбачаҳои худ ба ҷанг мепардохтанд. Сабаби дигари заифшавии давлат набудани иттиҳод миёни шахру музофоти тоҷикнишин буд. Аз ҷумла ҳокими Чағониён чанд бор аз итоати Сомониён сарпечӣ кард. Муборизаи баъзе ҳокимон ва феодалони калон барои ҳокимият ва исёнҳои пай дар пай давлати Сомониёнро хеле суст кард. Дар замони амири Хуросон гаштани Нӯҳи II ибни Мансур (976–997) давлат бештар рӯ ба таназзул ниҳод. Нӯҳи II дарбори худро ҳам идора карда наметавонист ва саркардаҳои турки дарбор нисбат ба фармонҳои ӯ безътиной зоҳир мекарданд.

Ҳодисаи нангине, ки дар давлатдории Сомониён рӯй дод, хиёнати баъзе ҳокимону сарлашқарон ва бо душманон забон як кардани онҳо буд. Кор ба ҷое расид, ки баъзе сарони низомӣ силоҳро ба муқобили халқу давлати худ нигаронданд. Масалан, ҳокими Хуросон Абӯалии Симчурӣ бо пешвои қарахониёни турк Буғроҳон аҳд карда, аз фиристодани лашқар ба Мовароуннаҳр даст кашид. Чунин мисолҳо бисёр буданд.

Дар чунин вазъи душвор қабилаҳои бодиянишини турк: яғмо, чигил, қарлук ва дигарон, ки дар Ҳафтрӯд ва Қошғар мезистанд, соли 992 нахустин бор ба давлати Сомониён ҳучум карданд. Саркардаҳои онҳо аз қабилаи яғмо буданд, ки дар таърих бо номи Қарахониён машҳуранд.

Чидду чаҳди Нӯҳи II натиҷае надод ва бисёр ҳокимон ва сархангҳо хиёнат карда, ба тарафи Қарахониён гузаштанд. Ҳокими Хуросон Абӯалии Симчурӣ ва сардорони лашкар Фоиқ ва Бактузун аз ҷумлаи чунин хоинон буданд. Онҳо бо саркардаи Қарахониён Бугроҳон забон як карда, ба ӯ дар забти Бухоро ёрии калон расонданд. Лашкари Қарахониён Бухороро талаву тороч карда, ба сахроҳои худ баромада рафтанд.

Баъди ин Нӯҳи II ба Бухоро баргашта, аз ҳокими Ғазнин Сабуктегин ёрӣ пурсид ва ӯ дарҳол кумак расонд. Сабуктегин аз ҳарбиёни турки дарбор буда, яке аз хешони Алптегин ҳисоб меёфт ва баъди вафоти ӯ ҳокими Ғазна шуд. Худи Сабуктегин бо 20 ҳазор ҷанговар аз дарёи Ому гузашта, шаҳрҳои Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қаршӣ)-ро ба итоат даровард. Баъди ин ҳамроҳи Нӯҳи II бар зидди Симчурӣ ва Фоиқ лашкар кашида, ба ҳарду зарбаи саҳт зад. Барои қорнамоӣ ва хидматҳояш Нӯҳи II ба Сабуктегин лақаби «Ҳомии дин ва давлат»-ро дод. Писари ӯ Маҳмуд барои қорнамоиҳояш лақаби «шамшери давлат»-ро гирифта, ба ҷойи Абӯалии Симчурӣ ҳокими Хуросон таъйин шуд.

Нооромию бесуботӣ давлати Сомониёнро фаро гирифта буд. Ҷам ҳокимони алоҳида исён мебардоштанд ва ҳам туркони қарахонӣ майли забтқориҳояшонро давом доданӣ буданд. Ҷамаи ин ниятҳо бо ёрии Сабуктегин баргараф карда шуданд.

Соли 997 Нӯҳи II ва Сабуктегин вафот карданд. Мансури II ибни Нӯҳ ба тахт нишаст. Таъсири Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба ӯ хеле зиёд буд. Душманони Мансури II ибни Нӯҳ аз ин дӯстӣ ба воҳима афтада, чашмони ӯро кӯр карданд ва ба ҷойи ӯ бародараш Абдумалики II-ро соҳиби тахт намуданд.

Қаламрави давлати Сомониён тадриҷан танг мешуд ва оқибат танҳо Мовароуннаҳр дар ихтиёри Абдумалики Нӯҳи II монд. Аммо муддате нагузашта, 23 октябри соли 999 Қарахониён бо сардории Насри Илакхон ҳучум оварда, пой-

тахти давлати Сомониён – Бухороро ғасб намуданд. Онҳо қасри Сомониёнро ба даст дароварда, бисёр намояндагони Сомониёнро бо ҳамроҳии Абдумалики II ба ҳабс гирифтанд.

Муборизаи охири намояндаи Сомониён. Ҳамин тавр, ҳукмронии хонадони тоҷикии Сомониён хотима ёфт. Аммо яке аз намояндагони охири Сомониён Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ аз зиндон халосӣ ёфта, ба муқобили Қарахониён қариб шаш сол мубориза бурд. Абӯиброҳими Сомонӣ ба Хоразм рафта, ҷанговарони тарафдори Сомониёнро ҷамъ кард, то муқобили Қарахониён мубориза барад. Вай дар задухӯрдҳои зидди Қарахониён чанд бор пирӯз гашта, аз ҳамин сабаб лақаби «Мунтасир» («Фотех»)–ро сазовор гардид.

Абӯиброҳим Мунтасир соли 1000 ба Бухоро лашкар кашида, онро ба даст даровард. Мардуми Бухоро ўро гарму ҷўшон истиқбол гирифтанд. Бо номи Мунтасир танга сикка зада шуд. Ў дар ҷанг барои озод намудани Самарқанд ҳам дастболо шуд. Баъди ин хони Қарахониён лашкари зиёду пурзўри худро ба муқобили Мунтасир фиристод ва онҳо ба осонӣ шаҳрро ғасб карданд. Мунтасир роҳи Хуросонро пеш гирифт ва дар он ҷо ҳамроҳи ҳокими Хуросон Абӯалии Симҷурӣ ба ҷанги зидди Маҳмуди Ғазнавӣ бархост. Аз ин ҷанг муроде ҳосил нашуд. Ў соли 1003 ба Мовароуннаҳр баргашта, ҷанги зидди Қарахониёнро сар кард.

Дар муҳорибаҳои зидди Қарахониён ба Мунтасир қабिलाҳои ғузҳои туркзабон ёрӣ расонданд, ки онҳо бештар дар наздикиҳои баҳри Хазар (Каспий), Сирдарё ва гирду атрофи баҳри Арал мезистанд. Мунтасир ҳам хатои дигар амирони сомониёро такрор кард ва ба ҷойи тақия кардан ба тоҷикон ба дунболи гурӯҳу қabilaҳои турк меравад. Ў ба ҷойи наздик шудан бо мардум дунболи саркардаҳои ҳарбӣ мерафт, ки ҳамаи онҳо дар фикри манфиати худ буданд.

Мунтасир дар давоми муборизаҳои худ чанд бор пирӯз гашта, чанд дафъа ҳам шикаст хӯрд, вале ҳеҷ гоҳ аз нияти барқарор намудани ҳукумати Сомониён барнагашт. Ў аз айшу нӯш ва дигар корҳои беҳуда тамоман даст кашида, то

охирин лаҳза мубориза бурд ва ниҳоят соли 1005 аз дасти яке аз сардорони қабилаҳои араби Бухоро қаҳрамонона ҳалок гардид. Абӯиброҳими Мунтасир охирин намояндагони Сомониён буд, ки барои аз нав барқарор намудани давлати Сомониён то чон дар бадан дошт, муборизаву пайкор кард.

Савол ва супориш

1. Давлати Сомониён аз кадом давра рӯ ба таназзул ниҳод?
2. Доир ба горди турк чӣ медонед?
3. Кадом ҳокимони мулкҳои Сомониён хиёнат карда, ба тарафи Қарахониён гузаштанд?
4. Абӯалии Балъамӣ кӣ буд?
5. Дар бораи сарлашқарон Алптегин, Сабуктегин ва Султон Маҳмуд чӣ медонед?
6. Давлати Сомониён кадом сол барҳам хӯрд?
7. Абӯиброҳими Мунтасир кист ва ба муқобили кӣҳо мубориза бурдааст? Дар бораи корнамоиҳои ӯ ҳикоя кунед.

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

Чунон хондам дар ахбори Сомониён, ки чун Амир Нӯҳ ибни Мансур гузашта шуд ба Бухоро, писараи, ки валиаҳд буд, Абулҳориси Мансурро бар тахти мулк нишонданд. Ва авлиёву ҳашам бар вай биёромиданд ва саҳт некурӯю шучоъ ва сухангӯй ҷавоне буд, аммо одате дошт ҳавл, чунонки ҳамагон аз вай битарсидандӣ.

Ва Бактузун сипоҳсолор буд ба Нишобур ва бар хилофи Амир Маҳмуд. Ва Амир Маҳмуд ба Балх буд баристод накард ўро, ки Нишобур бар Бактузун яла (холӣ) кунад. Ва Амири Хуросон дили ҳарду нигоҳ медошт, аммо ҳимматаш бештар сӯйи Бактузун буд. Чун Амир Маҳмуро ин ҳол муқаррар гашт, сохтан гирифт, то қасди Бактузун кунад. Бактузун битарсиду ба Амири Хуросон бинолид ва вай аз Бухоро қасди Марв кард бо лашқарҳо ва Фоиқ бо вай буд ва хостанд, то ин корро бар вачҳе биниҳанд, чунонки чанге ва мукошафат (низоъ)-е набошад.

Рӯзе чанд ба Марв буданд, пас сӯйи Сарахс кашиданд ва Бактузун ба хидмати истиқбол бо лашкар анбӯҳ то он ҷо биёмад, наёфт амири Хуросонро ҷунонки раъйи ӯ буд, ки қиёси беитар сӯйи Амир Маҳмуд буд. Дар сирр Фоиқро гуфт, ки «Ин подшоҳ ҷавон аст ва майл ба Амир Маҳмуд медорад, чандон аст, ки ӯ қавитар шуд, на ман монаму на ту». Фоиқ гуфт: «Ҳамчунин аст, ки ту гуфти. Ин Амир мустаҳифф (хоркунанда) аст ва ҳаққи хидмат намешиносад ва майли тамом дорад ба Маҳмуд ва эмин нестам, ки марову туро ба дасти ӯ бидиҳад, ҷунонки падараш дод Бӯалии Симҷурро ба падари ин Амир Маҳмуд – Сабуктегин. Рӯзе маро гуфт: «Чиро лақаби туро «Ҷалил» (бузург) кардаанд ва ту на ҷалилӣ». Бактузун гуфт: «Раъйи дуруст он аст, ки дасти вай аз мулк кӯтоҳ кунем ва яке аз бародаронаш бинишонем». Фоиқ гуфт: «Сухани сахт неку гуфти ва раъй ин аст». Ва ҳарду ин корро бисохтанд.

Булҳарис (Мансури II) як рӯз барнишаст аз сароӣи раиси Сарахс, ки он ҷо фуруд омада буд ва ба шикор берун омад ва Фоиқу Бактузун ба каронаи Сарахс фуруд омада буданд ва хайма зада буданд. Чун бозгаиш, бо гуломе дувист буд, Бактузун гуфт: «Худованд нишот кунад, ки ба хаймаи банда фуруд ояд ва чизе хӯрад ва низ тадбире аст дар боби Маҳмуд». Гуфт: «Нек омад». Ва фуруд омад, аз ҷавонию каманде-шагӣ ва қазои омада. Чун бинишаст, ташивише дид, бадгумон гашту битарсид, дарсоат банд оварданду вайро бибастанд ва ин рӯзи чаҳоршанбе буд, дувоздаҳуми сафари санаи тисъа ва самонина ва сулса миа (389–999). Ва пас аз он, ба як ҳафта милаш кашиданду ба Бухоро фиристоданд ва муддати вай беш аз нуздаҳ моҳ набуд.

... Ва чун ин ахбор ба Амир Маҳмуд расид, сахт хашмаш омад аз чиҳати Абулҳорис ва гуфт: «Ба Худо агар чашми ман бар Бактузун афтад, ба дасти хеш чашмаш кӯр кунам». Ва даркашиду аз Ҳирот ба Марваррӯд омад бо лашкаре гаррон ва дар баробари ин қавм фуруд омад чун шери ошуфта. ... Ва Амир Маҳмуд дарсоат бигаиш ва биронду дарниҳод ва ин

қавмро ҳазимат кард ва мебуд, то ду рӯз ҳазоҳиз уфтод дар лашкаргоҳ ва беш кас мар касро наистод ва ҳар чӣ дош-танд ба дасти Амир Маҳмуд ва лашкараш омад ва Амири Хуросон шикаставу беуддат ба Бухоро уфтод.

§ 16. ТАРАҚҚИЁТИ ШАҲРҲОИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр дар асрҳои IX–X, чунон ки дар сарчашмаҳои таърихӣ навишта шудааст, назар ба шаҳрҳои Аврупои Ғарбӣ аз ҷиҳати ободонию тараққиёт қариб сад сол пеш рафта буданд. Шаҳрҳо дар замони Сомониён хеле ободу зебо гашта, боғҳои сермеваю обашон мусаффо доштанд. Шаҳрҳои Самарқанду Марв ва дигарҳоро боғот, ҳавзҳо, сардобаҳо, гулзорҳо, бозорҳо, корвонсаройҳо, масҷидҳо, мадрасаҳо зинат медоданд. Шаҳрҳои калонтарини давлати Сомониён: Бухоро, Самарқанд, Нишопур, Марв ва ғайра буданд, ки оид ба ҳар кадомаш маълумоти мухтасар медиҳем.

Бухоро пойтахти давлати Сомониён ҳисоб меёфт. Бухоро дар замони ҳукмронии арабҳо мисли дигар шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр борҳо хароб гардида буд. Арабҳо соли 709 Бухороро забт намуда, қисми ҳавлиҳои сокинони Бухороро зӯран кашида гирифтанд ва ҳатто мардуми зиёди шаҳро ронда, ба ҷойи онҳо қabilaҳои арабро шинонданд. Умуман, дар бисёр шаҳрҳои давлати Сомониён арабҳо зӯран маскан гирифтанд, аммо дар аҳди Сомониён вазъият тағйир ёфт. Ба туфайли робитаҳои тичоратӣ ва аз ҳар ҷиҳат тараққиёфтани давлат ҳаёт нисбатан орому пойдор гардид. Шаҳрҳо оҳиста-оҳиста ободу зебо мегаштанд. Бухоро чун дигар шаҳрҳои қадими тоҷикнишин ба се қисм ҷудо мешуд: 1. Арк – куҳандиз (қалъа), ҷойи зисти шоҳ, 2. Шаҳристон – ҷойи зисти табақаҳои гуногуни мардуми шаҳр, 3. Рабаз – маҳалли тичорату хунармандӣ. Аксар вақт шаҳристони он маркази иқтисодию сиёсии шаҳр дониста мешуд, вале баъзан чунин бартарихоро аз даст медод. Дар шаҳристон ва гирду атрофи он бозорҳою гузаргоҳҳо, дуконҳою корвонсаройҳо ҷой

мегирифтанд. Бухоро дар асри IX ёздаҳ дарвоза дошт. Дар он қасрҳо, биноҳои бошукӯҳи аёну ашроф, маҳаллаи ободу зебои хушманзараи Чӯйи Мулиён воқеъ гашта буданд. Дар марказ бозорҳо, корвонсаройҳо, дукондорон ва пешаварон ҷой доштанд.

Мақбараи Сомониён, Бухоро

Бухорои замони Сомониён хеле раванқ ёфт. Он дорои кӯшкҳо, меҳмонхонаҳо, корвонсаройҳо, боғҳою сардобаҳо ва ҳавзҳо гардид. Исмоили Сомонӣ қасри бошукӯҳе бино намуд ва дигар ашрофу давлатмандон ба ӯ пайравӣ карда, қасрҳо, масҷидҳо, кӯшкҳо бино намуданд. Бухоро маркази дини мубини ислом ҳисоб меёфт. Бухоро дар байни мамлакатҳои Осиёи Пеш яке аз шаҳрҳои буд, ки дар он бори нахуст мактаби олии мусулмонӣ – мадраса бино ёфтааст.

Самарқанд шаҳри калонтарини давлати Сомониён дониста мешуд. Барои тараққиёти шаҳр мавқеи ҷуғрофии он аз ҳар ҷиҳат мусоидат мекард. Шаҳр дар чорроҳаи тичоратӣ ҷой гирифта буд. Қариб ҳар як ҳавлии Самарқанд боғ дошт. Кӯчаҳои Самарқанд сангфарш буданд. Худи Самарқанд

қариб 2 ҳазор сардоба доштааст. Самарқанд бо оби дарёи Зарафшон таъмин мешуд ва барои ин аз новаҳо, корезҳо, хавзҳо, сардобаҳо, чоҳҳо, қубурҳои сафолӣ истифода мебуданд.

Заминдорон, тоҷирон, рӯҳониён, амалдорони давлатӣ дар қасрҳою бўстонсаройҳо мезистанд. Заминдорони калон дуконҳо ва корвонсаройҳои худро дар бозорҳо месохтанд. Тоҷирон гарчанде машғули тиҷорат буданд, дар шаҳрҳо ва деҳаҳо замин доштанд. Дар шаҳр рӯҳониёни калон (муфтиҳо, қозиҳо, шайхҳо ва дигарон) соҳиби обрӯӣи зиёд буданд.

Самарқанд масҷиду хонақоҳ ва мақбара – мазорҳои бисёр ва барои пиёдагардон роҳи зеризаминӣ дошт. Дар шаҳр биноҳои ду-сеошёнаро дидан мумкин будааст. Ин шаҳр яке аз марказҳои фарҳанги тоҷик ҳисоб меёфт. Дар асри X шаҳр қариб 200 ҳазор аҳоли дошт.

Марв шаҳри ободтарини давлати Сомониён ҳисоб меёфт (ҳоло шаҳри Марии Туркменистон). Шаҳр дар поёноби дарёи Мурғоб, дар сари роҳи тиҷоратии Ғарбу Шарқ ҷой гирифта буд. Тоҷирон аз Марв ба Самарқанду Бухоро ва сипас ба Чин раҳсипор мешуданд. Роҳи дигари Марв тоҷиронро ба сӯйи Балх, Ҳиндустон ва Тибет мебуд. Дар аҳди Сомониён шаҳр ба самти ғарб васеъ шуда, дар он бисёр соҳаҳои пешаварӣ тараққӣ карданд. Шаҳр ва музофоти Марв аз чор канали аз дарғоти дарёи Мурғоб кандашуда бо об таъмин мегардид. Марв дар асрҳои IX–X шаҳри сараҳоли ҳисоб меёфт. Дар шаҳр миқдори биноҳои боҳашамати аз хишти пухта сохташуда сол аз сол меафзуд, ки дар онҳо ашроф ва давлатмандон мезистанд. Музофоти Марв шаҳру деҳаҳои зиёдеро муттаҳид менамуд.

Нишопур. Ин шаҳр ҳанӯз дар замони ҳукмронии Тоҳирӣ ва Саффорӣ пойтахти тамоми Хуросон буд. Нишопур дар сари роҳи корвонгузар ҷой гирифта, молҳои аз халиҷи Форс ва аз шаҳрҳои Кирмон, Рай, Гургон ва Хуросон оварда дар ҳамин ҷо ҷамъ мешуданд, ки барои пешаварӣ иқтисодии шаҳр ва раванқ ёфтани пешаварӣ аҳамияти

бузург дошт. Нишопур аз нимаи дуоми асри X сар карда, ҷойи нишасти сипоҳсолори Хуросон гардид. Дар қаламрави Сомониён ҳеҷ шаҳре ба андозаи Нишопур муассисаҳои фарҳангӣ, аз қабилӣ мадраса ва мактабҳои ибтидоӣ надошт. Агар дар Самарқанд, Бухоро ва Балх танҳо яке аз мактабҳои динии ислом (ҳанафӣ) пайравони худро дошта бошад, дар Нишопур бештари мактабҳои фикҳӣ (ҳанафӣ, шофey, карромӣ ва шиа) соҳиби мадраса ва дигар муассисаҳои фарҳангӣ буданд.

Хучанд. Шаҳр дар доманаи водии Фарғона ҷой гирифта буд ва масоҳаташ 6x8 километрро дар бар мегирифт. Аз байни шаҳр канали калон мегузашт ва он шаҳриёнро бо об таъмин менамуд. Шаҳр дар ихотаи боғоту ангурзор буда, бо меваҳои лазизи шакаринаш фарқ мекард. Аз шаҳр роҳҳои тиҷорат ба Сугд ва Ҷоч гузашта, тоҷиронро ба Чину Эрон мамлакатҳои Аврупо мебарданд. Устод Садриддин Айни дар бораи ин шаҳр чунин навиштааст: «Ана, ҳамин вазъияти табиӣ дар замони қадим ҳам Хучандро яке аз ободтарин ва пурсарваттарини шаҳрҳои Осиёи Марказӣ гардонда буд. Бинобар ин аст, ки ҷуғрофиядонхovu таърихнависони қадим ин шаҳрро «Арӯси дунё» ё ин ки «Тирози ҷаҳон» номидаанд, ки зинат ва ороиши ҷаҳон гуфтан аст».

Хулбук – шаҳри қадима ва пойтахти музофоти Хуталон дар худуди деҳаи Қурбоншаҳиди ноҳияи Восеъ ҷой гирифта будааст. Шаҳри қадима будани Хулбукро бостоншиносон исбот намудаанд. Шаҳри Хулбук ҳам қухандиз, шаҳристон ва рабаз доштааст. Дар асрҳои IX–X Хулбук бо хунармандони худ – кулолон, шишагарон ва ғайра шуҳрат доштааст. Кулолгарон барои рӯзгор зарфҳои ҳархела: хум, кӯза, табак месохтанд. Шишагарон зарфҳои гуногуни шишагини нақшдор тайёр мекарданд.

*Меҳробӣ Искодар
асрҳои IX-X*

Дар Хулбук биноҳои бошукӯҳи аз хишти пухта ва хом сохта кам набуданд. Кӯчаҳои васеъ ва сангфарш доштааст. Ба воситаи кубурҳои сафолини дар зери замин хобонда биноҳо бо об таъмин мешуданд. Бостоншиносон дар Хулбук ба миқдори зиёд зарфҳои биринҷӣ, сафолӣ ва шишагӣ, донаҳои шатранҷи аз устухони фил сохта пайдо кардаанд.

Бунчиқат пойтахти давлати асримиёнагии Истаравшан ҳисоб меёфтааст ва он дар байни Суғду Хучанд воқеъ гардида буд. Иқлими он мусоид ва форам буда, шаҳр қасрҳо, хавлиҳо ва боғоту тоқзорҳои зиёд доштааст. Дар шаҳр қариб 20 ҳазор қас мезистааст. Дар шаҳр қасбҳои оҳангарӣ, рехтагарӣ, бофандагӣ, кулолӣ, ордқашӣ, меъморию нақшунигори девор, қандакорӣ, бинокорӣ ва ғайра тараққӣ карда будааст. Бостоншиносон бисёр ёдгориҳои қадима, аз ҷумла биноҳо, кӯшкҳои бисёрошона, ибодатхонаҳо ва ғайраро пайдо кардаанд.

Балх. Шаҳри Балх (дар шимоли Афғонистони имрӯза) хеле қадима буда, ханӯз дар асрҳои VI–IV пеш аз милод сохта шудааст. То замони Сомониён бисёр давраҳои фоҷиавиро аз сар гузаронидааст. Яке аз онҳо ҳучуми арабҳо мебошад. Арабҳо шаҳрро ба хок яқсон карда буданд. Соли 785 аз нав бунёд гардида, ба маркази тичорату фарҳанг табдил ёфтааст. Дар барқарор намудани ин шаҳри бостонӣ хидмати хонадони Бармакиён бағоят бузург аст. Дар аҳди Сомониён шаҳри Балх (номи музофот ҳам Балх аст) ба яке аз шаҳрҳои пешрафтаю обод табдил ёфтааст. Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ музофоти Балх 47 шаҳр доштааст. Шумораи соқинони Балх қариб ба Бухоро баробар будааст. Соли 742 дар маркази шаҳр масҷиди қалонтарин бино ёфтааст. Ба воситаи шаҳри Балх роҳҳои савдо ба Ҳиндустон, Бадахшон ва аз он ҷо ба Тибет вучуд доштаанд. Тоҷирон аз Балх гузашта, молхояшонро ба Бомӣён (шаҳри қадима дар шимолу ғарбтари Кобул), Ғазнин ва ғайра мебардаанд.

Ҳирот. Ин шаҳр дар шимоли Афғонистони имрӯза ҷой гирифтааст. Номи шаҳру вилоят як аст. Ҳирот шаҳри қадима буда, гӯё дар замони Искандари Мақдунӣ (охирҳои асри IV пеш аз милод) бунёд шудааст ва бо номи Искандария

Ориёӣ машхур будааст. Номи Ҳиротро дар давраи ҳукмронии Сосониён (асрҳои III–VII милод) ба худ гирифтааст

Ҳирот дар замони ҳукмронии Тоҳириён ва Сомониён шаҳри обод ҳисоб меёфт. Шаҳрро дарёи Ҳарирӯд бо об таъмин мекард. Дар давраи Сомониён шаҳр чор дарвоза дошт. Сайёҳон ва тоҷирон аз Ҳирот баромада, ба шаҳрҳои Балх, Систон, Нишопур роҳ мепаймудаанд. Шаҳр бисёр қорвонсаройҳо, бозорҳо, меҳмонхонаҳо, масҷидҳо доштааст.

Ҳокими шаҳр берун аз он, дар маҳаллаи Ҳуснобод мезистааст. Дар шаҳр ба ҷуз масҷидҳои мусулмонӣ боз оташкадаи зардуштиён ва калисои масеҳӣ амал мекарданд.

Савол ва супориш

1. Кадом шаҳрҳои Осиёи Марказӣ назар ба шаҳрҳои Аврупои Ғарбӣ сараҳолитар буданд?
2. Доир ба шаҳри Бухоро чӣ медонед?
3. Дар бораи Самарқанди асри IX–X ҳикоя кунед. Шаҳрҳои калонтарини давраи Сомониёнро ба хотир биёред.
4. Аҳволи ҳунармандони шаҳр чӣ хел буд ва онҳо чӣ истехсол мекарданд?
5. Имрӯз шаҳрҳои Марв, Нишопур, Балх ва Ҳирот дар кадом давлатҳо воқеъ гаштаанд?
6. Дар бораи шаҳрҳои Хулбук ва Бунцикат чӣ медонед?

Аз «Аҳсану-ут-тақосим фӣ маърифати-л ақолим»-и Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ

Шаҳри Балх дар ахлоқи нақуи мардумаш, хушрафторӣ ва ҷиддият дар баровардани ниёзҳо, фидокорӣ ҳангоме ки мебояд, ... арзонӣ, фаровонии сабзиҳо, бисёри наҳрҳои нӯшида аз дарахтон ... ҳаммонанди Димишқ мебошад дар Шом.

Хуттал заминест бузург бо шаҳрҳои бисёр. Бархе онро аз Балх шумурдаанд, ки нодуруст аст, зеро ки дар пушти Ҷайхун аст. Пас нисбати он ба Ҳайтал дурусттар аст... Хуттал аз Чағониён муҳимтар ва густурдатар ва дорои шаҳрҳои бештар ва нурбаракаттар аст ва дар марзҳои сарзамини Синд аст.

Бунҷикат қасаба (пойтахт)-и Усрушана, шаҳре бузург, ҳосилхез, пуроб, пурҷамъият аст ва пиромунаширо боғҳо фаро гирифта. Хонаҳо хушсохт ҳаммонанди Чоч аст, вале инон далертар мебошанд ва ошуфтагӣ камтар доранд. Шаҳраке бо ду дарвоза дорад: дарвозаи Шаҳр ва дарвозаи Боло. Масҷиди ҷомеъ дар шаҳрак аст ва куҳандиз беруни он аст. Дар атрофи шаҳр низ чор кӯча аст: дарвозаи Зомин, дарвозаи Марсманда, дарвозаи Навҷакат, дарвозаи Куҳлбоз. Ғайр аз наҳри бузург, ки ба шаҳр меояд, шаш наҳри дигар низ аз шаҳр мегузарад ва бисёр зебову дилкушост.

Тӯдаи мардуми ин минтақа (Сугд) бо фикҳ ва адабиёт сарукор доранд. Довталаби марзбонӣ бисёр, нодон андак аст. Он ҷо пойгоҳи шоҳони мусулмон ва маркази донишмандони пайғир аст. Ҷуз донишманд ва тафсирдон андарзгӯӣ накунад...

Лаҳҷаҳои гуногун доранд ва забони нишопуриён расотару гиротар аст, вале огози вожаҳоро касра медиҳанд. Забони мардуми Балх ширинтари забонҳост, ҷуз ин ки вожаҳои зишт низ ба кор мебаранд. ... дар забони бухориён такрор ҳаст... Сугдиёно низ забоне ҷудост, ки наздик ба забони рустоиёни Бухоро мебошад ва чанд гуна аст, ки ҳамагӣ онҳоро мефаҳманд. Камтар шаҳре ёфт мешавад, ки рустояи забони ҷудогона надошта бошад.

§ 17. РУШДИ АДАБИЁТ ВА МУСИҚӢ

Нашъунамо ва расман эътироф шудани адабиёти форсу тоҷик. Асрҳои IX–X барои пешрафти адабиёти китобии тоҷик, ки аз эҷодиёти даҳонакии халқ баҳра мегирифт, шароити хеле мусоид муҳайё кард. Давлати Сомониён давраи тавлиди адабиёти форсу тоҷик не, балки давраи нашъунамои он ҳисоб меёбад. То замони Сомониён ҳам ба забони форсии тоҷикӣ адабиёти бадеӣ вучуд дошт ва шоирону олимон дар асрҳои IX–X ба забони форсии тоҷикӣ асарҳо офарида буданд. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абулҳасани Балхӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абулҳусайни Бухо-

рой, Аббоси Самарқандӣ ва даҳҳо дигарон аз ҷумлаи онҳоянд. Он даврае буд, ки ба ҷуз адабиёти ба забони форсии тоҷикӣ эҷодшуда, боз бисёр шоирону олимони Мовароуннаҳр, хусусан онҳое, ки ба дарбор наздик буданд, ба забони арабӣ низ асарҳо таълиф менамуданд.

Сомониён дар таърих ҳамчун пушту паноҳи олимону шоирон ва аҳли илму адаб, фарҳанг ва санъати нафис шуҳрат пайдо кардаанд. Дар ин ҷабҳа саҳми вазирони ботадбир Абулфазли Балъамӣ ва Абӯабдуллоҳи Ҷайҳонӣ хеле бузург аст. Сомониён бо ин мехостанд истиқлоли миллии худро намоиш диҳанд ва ғурури арабҳои ҳавобаландро паст кунанд, то онҳо дарк намоянд, ки тамаддуни мардуми форсу тоҷик аз онҳо ҳеҷ камӣ надорад.

Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ. Сомониён барои шуҳрати худро афзун гардондан шоирону олиморо ба дарбор даъват менамуданд. Яке аз чунин шоирони мумтоз ва сарояндаву навозандаи номӣ Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ буд, ки соли 858 дар деҳаи Панҷрӯди ноҳияи Панҷекати имрӯза таваллуд ёфтааст. Вай сардафтари адабиёти классикии форсу тоҷик мебошад. Баъди шуҳратманд гаштанаш аз тарафи амири Сомониён Насри II ба дарбор даъват карда мешавад. Қариб тамоми умраш дар Бухоро мегузарад. Абулфазли Балъамӣ яке аз дӯстон ва таъягоҳи Рӯдакӣ буд. Вай дар ҳаққи Рӯдакӣ чунин гуфтааст: «На дар Араб на дар Ачам шоире, ки ба ӯ баробар шуда тавонад, нест».

Аз эҷодиёти ғанӣ ва гуногуни ӯ танҳо беш аз як ҳазор байт то давраи мо расидааст, ки онҳо аз маҳорату санъати баланди шоирии вай шаҳодат медиҳанд.

Шоир мардумро ба накукорӣ, андухтани дониш, аз саҳтиҳои зиндагӣ дилхунук нашудан даъват мекунад:

*Ҳар кӣ н-омухт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.*

Шоир донишомӯзиро яке аз сарватҳои бузургтарини инсонӣ медонад ва онро ин тавр тараннум намудааст:

*То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз рози дониш бениёз...
Дониш андар дил ҷароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.*

Бисёр шоирони номии замони Рӯдакӣ ва баъдина ўро «Устои шоирони ҷаҳон», «Соҳибқирони шоирӣ» ном бурда, бо эҳтироми зиёд ёдовар мешаванд. Осори Рӯдакӣ барои бисёр шоирони забардасти классик чун мактаб хидмат кардааст.

Донишмандони машҳури Аврупо Рӯдакиро ба шоири тавоноя маъруфи Юнони бостон Ҳомер баробар кардаанд. Қарнҳо мегузаранд, вале шуҳрати шоири безавол дар дили хонандагони бешумор беш аз пеш маъво мегирад.

Соли 1958 дар сар то сари Тоҷикистон 1100-солагии зодрӯзи шоир ҷашн гирифта шуд ва дар он намояндагони собиқ ҷумҳуриҳои Шӯравӣ ва бисёр намояндагони мамлакатҳои хориҷӣ иштирок доштанд. Барои хотираи шоирро абадӣ гардондан дар деҳаи Панҷрӯд ҳайкали шоир гузошта шуд. Дар ноҳияи Панҷекат осорхонаи ҷумҳуриявии таъриху кишваршиносӣ ба номи шоир ба кор сар кард. Майдони назди Донишгоҳи аграрии ҷумҳуриамонро ҳайкали Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ зинат мебахад. Холо Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Академияи улуми Тоҷикистон, Донишгоҳи педагогии Кӯлоб, даҳҳо мактабҳо ба худ номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакиро гирифтаанд.

Дар замони Истиклолияти давлатӣ бо фармони Президенти Тоҷикистон соли 2008 1150-солагии Рӯдакӣ бо тантанаи бемисл ҷашн гирифта шуд. Аз гӯшаву канори олам донишмандон ба Тоҷикистон омада, дар кори симпозиуми байналмилалӣ иштирок карданд. Оромгоҳи шоир дар деҳаи Панҷрӯд аз нав бозсозӣ гардид. Ҳар сол моҳи сентябр дар Тоҷикистон ҳамчун «Рӯзи Рӯдакӣ» ҷашн гирифта мешавад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои асарҳои арзандаи бадеӣ Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ таъсис намудааст.

*Абӯабдуллоҳ
Рӯдакӣ*

Дар асри X бисёр шоирони барҷаста, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯмансур Дақиқӣ ва дигарон ҳаёт ба сар бурдаанд.

Соли таваллуди **Абӯмансури Дақиқӣ** номаълум, вафоташ тахминан соли 977 аст. Тазкиранависон ҷойи таваллуди ӯро тахминан шаҳри Тӯс (дар Хуросон) ё Самарқанд ва ё Бухоро гуфтаанд. Эҷодиёти шоир аз дарбори ҳокими Чағониён, ки яке аз вилоятҳои ободи давлати Сомониён буд, сар шудааст. Сипас ӯ ба дарбори Сомониён даъват шуда, бо супориши амир Нӯҳи II Сомонӣ ба офаридани «Шоҳнома» шурӯъ мекунад, аммо онро ба поён расонда наметавонад, зеро аз тарафи ғуломаш кушта мешавад.

Баъд аз ӯ Абулқосими Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашида, ҳазор байти навиштаи Дақиқиро низ ба он ҳамроҳ мекунад. Ба қалами Дақиқӣ боз қасида, ғазал ва байтҳои пароканда тааллуқ доранд. Бисёр шоирони забардасти форсу тоҷик, амсоли Фаррухӣ, Сӯзанӣ, Адиб Собири Тирмизӣ ва дигарон ӯро бо эҳтиром ёд кардаанд.

Мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Созмони Милали Мутаҳид оид ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг) соли 1978 1000-солагии Абӯмансур Дақиқӣ ҷашн гирифта шуд.

Абулқосими Фирдавсӣ. Шоири бузурги мумтози он даврон, классики адабиёти форсу тоҷик Абулқосими Фирдавсӣ миёни солҳои 934–941 дар деҳаи Божи наздикии Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Ӯ соҳиби маълумоти хубе мешавад ва ҷуз забони модариаш форсии тоҷикӣ боз забони арабиرو азхуд мекунад. Ҷавонии шоир дар замони ривочу равнақи давлати Сомониён ва ташаккули халқи тоҷик гузаштааст. Фирдавсӣ аз айёми ҷавонӣ дар орзуи гирд овардани қиссаву ривоятҳои қадимаи ниёгони худ буд. Ӯ барои амалӣ гардондани нияташ ба маркази давлати Сомониён – Бухоро ва дигар шаҳру музофот сафар карда, доир ба таърихи гузаштаи халқҳои эронинаҷод маълумоти зиёде ба даст меорад ва дар синни 35-солагӣ ба таълифи «Шоҳнома» шурӯъ мекунад. Шоир дар ин асар ғалабаи некиро бар бадӣ нишон дода, қаҳрамонию ватандӯстии халқи мазлуми меҳнатиро тасвир намудааст. Ӯ мардуми эронинаҷодро ба мубори-

заи зидди ачнабиён даъват мекунад. Фирдавсӣ баъди ранчи тӯлонӣ асари оламшумули «Шоҳнома» - ро соли 994 ба поён мерасонад, вале дар ин вақт давлати Сомониён бағоят заиф шуда, рӯ ба инқироз ниҳода буд.

Ба ҷойи Сомониён хонадони нав – Ғазнавиёни турктабор бо сардории Султон Маҳмуд ба сари ҳокимият омаданд. Шоир «Шоҳнома»-ро ба Султон Маҳмуд тақдим кард, вале Султон Маҳмуду дарбориёнаш ба қадри ин асари безавол нарасиданд ва ба шоир рӯйи хӯш надоданд. Ба замми ин, шоирро таъқиб намуда, бо амри Султон Маҳмуд хостандӯро ба зери пой фил андозанд. Фирдавсии бузург аз ин нияти бадқирдоронаш огоҳ гашта, ба Ҷирот паноҳ бурд. Ӯ дар айёми пирӣ ба зодгоҳаш – шаҳри Тӯс баргашта, солҳои охири умрашро дар нодорию махрумият гузаронд ва соли 1020 (мувофиқи баъзе маълумотҳо соли 1025) вафот кард. Рӯҳониёни мутаассиб Фирдавсиро кофир хонда, нагузоштанд, ки дар қабристонии мусулмонон дафн кунанд. Ҷасади шоир дар боғи худаш ба хок супурда шуд.

Солҳо ва қарнҳо гузаштанд, номи Фирдавсӣ ҷовид монд. Суханҳои хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

*Биноҳои обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши Офтоб.
Пай афкандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.
Намирам аз ин пас ки ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.*

Шоири инсонпарвару ватандӯст дар таърихи адабиёти форсу тоҷик яке аз бузургтарин шоирон ба шумор меравад. Асари ҷовидонии ӯ «Шоҳнома» дар хазинаи фарҳанги ҷаҳонӣ абадӣ ҷо гирифтааст. «Шоҳнома» ба чандин забонҳои дунё тарҷума ва нашр шудааст. Дар ҷумҳуриямон дostonҳои алоҳидаи он борҳо ҷоп шудаанд.

Дар Тоҷикистон нашри пурраи «Шоҳнома» дар 9 ҷилд бо ҳуруфи кириллӣ якҷанд маротиба чоп гашта, дастраси хонандагон гардидааст. Эҷодиёти шоирро дар мактабҳои миёнаву олии ҷумҳуриамон меомӯзанд.

Дар аҳди Сомониён боз бисёр шоирони соҳибдеворон, ба монанди Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақури Балхӣ, Робиаи Балхӣ ва дигарон низ зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Пораҳо аз романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода

Ҳамон рӯз баъд аз пешин Фирдавсӣ «Шоҳнома»-и рӯ-молпеч дар бағал бо ҳамроҳи Маншурӣ (яке аз шоирони ҳамон давра) ба сарои маликушшуаро раван шуд... Унсурӣ дар сахни сарой меҳмонро истикбол ва оғӯш кушода бо вай вохӯрдӣ кард...

Араби мӯйсафед, дандонҳояш ягон-ягон, аз афзалияти забони арабӣ сухан меронд.

– Шумо, ки арабиро мисли як олим ё шоири араб медонед, чаро ашъори арабӣ намегӯед? – пурсид ӯ аз Фирдавсӣ.

– Ҳочат набуд, – гуфт Фирдавсӣ, – мехостам ашъори маро ҳаммеҳанони (ҳамватанон) ман, ки ҳама ғайр аз иддаи олимону фозилон арабӣ намедонанд, бихонанд ва бифаҳманд.

– Охир, ғайр аз ҳамин олимону фозилони аҷамӣ дигар ҳаммеҳанони шумо ҳама бесавод ва чоҳиланд, магар шумо барои бесаводон ва чоҳилон шеър мегӯед?

– Ҳаммеҳанони ман агарчи бесавод бошанд ҳам, чоҳил нестанд, дар олами худ доноянд. Арабони бесавод ашъори арабиро ҳар қадар мефаҳмида бошанд, ҳаммеҳанони ман сухани шоирони ҳамзабонашонро ҳамон қадар ва балки хубтар мефаҳманд.

...Унсурӣ аз шухрати Фирдавсӣ асло шод набуд. Ҳасад дили дигар шоирони дарборро мехарошид. Акнун Фирдавсиро қабул ва ба «Шоҳнома»-и ӯ тавачҷуҳ кардани султон ҳам ба гӯши онҳо расид...

– Силаи (мукофот) «Шоҳнома»-ро чӣ қадар бидиҳем?

– Панҷоҳ, ҳазор, – гуфт шох.

– Динор? – ҳаросида пурсид Майвандӣ (вазири дарбор).

– Дирам, – гуфт шоҳ.

– Султонам, ин бисёр аст. Мабод, ки пиршоири бенаво яқбора ин қадар миқдор пул ба даст оварда шодмарг шавад.

– Ҳарчанд, ки «Шоҳнома»-и ӯ ба дилхоҳи мо дарнаёмада ва худаш ба мо дуруштиҳо кард, вале пир аст ва бисёр ранҷи кашида, ба умед омадааст, розиаш бикун, – султон инро гуфта, ба даре, ки ба сӯи ҳарамсарояш буд, даромада рафт.

Шоҳ дар замираш аз кардаи худ дар ҳаққи Фирдавсӣ эҳсоси пушаймонӣ мекард. Ба худ ҷазм кард, ки ба Ғазнин расида, чораи аз дили шоир баровардани озори гузаштаре хоҳад ҷуст ва бад-ин равиш забони маломатгаронро ҳам баста, худро дар ҷашми халқ сафед хоҳад кард...

***

Мусиқӣ. Мусиқии мардуми тоҷик таърихи ғанӣ ва қадим дорад. Ҳанӯз дар давраи ҳукмронии Сосониён (224–651) дар дарбори онҳо мутрибону сарояндагони зиёди форсу тоҷик бо сарвари Борбад ҷамъ омада буданд. Дар асрҳои IX–X ҳунари мусиқӣ мисли дигар ҷабҳаҳо хеле пеш рафта буд. Чунон ки дар боло зикр шуд, Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ навозанда ва сарояндаи бузург буд. Вай дар овони ҷавонияш навохтани барбат (уд)-ро аз устои номии ҳамон давра мусиқиишинос Абулаббоси Бахтиёр омӯхт ва ба ҷуз ин боз соҳҳои мусиқии уд, руд (соҳҳои тордори мусиқӣ) ва ҷангро хеле бо маҳорат менавохт.

Дар ҳамин асрҳо бисёр шоирон ҳунари сарояндагӣ ва навозандагиро доштанд. Шоир ва мусиқиишинос Абӯҳафси Суғдӣ, шоир ва бастакор Абӯсалик, шоир Абӯтолиби Хуросонӣ, Исои Барбатӣ, устои Рӯдакӣ – Абулаббоси Бахтиёр, инчунин, шоирон Шаҳиди Балхӣ, Абӯмансур Дақиқӣ ва Абулқосими Фирдавсӣ на танҳо ҳамчун шоирони машҳур, балки ҳамчун мутриб писанди мардум гардида буданд.

Дар асрҳои IX–X доир ба мусиқии тоҷик олимони зақӣ Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯнаصري Форобӣ асарҳо таълиф намудаанд. Худи Абӯалӣ ибни Сино чор асари мусиқӣ ва соҳҳои онро офаридааст. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки вай ҳангоми муолиҷаи бемориҳои асаб мусиқиро истифода мебардааст.

Форобӣ дар қатори асарҳои мусиқӣ боз соҳҳои мусиқӣ низ месохтааст. Баъзе оҳангҳои офаридаи ӯ то ҳол дар Эрон ва дигар мамлакатҳо машҳуранд. Эҷодиёти ин мусиқишиноси машҳур диққати бисёр мутафаккиронро ба худ ҷалб намудааст. Шоири классик ва мусиқишиноси забардаст Абдурахмони Ҷомӣ (1414–1492) ба ғаъолияти мусиқии Форобӣ баҳои баланд додааст. Бисёр олимони мамлакатҳои ҷаҳон хидмати бузурги Форобиро дар риштаи мусиқӣ қайд кардаанд.

Дар он асрҳо илми мусиқӣ ва истифодаи он хеле инкишоф ёфт. Мусиқӣ тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардумро фаро гирифта буд. Ҳофизону мутрибон дар тӯйҳо, ҷашнҳо ҳунаринамоя мекарданд.

Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар байни мардуми эронинаҷод аз замонҳои қадим боз сурудҳои мотамӣ паҳн гашта буданд. Дар аҳди Сомониён соҳҳои мусиқии зеринро истифода мебарданд: танбӯр, рубоб, ҷанг, барбат (асбоби қадимии удмонанди мусиқӣ, ки ҳашт тор дорад), най, сурнай, шайпур (карнайча), карнай, дойира, табл ва ғайра.

Ҳофизони имрӯзаи мо оҳангҳои Ушшоқ, Ироқ, Рост ва ғайраро месароянд, ки онҳо дар асрҳои IX–X хонда мешуданд ва минбаъд ба «Шашмақом» (силсилаи суруду оҳангҳои классикии мардуми тоҷик) дохил шудаанд.

Дину мазҳаб. Раванди паҳншавии дини ислом дар байни мардуми Хуросону Мовароуннаҳр дар асри X ба анҷом расид. Тавре медонем, арабҳо барои мусулмоншавии аҳоли аз роҳҳои гуногун (зӯрӣ, ҷорӣ кардани ҳар навъ андозу маҷбуриятҳо) истифода бурданд, вале ин натиҷае надод, зеро ахлоқи равиши зиндагии арабҳои аз биёбон омада писанди мардуми шаҳрии тоҷик нагардид. Аммо бо гузашти ду аср, баъзе хонаводаҳои обрӯманди тоҷик (чун Бармакиён, Тоҳириён, Сомониён) ба дини ислом гаравида, ба мардум дар бораи осонии ислом ва ғазилатҳои он сухан гуфтанд. Дар ҳамин давра таълимоти яке аз симоҳои барҷастаи олами ислом, фарзанди халқи тоҷик Нуъмон ибни Собит Абӯҳанифа дар ҳудуди Ироқ, Эрон ва Хуросону Мовароуннаҳр паҳн мегардад.

Мазхаби Абӯханифа дар баробари Қуръон ва суннати пайгамбар урфу одати мардуми маҳаллиро низ эҳтиром карда, онро низ ҳамчун яке аз далелҳои фикҳӣ мепазирад. Ҳамин тавр тоҷикон мувофиқи мазхаби Абӯханифа ба дини ислом гаравида, онро миёни туркон ва дигар халқҳои ҳамсоя паҳн карданд. Шаҳрҳои Балх ва Бухоро бузургтарин мар-

*Сутуни деҳаи
Оббурдон, асри X*

кази маънавии ҷаҳони ислом гардиданд. Сомониён бо тақия бар ин мазҳаб ба дину мазҳабҳои дигар низ эҳтиром гузошта, ҷомеаи солим ва таҳаммулгарои намунаро ба вучуд оварданд. Яҳудиҳо, масеҳиён ва зардуштиён низ дар қаламрави Сомониён озодона фаъолият мекарданд. Бояд гуфт, ки муҳити динии Мовароуннаҳр нисбат ба Хуросон беҳтару осудатар буд, зеро аксари аҳолии Мовароуннаҳр пайрави як мазҳаб Абӯханифа буданд, дар ҳоле ки дар шаҳрҳои Хуросон (Марв ва Нишопур) пайравони дигар мазҳабҳо низ зиндагӣ мекарданд ва миёни ин фирқаҳо гоҳе ҷангу низоъ сар мезад. Дар нимаи дуюми асри X ин гуна баҳсҳо хеле зиёд гардиданд. Дар шаҳрҳои Хуросон пайравони шофӣ, моликӣ ва шиа низ вучуд доштанд. Баъзе равиҷҳо чун ханбалӣ, довудӣ ва карромӣ низ дар Хуросон дида мешуданд, ки дар асрҳои минбаъда аз байн рафтанд.

Савол ва супориш

1. Кадом шоирони пеш аз давраи Сомониёнро медонед?
2. Дар бораи фаъолияти Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ нақл кунед. Ба ғайр аз шеърҳои дар ин китоб оварда боз кадом шеърҳои ӯро аз ёд медонед?
3. Вазири хирадманд Абулфазли Балъамӣ дар ҳаққи Рӯдакӣ чӣ гуфтааст?
4. Доир ба эҷодиёти Абулқосими Фирдавсӣ ҳикоя кунед.

5. Абулқосими Фирдавсӣ барои офаридани «Шоҳнома» чанд сол ранҷ кашид ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоирро чӣ тавр қадрдонӣ кард?
6. Дар замони Сомониён хунари мусиқӣ чӣ хел рушд ёфта буд?
7. Кадом навозандаи номӣ муаллими Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ буд?
8. Мусиқишиносони забардасти ин даврро номбар кунед.

Пора аз китоби «Чаҳор мақола»

Чунин овардаанд, ки воситаи иқди Оли Сомон буд ва авҷу давлати он хонадон айёми маликии ӯ буд ва асбоби таманнӯъ ва илали тараффӯъ (гурур) дар гояти сохтагӣ буд, хазоин (хазина) орастаю лашкар ҷаррор (бисёр) ва бандагон фармонбардор, зимистон ба дорулмулки Бухоро мақом кардӣ ва тобистон ба Самарқанд рафтӣ ё ба шаҳре аз шаҳрҳои Хуросон... Чун баҳор даромад, аспон ба Бодгис фиристоданд ва лашкаргоҳ ба Молин ба миёни ду ҷӯй бурданд ва чун тобистон даромад, меваҳо даррасид, амир Наср ибни Аҳмад гуфт: «Тобистон қучо равем, ки аз ин хуштар мақомгоҳ набошад? Меҳргон биравем. Ва чун меҳргон даромад, гуфт: «Меҳргони Ҷарӣ (Ҷирот) бихӯрем ва биравем». Ва ҳамчунин фасл ба фасл ҳамеандохт, то чаҳор сол бар ин баромад, зеро ки самими давлати Сомониён буд ва чаҳон ободу мулк беҳасм ва лашкар фармонбардор ва рӯзгор мусоиду бахт мувофиқ. Бо ин ҳама малул гаштанд ва орзуи хонумон бархост.

Подшоҳро сокин диданд, ҳавои Ҷарӣ дар сари ӯ ва ишқи Ҷарӣ дар дили ӯ. Дар аснои сухан Ҷариро ба бихишти адн (боғҳои бихишт, ҷаннат) монанд кардӣ, балки бар бихишт тарҷеҳ (бартарӣ) ниҳодӣ ва аз баҳори Чин зиёдат овардӣ. Донистанд, ки сари он дорад, ки ин тобистон низ он ҷо бошад, пас сарони лашкар ва меҳтарони мулк ба наздики устод Абӯабдуллоҳ ар-Рӯдакӣ рафтанд ва аз нудамои подшоҳ ҳеҷ кас муҳташамтару мақбулулқавлтар аз ӯ набуд, гуфтанд: Панҷ ҳазор динор туро хидмат кунем, агар санъате бикунӣ,

ки подшоҳ аз ин хок ҳаракат кунад, ки дилҳои мо орзуи фарзанд ҳамебарод ва ҷони мо аз шитиёқи Бухоро ҳамебарояд. Рӯдакӣ қабул кард, набзи амир бигирифта буд ва мизоҷи ӯ бишнохта. Донист, ки ба наср бо ӯ дарнагирад, рӯй ба назм овард ва қасидае бигуфт. Ва ба вақте ки амир сабӯҳ карда буд, даромад ва ба ҷойи хеш бинишаст ва чун мутрибон фуру доштанд, ӯ чанг баргирифт ва дар пардаи «Ушиоқ» ин қасида оғоз кард:

*Бӯйи ҷӯйи Мӯлиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.*

Пас фурутар шуд ва гуфт:

*Реги Омую дурушти роҳи ӯ,
Зери поям парниён ояд ҳаме.
Оби Ҷайхун аз нишоти рӯйи дӯст
Хинги моро то миён ояд ҳаме.
Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Мир наздат шодмон ояд ҳаме.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯйи осмон ояд ҳаме.
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯйи бӯстон ояд ҳаме.*

Чун Рӯдакӣ бад-ин байт расид, амир чунон мунфаъил (хичолатманд) гаит, ки аз тахт фуруд омад ва бе мӯза пой дар рикоби хинг (асп)-и навбатӣ овард ва рӯй ба Бухоро ниҳод, чунон ки ронину (шалвор) мӯза то ду фарсанг дар паи амир буданд ба Барута ва он ҷо дар пой кард. Ва инон то Бухоро ҳеҷ пой бознагирифт. Ва Рӯдакӣ он панҷ ҳазор динор музоъаф (дучанд) аз лашкар биситод... Ҷадди ман Абӯраҷо ҳикоят кард, ки чун дар ин навбат Рӯдакӣ ба Самарқанд расид, чаҳорсад шутур зери буна (асбобу анҷом)-и ӯ буд.

*Аз китоби «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифати-л ақо-
лим»-и Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ
(Дар Хуросону Мовароуннаҳр)*

*Мардум мазҳабҳои гуногун доранд, вале бештари мардум
ҳанафӣ ҳастанд... Карромиён зоҳид ва перҳезгор ва пайрави
Абӯҳанифаанд ва ҳар кас ки пайрави Абӯҳанифа бошад, аз би-
дъат ба дур аст, ба шарти он ки дар он тунд нараванд...*

*Хутбаи одина (ҷумъа) дар ин сарзаминҳо ҳамагӣ ба номи
Сомониён аст ва ҳама хирочгузори эшонанд... Ҷойгоҳи фар-
мондеҳи лашкар Нишопур аст. Дар фарҳанги хонадони Со-
монӣ чунон аст, ки донишмандонро дар баробари шоҳ маҷбур
ба заминбӯсӣ намекунанд. Дар шабҳои одина дар моҳи рама-
зон маҷлисе мунозара месозанд. Шоҳ ин ҷаласаҳоро бо пурси-
ше мекушояд, сипас дигарон ба суҳан меоянд. Гароии эшон
ба мазҳаби Абӯҳанифа аст.*

*Рӯзе ман дар маҷлиси Қозӣ Мухтор будам ва ӯ аз бузург-
тарин ва хирадмантарин ва диндортарин пешво буд, ки ман
дида будам. Пас суҳан ба ихтилофи уммат ва таассуби ҳар
фирқа кашид. Ӯ бо ишорат ба сӯйи Каъба гуфт: «Ҳар кас ба
ин қибла намоз гузорад, бародари дини мусулмонон аст».*

§ 18. РУШДИ ИЛМУ ФАН

Комёбиҳои илму фан дар давраи Сомониён аз дасто-
вардҳои адабиёти нафиса камтар набуд. Фарқ танҳо дар
он буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони
арабӣ таълиф мешуданд. Ин албатта, бесабаб набуд.
Забони арабӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи исломӣ дар
зарфи чандин асрҳо нақши забони илмӣ байналмилалиро
ичро мекард. Аз дигар тараф, бо забони маҳаллӣ навишта-
ни асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишори осор
и муаллиф мегардид. Илова бар ин, забони арабӣ барои
ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувофиқ
дошт.

Дар асрҳои IX–X илмҳои риёзиёт, нучум, химия, ботани-
ка, тиб, ҷуғрофия, таърих, фалсафа, маъданишиносӣ ва ғай-
ра рушд ёфтанд. Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму

фан ниҳоят зиёданд. Бинобар ин мо, фақат доир ба машхуртарин олимони ин давра маълумот медиҳем.

Муҳаммад ибни Мӯсо Ал-Хоразмӣ (780–850) яке аз бузургтарин олимони буд. Вай аз ҷавонӣ барои аз худ намудани илмҳои замонаш талош карда, барои пурратар аз худ намудани дониш ба Ҳиндустон ва Баъдтар ба Бағдод меравад. Дар ин шаҳр ба Академияи улуми «Байтулҳикмат» («Кохи хирад») дохил шуда, таҳқиқи илмиро давом медиҳад. Дар ин Академия бисёр олимони замон ба корҳои илмӣ машғул буданд. Ал-Хоразмӣ дар саросари хилофат асосгузори илмӣ риёзӣ доништа мешавад. Доир ба илмҳои арифметика, алгебра, ситорашиносӣ, ҷуғрофия, таърих, мусиқӣ асарҳо иншо намудааст. Ал-Хоразмӣ асосгузори илми алҷабр (Алгебра) мебошад.

Мутафаккири дигари барҷаста **Абӯнасири Форобӣ** (870–950) буд, ки дар деҳаи Фороби қадим, ки баъдтар номи Утторро гирифт, дар хонаводаи сарҳанг таваллуд ёфтааст. Форобӣ мактаби ибтидоиро дар зодгоҳаш бо забони суғдӣ ва форсии дарӣ хатм намуда, баъдтар ба Самарқанду Бухоро рафта, таҳсилро идома дод. Сипас ба як қатор шаҳрҳои Эрон сафар карда, баъдтар ба Димишқ рафта, илм омӯхтааст.

Форобӣ забонҳои арабӣ, юнонӣ ва лотиниро азбар карда, асарҳо таълиф намудааст. Фалсафаи Юнони Қадимро аз худ намуда, онро дар байни мардуми Шарқи Наздик паҳн кардааст. Ҳангоми дар Бағдод зистанаш боре ба Осиёи Марказӣ омада, бо хоҳиши амири Сомонӣ асари «Таълими сонӣ»-ро навиштааст. Форобӣ дар ҷабҳаи риёзиёт, фалсафа, мантиқ, илми ахлоқ, физика, табиатшиносӣ соҳиби шухрат шуда буд. Доир ба ин илмҳо асарҳо эҷод намудааст. Вай боз мутрибу бастакор, шоир, забоншинос, устои соҳҳои мусиқӣ ва назариётчи он буд. Доир ба ин илмҳо рисолаҳо таълиф намудааст. Форобӣ соли 950 дар Димишқ вафот кардааст.

Энсиклопедисти дигари сарзамини Осиёи Марказӣ, ки дар Шарқ ва Ғарб машхур гардидааст, зодаи Хоразм **Абӯрайҳони Берунӣ** (973–1051) мебошад. Фаъолияти ин энсиклопедист дар замони Сомониён оғоз ёфтааст.

Дар Хоразми асрҳои X–XI олимони машҳури ҳамон давра гирд омада буданд ва дар байни онҳо Абӯрайҳони Берунӣ фарқ мекард. Дар солҳои ҳукмронии Маъмуни II (1009–1017) дар пойтахти Хоразм–шаҳри Урганҷ «Академияи Маъмун» кушода шуд, ки олимони соҳаҳои гуногунро муттаҳид менамуд. Дар ин академия Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ мақоми хосса доштанд. Аммо воқеаҳои сиёсӣ ва тохтутози Ғазнавиён рӯзгорро талх мегардонад ва Абӯрайҳони Берунӣ маҷбуран Хоразмро тарк мекунад.

Соли 1017 ӯро зӯран ба назди Султон Маҳмуд ба Ғазнин бурданд. Новобаста ба ҳамаи ин нокомиҳо ӯ асари машҳураш «Осор-ул-боқия»-ро офарид. Вай дар юришҳои Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон ӯро ҳамроҳӣ карда, бо тамаддуни бостонии мардуми он шинос шуд, забони санскрит (забони қадими ҳиндӣ)-ро омӯхт ва аз он забон ба забони арабӣ асарҳои оид ба риёзиёт, нучум ва фалсафаи ҳиндиро тарҷума кард.

Мувофиқи ривоятҳои Абӯрайҳони Берунӣ тамоми ҳаёти худро барои омӯхтани илм сарф кардааст. Танҳо дар ҷашнҳои Наврӯз (иди соли нав – 21 март) ва Меҳргон (иди ҳосилгундорӣ – 21 сентябр) ба кори илмӣ машғул намешудааст. Берунӣ тахминан 150 асар эҷод кардааст, ки то замони мо ҳамагӣ 40-тоаш расидаанд. Вай, пеш аз ҳама, мунаҷҷим буд ва яке аз осораш «Қонуни Масъудӣ» (иборат аз 11 китоб) ба ин соҳа бахшида шудааст. Абӯрайҳони Берунӣ риёзишиноси машҳур буд. Бисёр асарҳои ӯ ба геология, физика, химия, биология, таърих, мардумшиносӣ ва фалсафа бахшида шудаанд. Асарҳои ӯ оид ба таърихи ҷашнҳои суғдиён, хоразмиёнӣ қадим, юнониён, яҳудиён, дигар халқҳои Осиёи Марказӣ сарҷашмаҳои беҳтарин ҳисоб меёбанд.

Абӯалӣ ибни Сино, Абӯнасири Форобӣ ва Абӯрайҳони Берунӣ бо шоҳасарҳояшон на танҳо дар байни мардуми худ, яъне халқҳои форсиабон, балки дар байни халқҳои Шарқи мусулмон ва дигар халқҳои ҷаҳон машҳур гардидаанд. Фаъолияти илмӣ онҳо дар замони Сомониён оғоз ёфта, минбаъд ба дараҷаи баланд расидааст. Ба ҷуз онҳо боз бисёр олимони дар соҳаҳои илмҳои гуногун саҳм гузоштаанд.

Рушди илми тиб. Дар замони Сомониён дар соҳаи илми тиб ва табобати беморон пешравиҳои назаррас дида мешаванд. Шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Хучанд ва ғайра муассисаҳои илмию китобхонаҳои тиббӣ доштанд. Олимони шинохтаи замон, ба монанди Абӯбакри Розӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Алии Табарӣ ва дигарон оид ба илми тиб асарҳо офарида буданд. Олими забардаст Абӯбакри Розӣ (865–925) дар замони Сомониён умр ба сар бурда, асари қадимтарини соҳаи тиб «Китоб-ул-ҷадарӣ ва-л ҳасба»-ро иншо намудааст.

Дар он аз хусуси беморҳои нағзак ва сурхча сухан меравад ва роҳҳои муолиҷаи онҳоро нишон додааст. Баъдтар ӯ асарҳои машҳураш «Китоб-ут-тибб-ил-Ман-сурӣ» ва «Китоб-ул-ҳовӣ»-ро навишт. Ин асарҳои безавол шуҳрати ӯро дучанд намуданд.

Олими дигари овозадори соҳаи тиб **Абӯбакр Рабии Бухорӣ** мебошад. Вай дар Бухоро ва дигар шаҳрҳо ба муолиҷаи бемориҳои рӯҳӣ саруқор доштааст. Ӯ асари «Китобу хидоят-ил-мутаъаллимин»-ро таълиф намудааст, ки дар он таҷрибаи сисолаашро гирд овардааст. Китоб ба забони форсии тоҷикӣ иншо гардидаст ва қадимтарин китоби соҳаи тиб ҳисоб меёбад. Абӯбакри Бухорӣ боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байни онҳо «Китоби набз» шуҳрати зиёд дошт. Вай чун дорусоз ном бароварда буд. Дастгоҳи ихтироъкардаи ӯро барои додани хӯрок ба касалиҳои савдоӣ истифода мебуданд.

Дар асри X олими дигари соҳаи тиб **Ҳаким Майсарӣ** буд. Ӯ бисёр асарҳо навиштааст, вале то рӯзҳои мо фақат рисолаи «Донишнома»-и вай расидааст. Аксари асарҳои ӯро бо забони модарӣ – форсии тоҷикӣ таълиф намудааст. Дар рисола роҳҳои табобати бисёр бемориҳо нишон дода шудаанд.

Дар аҳди Сомониён олимони шинохтаи соҳаи тиб бисёр буданд ва Абӯмансур Муваффақи Ҳиравӣ яке аз онҳо буд. Ӯ асари машҳури худ «Маълумоти асосӣ дар бораи хусусиятҳои ҳақиқии доруҳо»-ро бо забони форсии тоҷикӣ иншо намудааст. Умуман, дар соҳаи тиб пешрафтҳои назаррас дида мешаванд ва ҳамин буд, ки олими бузургтарини ин

соҳа Абӯалӣ ибни Сино дар ҳамин замина зиндагӣ карда, асарҳои оламшумулашро офаридааст.

Абӯалӣ ибни Сино – энциклопедисти бузурги тоҷик соли 980 дар деҳаи Афшанаи назди Бухоро, дар оилаи амалдори Сомонӣ ба дунё омадааст. Вай маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, дар Бухоро илмҳои гуногуни замонашро омӯхтааст. Чунонки худаш мегӯяд, дар синни 18-солагӣ ҳамаи илмҳои замонашро азбар намудааст. Шухрати Абӯалӣ ибни Сино махсусан, баъди муолиҷаи амири Сомонӣ Нуҳи II ибни Мансур меафзояд. Ӯ ба ҳамин сабаб ба китобхонаи бойи Сомониён роҳ меёбад, ки ин барои фаъолияти минбаъдаи илмиаш аҳамияти бузург дошт. Аммо давлати Сомониён ба ҳуҷуми Қарахониёну Ғазнавиён гирифтӣ мешавад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ Синоро ба дарбораш даъват намуд, вале ӯ ин даъватро қабул накард. Вай ба Хоразм ва аз он ҷо ба шаҳрҳои Абебард, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Исфahон рафта, паноҳ мебарад. Гарчанде ин солҳо солҳои ҳичрату саргардонӣ буданд, ӯ асарҳои зиёде таълиф намудааст. Абӯалӣ ибни Сино дар илмҳои тиб, фалсафа, мантиқ, ахлоқ, риёзиёт, химия, ботаника, забоншиносӣ, мусиқӣ ва ғайра шухрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст. Вай шоири забардаст ҳам буд.

Бо вучуди он ки ҳаёти Сино то охири умраш дар муҳити ноором, гуруснагӣ, чангҳои шадиди байни ҳокимон ва игвою тухмати ҷоҳилону мансабталошон гузашт, вай асарҳои офаридааст, ки дар тамоми ҷаҳон машҳур гаштанд. Адади асарҳояш ба 400 мерасад. Ҳамаи кулфату носозиҳои замон боиси аз даст додани саломатиаш гардид ва ӯ дар синни 57-солагӣ, соли 1037 дар шаҳри Ҳамадон аз дунё чашм пӯшид. Мазори вай дар ҳамон ҷост ва ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Шоҳасари ӯ «Ал-Қонун» дар ҷаҳон маълуми машҳур аст. Ин асар борҳо дар Аврупо ва Шарқ ба забонҳои гуногун тарҷума шудааст. Баъди он ки дастгоҳи китобчопкунӣ (солҳои 40 асри XV) ихтироъ гардид, китоби дуҷуми ҷопии ин дастгоҳ «Ал-қонун» буд.

Талабгорони ин китоб чунон бисёр буданд, ки танҳо дар сӣ соли аввали асри XV «Ал-Қонун» 16 маротиба ба забони лотинӣ ва як бор бо забони яҳудӣ нашр шудааст. Мутахассисон, толибилмони дорулфунунҳо, табибон илми тибро аз рӯи «Ал-Қонун» меомӯхтанд. Ин асари ҷовидонӣ дар зарфи шаш аср китоби рӯйимизии тамоми табибони рӯи дунё ҳисоб меёфт ва то ҳол аҳамияташро гум накардааст. Абӯалӣ ибни Сино қариб бист соли умрашро ба таълифи ин китоб бахшидааст. Ба ҷуз ин китоб боз бист китоби дигар оид ба соҳаи тиб навиштааст.

ӯ оид ба фалсафа, мантиқ, луғат, ситорашиносӣ, музикӣ, адабиёт ва соҳаҳои дигар низ асарҳо офаридааст. Доир ба фалсафа ва мантиқ асарҳои барҷастаи бисёрчилдаи «Шифо» ва «Начот», «Донишнома» ва якчанд рисолаҳои дигар навиштааст. Асари машхураш «Донишнома» ба забони тоҷикӣ навишта шудааст.

Химия ва ҷуғрофия. Ин соҳаҳои илм дар давраи Сомониён хеле пеш рафтанд. Муваффақиятҳои дар истихроҷи канданиҳои фоиданок, истехсоли рангҳои гуногун, шиша, қоғаз, даббоғии пӯст ба даст оварда бо илми химия саҳт алоқаманд буданд. Дар асрҳои IX–X як қатор олимони барҷастаи соҳаи химия хидмати бузург кардаанд.

Олими забардасти соҳаи химия **Ҷобир ибни Ҳайён** (721–815) дар шаҳри Тӯс аз оилаи дорусоз таваллуд ёфтааст. Ин донишманди тоҷик дар асоси мутолиаи асарҳои машхури олимони дунёи қадими Юнону Рим ва Хуросону Моваруннаҳр роҷеъ ба бисёр фанҳо, аз ҷумла химия, тиб, ситорашиносӣ, риёзиёт, фалсафа, қорҳои ҳарбӣ ва ғайра асарҳои бисёр аз худ боқӣ гузоштааст. ӯ бештар аз 500 асар эҷод намудааст, ки 85-тоаш то давраи мо расидаанд. Гарчанд дар соҳаҳои гуногуни илм асарҳои зиёд таълиф карда бошад ҳам, бештар бо химия машғул будааст. Доир ба илми химия чунин асарҳо офаридааст: «Ҳафтод китоб», «Китоби тарозу», «Китоби шафақат» ва ғайра. Ин асарҳо дар Шарқ ва Ғарби асримиёнагӣ бағоят машхур буданд. Муаллиф оид ба истехсолу тайёр кардани матоъҳо ва пӯст, локҳо барои сарутани обногузар ва ғайра қорҳои зиёдеро анҷом додааст.

Қобир дар Ғарб бо номи Гебер машхур аст. Бисёр олимони химия дар Шарқу Ғарб ӯро устои худ меҳисобанд.

Дар аҳди Сомониён ва пеш аз онҳо бисёр олимони соҳаи география асарҳо офаридаанд. Яке аз онҳо **Ҳафс ибни Мансури Марвазӣ** буд, ки дар дарбори ҳокими Хуросон котиб буд. Ӯ асари машҳури «Китоб аз боби хирочи Хуросон»-ро навиштааст.

Олими бузурги ҷуғрофидон **Абӯабдуллоҳ Муҳаммад Ҷайҳонӣ** солҳои 914–922 вазифаи вазирии давлати Сомониёнро адо мекард. Ӯ дар соҳаи фалсафа, нучум ва ҷуғрофия хидмати сазовор карда, осори арзишманд навиштааст. Ҳамзамонони вай навиштаанд, ӯ доир ба ҷуғрофия асари пурқимате иншо намудааст, вале то замони мо нарасидааст. Бино ба гуфтаи олимони, аз асари Ҷайҳонӣ бисёр донишмандон, аз ҷумла Абӯрайҳони Берунӣ баҳра бурдаанд. Асар дар бораи шаҳрҳо, кӯҳхову водихо, дошту баландихо, роҳҳои тичоратии Шарқу Ғарб, Ҷанубу Шимол, мардуми гуногун маълумот меод. Бисёр олимони аз ӯ ёрӣ дидаанд. Бо ёрии ӯ Абӯдулаф ба Тибет, Чин, Ҳиндустон сафар карда, маълумот гирд овардааст.

Дар асри X нахустин асари ҷуғрофӣ бо забони форсии тоҷикӣ таълиф шуд, ки муаллифи он номаълум аст. Ин асар «Худуд-ул-олам минал Машриқи илал Мағриб» (Сарҳади олам аз Шарқ ба Ғарб) ном дорад. Он ба ҷуз маълумоти ҷуғрофӣ, иқтисодӣ, таърихӣ Осӣи Марказӣ дар бораи дигар кишварҳо низ ахбори пуарарзиш медиҳад. Ин асар барои омӯзиши таъриху ҷуғрофия ва иқтисодиёти нимаи дууми асри X давлати Сомониён сарчашмаи беҳтарин ҳисоб меёбад.

Илмҳои ҷамъиятшиносӣ. Дар замони Сомониён як зумра муаррихон, адабиётшиносон ба камол расида, аз худ асарҳои пурқимат боқӣ гузоштаанд. Мо дар ин ҷо чанде аз онҳоро номбар мекунем. Бузургтарини онҳо **Абӯбакри Наршахист** (899–959), ки дар деҳаи Наршахи назди Бухоро ба дунё омада, дар дарбори Сомониён вазифаи сармуншӣ (саркотиб)-ро ба зимма доштааст. Солҳои 943–944 асари машҳури худ «Таърихи Бухоро»-ро ба забони арабӣ таълиф наму-

дааст. Асар асосан роҷеъ ба ҳукмронии сулолаи Сомониён, шаҳри Бухоро, ноҳияҳои атрофи он, биноҳои ҳокимони Бухоро, тавсифи Ҷӯи Мӯлиён, роҳҳои андозу хироч ситонидан, паҳн гаштани дини мубини ислом ва ғайра маълумот медиҳад. Ин шоҳасар соли 1128 аз тарафи адиб ва муаррих Абӯнасири Қубовӣ бо забони форсии тоҷикӣ тарҷума шудааст. Нусхаҳои алоҳидаи он то замони мо расидаанд.

Асари дигари машҳури таърихӣ «Таърихи пайғамбарон ва шоҳон» аст, ки бо номи муаллифи он «Таърихи Табарӣ» низ номида мешавад. Ин асар ба қалами **Абӯҷаъфар Табарӣ** тааллуқ дорад. Муаллиф солҳои 838–923 ҳаёт ба сарбурда, асари безаволи худро бо забони арабӣ иншо кардааст. Он бисёр воқеаҳои таърихии Арабу Аҷам ва халқҳои ҳамҷаворро тасвир намудааст. Аз хусуси иқтисодиёт, лашкаркашиҳои арабҳо ба Мовароуннаҳр ва корнамоиҳои диловаронаи мардуми ин сарзамин маълумот медиҳад. Китобро соли 963 вазири хирадманду сиёсатмадори Сомониён Абӯалии Балъамӣ ба забони форсии тоҷикӣ тарҷума карда, ба он «Таърихи Табарӣ» ном мегузорад. Ӯ хангоми тарҷума ба он бобҳои нав илова кардааст. Асар минбаъд ба бисёр забонҳои Шарқ ва Аврупо тарҷума шудааст. Табарӣ таърихи дунёро аз замони офарида шуданаш то даҳсолаи дувуми асри X навиштааст. Хушбахтона, бо шарофати истиқлоли Тоҷикистон тарҷумаи пурраи «Таърихи Табарӣ» (дар 16 ҷилд) ва тарҷумаи Абӯалии Балъамӣ (дар 2 ҷилд) нашр гардида, дастраси хонандагони тоҷик шуд.

Муаррих **Абӯабдуллоҳ Муҳаммад** таърихи хонадони Саффорӣро навиштааст. Яке аз муаррихони намоёни ин давра **Абӯмуҳаммад Абдуллоҳи Диноварӣ** (828–889) буд, ки дар таърих бо номи Ибни Қутайба шинохта шудааст. Вай ҳамчун нависанда ва маорифпарвари замон машҳур аст. Асари барҷастаи ӯ «Сарчашмаҳои ахбор» ном дорад. Ин асар аз 10 ҷилд иборат буда, оид ба ҷангҳо, тарзи давлатдорӣ, соҳаҳои гуногуни илм, дӯстӣ, хислатҳои хубию бадии инсон маълумот медиҳад. Ибни Қутайба боз дигар асарҳо офаридааст, ки дар байнашон «Санъати нависандагӣ» нақши бузург дорад.

Муаррихи намоёни дигари асри Х **Аҳмад ибни Сулаймони Бухороӣ** мебошад, ки таърихи пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро ба қалам додааст.

Абӯбакр Муҳаммади Хоразмӣ (вафоташ соли 993) дар соҳаи илми таърих ва адабиётшиносӣ хидмати босазое кардааст.

Дар солҳои 910–1009 муаррих, файласуф, мусиқишинос **Абӯабдуллоҳ Муҳаммади Хоразмӣ** умр ба сар бурдааст. Вай дар Балх ва Нишопур таълим гирифтааст. Бо даъвати вазири Сомониён Убайдуллоҳи Утбӣ ба дарбор омада, ба фаъолияти илмӣ машғул мешавад. Дар асари энциклопедиааш «Калиди илмҳо», ки 15 бобро дар бар мегирад, аз хусуси таърих, ҳуқуқ, грамматика, тиб, химия ва ғайра нақл мекунад. Дар ин асари бузург боз бисёр масъалаҳои дигар, аз ҷумла масъалаҳои андоз, истифодаи об, иқтисодиёт баён гардидаанд. Ин асар ба номи «Қомус»-и Хоразмӣ низ машҳур аст. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ ба Хоразм меравад ва дар он ҷо таҳаллуси «Хоразмӣ»-ро ба худ мегирад.

Дар аҳди Сомониён бисёр олимони забоншиносу адабиётшинос ба камол расида, асарҳо офаридаанд. Қосими Ҳиравӣ, Ҷаъфари Марвазӣ, Муҳаммад Абӯбакри Хоразмӣ, Исҳоки Форобӣ ва бисёр дигарон аз ҷумлаи онҳоанд.

Савол ва супориш

1. Дар замони Сомониён кадом илмҳо бештар тараққӣ карда буданд? Олимони бузургро номбар кунед.
2. Абӯнаصري Форобӣ кӣ буд?
3. Дар бораи Абӯрайҳони Берунӣ чӣ медонед?
4. Доир ба илми тиб ва олимони ин соҳа нақл кунед.
5. Абӯалӣ ибни Сино кист?
6. Кадом асарҳои Розӣ ва Сино дар Аврупо машҳур гардидаанд?
7. Доир ба химия ва ҷуғрофия чӣ медонед? Олимони машҳури ин соҳаро номбар кунед.
8. Дар бораи муаррихони машҳур Абӯбакри Наршахӣ, Абӯҷаъфар Табарӣ ва Ибни Қутайба чӣ медонед?
9. Номи асарҳои ин муаррихонро номбар кунед.

**Аз китоби «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифати-л ақолим»-и
Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ**

Дар фарҳанги ин хонадон (Оли Сомон) чунон аст, ки донишмандонро дар баробари шоҳ маҷбур ба заминбӯсӣ намеку-
нанд. Дар шабҳои одина дар моҳи рамазон маҷлиси мунозара
месозанд. Шоҳ ин чаласаро бо пурсише мекушояд. Сипас ди-
гарон ба сухан меоянд. Гароиши эшон ба мазҳаби Абӯҳанифа
аст. Ба омезиши бо раъоё одат надоранд, балки ҳоҷиб ва вазире
вижаи ин корҳо аст. Ҳар гоҳ бихоҳанд касеро сарфароз до-
ранд, вайро бо худ ба хон баранд, чунонки бо Шайх Абулаббос
ба хон нишастанд. Гоҳе эшон дар масоиле муҳим бо худи пай-
кҳо гуфтугӯ мекунанд, чунонки бо Шайх Абӯсолеҳ гуфтугӯ
карда, вайро ба назди фармондеҳи сипоҳ Абулҳасан фиристо-
данд. Дарбори эшон ҳеҷ гоҳ аз пирони бузургвор ҳолӣ намеша-
вад. Ҳамвора яке аз бузургтарин ва вораатарин фақеҳонро
ба боло кашида, ниёзхояширо бароварда ва фатвоҳоро аз раъйи
вай содир мекунанд. Бо назари вай корҳоро анҷом медиҳанд,
чунонки бо пири бузургвор Имом Абулҳасан Муҳаммад ибни
Фазл рафтор карданд.

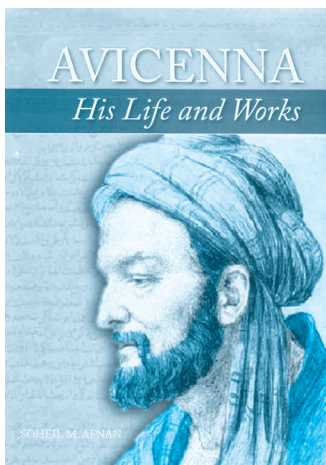
**Аз китоби олими олмонӣ Зигред Хунка
«Фарҳанги ислом дар Аврупо». Штутгард, 1975**

.... Шаисад сол қабл китобхонаи Донишгоҳи Париж кӯ-
чактарин китобхонаи дунё буд. Ин китобхона фақат дорои
як китоб буд ва ин китоб навиштаи яке аз донишмандони
чаҳони ислом буд. Ин китоб он қадр барояшон арҷманд буд,
ки ҳатто Людовики XI, ки подшоҳе боимон ва масеҳӣ буд ва
мехост ин китобро ба амонат бигирад, мебоист сад сиккаи
тилло ва дувоздаҳ сиккаи нуқра ба гарав бигзорад. Ӯ ин кито-
бро кироя кард, то ин ки пизишкони хусусии вай аз он рӯнависӣ
кунанд ва чӣ дар бораи мавриди беморӣ ва чӣ дар даврони са-
ломатӣ ба унвони як фарҳанги бемориҳо ва дастуроти тиббӣ
аз он истифода наоянд. Ин китоб, гарчи тамоми мавҷудии
ин китобхона буд, вале дар ҳақиқат, шомили маҷмӯи улуми
тиб, аз даврони Юнони Қадим то соли 925 буд ва чун муддати

400 сол баъд ин низ дар Аврупо тақрибан ҳеч фаъолияти илмӣ вуҷуд надошт. Номи ӯ дар Аврупо ба «Розес» маъруф аст. Муслмонҳо ӯро «ар-Розӣ» меноманд ва исми воқеияш Абӯбақр Муҳаммад ибни Закариёст.

Розӣ дорои маълумоти амиқе буд, ба тавре ки аз замони Ҷолинус (Гален) ба баъд пизишке назирӣ ӯ намешиносем. Ӯ ба таври хастагинопазир бар вусъати маълумотаи меафзояд ва на танҳо бар болини беморон, балки мавқеи ҳам, ки беморонаш ба хоб мерафтанд, бо хондани китобҳо ҳангоми шаб ва пардохтан ба озмоишҳои химиявӣ ва мусофиратҳои илмӣ дуру дароз ба ин кор идома меод. Ӯ бо донишмандони тирози аввали ҳамзамонаш робита дошт ва бархе аз эшонро мулоқот низ мекард. Ӯ арзиши ахлоқии шугли пизишкиро назди шогирдонаш боло бурд ва алайҳи фиребгарони гайриилмӣ мубориза кард. Закариёи Розӣ биниши илмиро ба Фарб омӯхт. Навиштаҳои ӯ дар бораи сурхак ва обила бо диққати кофӣ ва аввалин бор сайри комили бемориро тарсим мекунад, тавре ки ҳатто пизишкони қарни XVIII онро «яке аз беҳтарин осори марбут ба он мавзӯ» меноманд. Розӣ нақрис (Gout, подагра)-ро аз ревматизм ҷудо донист.

.... Тамоми осори олии пизишкон ва ҳатто «Китоб-ал-маликӣ» ва ҳамчунин, бузургтарин осори Юнон ва донишмандони Искандария дар муқобили китоби «Қонун»-и Ибни Сино берангу рӯ мешаванд. Таъсири азиме, ки ин китоб садҳо сол дар Шарқу Фарб боқӣ гузошт, дар тӯли таърихи илми тиб беназир аст. Ибни Сино тибби назарӣ ва амалиро бо тамоми бахшҳои махсусаш ба низом ва услуб даровардааст. Инсон тааҷҷуб мекунад, ки бо чӣ истеъдоди шигарфе ин асари ҳунарии азимро тақсимбандӣ карда ва чунон сарсаҳту наҷибона ва бо чунон ҳамоҳангӣ ва бо сабке дурахшанда, ба таҳрири он пардохтааст. Карл Зудҳоф, донишманди шаҳри олмонӣ,

Китоб дар бораи Ибни Сино дар Аврупо

ки роҷеъ ба таърихи илми тиб асари бузург навиштааст дар мавриди ин китоб менависад: «Як маҷмӯаи ҳунарии якпорча, ки ба танҳой қад барафрошта ва дар тамоми тӯли таърихи тиб дар байни ҳамаи осори пизишкӣ ҳамчунон пойдор мондааст».

Донишмандони наслҳои баъд ӯро дар сар то сари ҷаҳон ба чашими қаҳрамонони достони Юнони Қадим менигаристанд, Ҷолинусро ба хотир меоварданд ва Ибни Синоро ба манзалаи такмилкунандаи мактаби Ҷолинус таҷлил мекарданд. Ин тамҷид ба таври куллӣ баҳо буд. Ибни Сино ба лиҳози услуб, дастабандӣ, вузӯҳ (равшанӣ), назм ва маҷмӯият ба миқёси зиёде бар фарози Ҷолинус қарор дошт. Ибни Сино муваффақ шуд бар шухрати Ҷолинус ва ба таври куллӣ Юнони Қадим барои замоне тӯлонӣ соя бияфканад. Ӯ дар канори Закариёи Розӣ аз девори солони Донишгоҳи тибби Париж ба пойин нигоҳ мекунад. Ин Ибни Синост, ки бузургтарин муаллими пизишкӣи аврупоён дар тӯли муддати 700 сол аст.

§ 19. МЕЪМОРӢ ВА ҲУНАРИ ОРОИШ

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз сарчашмаҳои хатгӣ равшан мегардад, ки дар давраи ҳукмронии Сомониён бинову қасрҳои зиёде бунёд гардидаанд, аммо то замони мо каме аз онҳо боқӣ мондаанд. Шумораи кӯшку иморатҳо, сарою дуконҳо, масҷиду мадрасаҳо ва мақбараҳо дар аҳди Сомониён афзуданд. Сохтмони биноҳои асрҳои IX–X бо санъати меъморӣи замони пешин робитаи зич дошт. Дар сохтмон бештар гил, поҳса, хишти хом, чӯб ба қор бурда мешуд. Дар ҳамин замон хишти пухта дар сохтмон роҳ ёфт. Биноҳои бошукӯҳ пурра аз хишти пухта сохта мешуданд, ки комёбии бузурге буд дар сохтмон.

Яке аз чунин биноҳои нодири Осиёи Марказӣ мақбараи Сомониён дар Бухоро мебошад, ки дар охири асри IX ва ибтидои асри X бино ёфтааст. Меъморони ин мақбара суннатҳои беҳтарини санъати давраи Сомониён ва замони пешинро истифода бурдаанд. Зоҳиран, мақбара шакли мураккаб надорад. Он як иншооти мукаабшаклест, ки болояш

бо гунбаз пӯшида шудааст. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфукии девор, зебу ороиши беруни бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва навъи асосии нақш тарзи гуногуни чидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун чидани хишт пайдо шудааст, басо одӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст. Тақрибан ҳар як ҷузъиёти тарху лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Сомониён ҳаст, дар хунари меъмории қадимтари Суғд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Мақбараи Сомониён гӯё мучассамаи равнақу ривочи санъати чандинасраи меъмории буда, тамоми комёбиҳои онро дар бар гирифтааст.

Мақбараи намояндаи охириини Сомониён Абӯиброҳими Мунтасир низ ҷолиби диққат аст. Мақбара дар наздикии деҳаи Остонабобои шаҳрчаи Каркӣ (Туркманистони имрӯза) тахминан соли 1005 бино ёфтааст. Дар байни мардум бо номи мақбараи Аламбардор ё Аламдор машҳур аст. Ин мақбара ҳам аз хишти пухта сохта шуда, чида шудани хишт хеле назаррабо ва мухташам аст.

Мақбараи дигаре, ки то имрӯз нигоҳ дошта шудааст, мақбараи Арабато (977–978) мебошад. Ин мақбара дар деҳаи Тим (дар Каттакӯрғон, 60 километр дуртар аз нишебии кӯҳҳои Зирабулоқи Ўзбекистони имрӯза) воқеъ гаштааст. Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале фақат як даромадгоҳ дорад. Тарафи даромадгоҳ пештоқи баланди мухташам дорад, ки бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Барои ороиши мақбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара ҳам усули бо чидани хишт нақш партофтан, ҳам гачкорӣ, ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши ислимӣ ва ғайра истифода шудааст. Умуман, дар сохту нақшунигори ин мақбара ҳам аломатҳои хунари меъмории қадимии суғдиро дидан мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле такмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI–XII равшан мучассам мегарданд.

Дар замони Сомониён боз мақбараҳои зиёде, аз ҷумла мақбараи Хоҷа Нақшрон дар наздикии ноҳияи Узуни вилояти Сурхондарё, мақбараи Хоҷа Нақшрон дар шаҳри Турсунзода ва мақбараи Хоҷа Машҳад дар Шаҳритус сохта шудаанд, ки аз рӯйи тарҳи сохт, чидани хишт ва ҳунари меъмории ба мақбараи Сомониён дар Бухоро монандии зиёд доранд.

Ҳамаи ин мақбараҳо ёдгориҳои меъморию таъриҳӣ буда, дар сарзамини Осиёи Марказӣ аз асри IX инҷониб бино ёфтаанд ва ҳар кадоми онҳо бо ҳунари баланди меъмориву бинокории худ бинандаро ба ҳайрат меоваранд. Ҳамаи онҳо маҳсули дасти меъморон, бинокорон, хушнависон, кошинкорон, кандакорон ва наққошон мебошанд.

*Мақбараи Хоҷа Машҳад,
Шаҳритус*

Дар асрҳои IX–X дар Хуросону Мовароуннаҳр намуди хавлиҳои феодалони калон тағйир ёфт, ки онҳо бештар дар шаҳрҳои калони обод (Бухоро, Самарқанд, Марв ва ғайра) сохта мешуданд. Чунон ки дида мешавад, дар ин асрҳо бинокорони тоҷик услуби меъмории аҷдоди худ – суғдиён, бохтариён ва дигарҳоро хеле бо маҳорат истифода бурданд. Дар сохтмони биноҳо ва кӯшкҳои мухташами феодалон ба кандакорӣ, нақшу нигор ва ороиши онҳо аҳамияти калон дода мешуд.

Ҳунарҳои бадеӣ. Дар солҳои мавҷудияти давлати Сомониён дигар соҳаҳои ҳунари бадеӣ, аз ҷумла оро додани зарфҳои сафолӣ, рангубор ва нақшу нигори матоъ, қолинҳо, санъати хаттотӣ ва ғайра, ки пеш буданд, рушд ёфтанд ва боз ҳунарҳои нав ба миён омаданд. Чӣ тавре ки қайд шуд, ҳунари сир додани зарфҳо дар асри VIII ибтидо гирифта буд, вале дар асрҳои IX–X усулҳои сир додани маснуоти гилӣ бағоят тараққӣ кард, ки ин ба пешравии санъати нақшу нигори зарфҳои сафолӣ сирдор шароит фароҳам

овард. Намунаҳои зиёди ин санъат, аз қабилҳои кӯса, табақ, кӯза ва ғайра то замони мо омада расидаанд ва аксарияташон барои намоиш дар музейҳо ҷой гирифтаанд. Зарфҳои сафолӣ дар асрҳои IX–X тайёркарда гуногун буданд. Талаботи мардум ба чунин зарфҳо рӯз то рӯз меафзуд. Дар зарфҳои рӯзгор – пиёлаву кӯсаву табақ бо хати зебову хоно чунин навиштаҷотҳои мебинем: «Хайроту баракат ба соҳиби ин чиз», «Ош шавад», «Аввали дониш талх астун анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат посбони ҳиммату давлат аст» ва ғайра.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳо нақши одии исломӣ, яъне тасвири печдарпечи шаклҳои ҳандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири маҳлуқот, масалан, тасвири мурғон низ ба назар мерасад. Дигар нави нақш рангбӯри мраморӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болои ҳам порча-порча меомоланд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо мешуд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне харошида баровардани нақшро низ кор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мраморӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Ҷойи харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи рӯйи зарф нақши барҷастае ба вучуд меомад, ки асосан, аз тасвири шаклҳои ҳандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Мардуми тоҷик дар замони Сомониён дастовардҳои аҷодии худро идома дода, дар айни ҳол комёбиҳои халқҳои дигарро низ истифода бурда, онро такмил медиҳад. Ҳунарҳои бадеӣ дар иқтисоди Хуросону Мовароуннаҳр нақши муҳим мебозид. Ин нави ҳунар чунон тақомул ёфта, афзуд, ки дигар ҳоҷати овардани ҳунармандон он аз хориҷ набуд.

Ҳунарҳои бофандагӣ, кулолӣ, сир додани зарфҳои сафолӣ, нақшу нигори матоъҳои гуногун ва ғайра ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расида буданд. Дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Кеш ва дигар шаҳрҳои матоъҳои ҳархела бофта мешуд. Мувофиқи маълумоти муаррих Абӯбакри Наршаҳӣ дар Бухоро бо номи «Байт-ут-тироз» қорхонаи қалони бофандагӣ қор мекард, ки устоҳо ба ғайр аз матоъ боз

қолинҳои гуногун истеҳсол менамуданд. Маҳсулоти онро ба бисёр мамлакатҳову шаҳрҳо ба савдо мебурданд. Матоҳои дар Самарқанд тайёршуда, аз чумла симгун, зарбофт, кимхоб ва матоҳои абрешимӣ ном бароварда буданд. Дар ҳамин давра роҳҳои аз катон (суфи канабӣ) тайёр кардани газвори хушсифат ба вучуд оварда шуд.

Маснуоти шишагӣ ва заргарӣ низ бо санъати баланд зебу зинат дода мешуданд ва харидорони онҳо хеле зиёд буданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи тараққиёти бинокорию меъмории давраи Сомониён ҳикоя кунед.
2. Бинокорон ва меъморон кадом масолеҳи бинокориро истифода мебурданд?
3. Доир ба мақбараи Исмоили Сомонӣ ва дигар мақбараҳо чӣ медонед?
4. Дар бораи сир додани зарфҳо ҳикоя кунед ва кадом навиштаҷоти рӯи зарфро медонед?
5. Дар кадом шаҳрҳо матоҳои пахтагиرو бисёртар тайёр мекарданд?
6. Роҷеъ ба корхонаи калонтарини Бухоро «Байт-ут-тироз» чӣ медонед ва дар он кадом матоҳоро тайёр мекарданд?

Аз китоби «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифати-л ақолим»-и Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ

(Мовароуннаҳр) зархезтарини заминҳои Худост, саршор аз некиҳо, ободонӣ, донишпарвар, фикҳ, диндорӣ, нерумандӣ, гарданфарозӣ, пайгирӣ, дилпоқӣ, ҳамзистӣ мебошад. Мардумаш покдоман, сарватманд, неkhoҳ, меҳмоннавоз, донишманддӯст ҳастанд. Давлат неруманд, додгарӣ устувор, фақеҳон доно, сарватмандон солим, пешаварон моҳир, фақирон коргар ҳастанд. Онҳо камтар дучори қаҳтӣ мешавад ва аз душманон дар амонанд, масҷидҳо беи аз андоза, ноҳиятҳои густурдатар. Сугди гаронқадр, Самарқанди бузург, Хуҷанди шигифтангез дар он ҷост, ки донишгоҳҳо ва пешвоёни бузург ва идораи қудратманд дорад. Инҳо акнун ҳам мар-

зи чангӣ, ҳам маркази илмӣ ва ҷойгоҳи иршод (ҳидоя кардан) аст. Бидъат ва аҳкоми золимона дар он ҷо дида намешавад. Конҳои он ҷо гаронбаҳо, корвонсароҳояш фаровон, обҳояш сабук, беҳдошташ солим аст.

Самарқанд қасаба (пойтахт)-и Сугд шаҳре куҳану сарватманд ва маркази зебову дилкушо ва мураффаҳ аст. Бардағони бисёр, обҳои фаровон, сохтмонҳои баланд, устувор ва пайваста дорад. Тадриси пайравони фирқаҳо фаровон, роҳбарои зиндагонии мураффаҳ боз аст, колоҳо аз роҳҳо, ҳарчанд дур, бад-он ҷо оварда мешавад. Дониш фаровон ва синаҳо барояш боз аст. Рустоҳо пурмоя, шаҳракҳо зебо. Ободтарин ҷойи шаҳр Раъсуттоқ аст.

Қуводиён се шаҳраки пурсохтмон дорад ва дар миёни онҳо дараҳоест, ки ба Чайхун сарозер мешавад. Кӯҳистоне хушҳавост. Бузургтарини шаҳрҳояш Юз, Сакоро, Авзаҷ (Айваҷ), Бурм мебошанд.

Мақбарои Хоҷа Нақширон, ш. Турсунзода

БОБИ Ш. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ XI–XII

§ 20. ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ ҚАРАХОНИЁН

Фурӯпошии давлати Сомониён. Давлати Сомониён давлати феодалӣ буд ва ба манфиати заминдорону сарони дин, горди турк ва тоҷирони калон хидмат мекард. Андозҳо сол аз сол меафзуданд ва гоҳе онҳоро дар як сол ду маротиба ҳам меситониданд. Дар натиҷа шӯришҳои оммаи камбағалони шаҳру деҳот тез-тез сар мезаданд. Ҳокимони баъзе музофот ба ҳукумати марказӣ итоат намекарданд.

Дар нимаи дуюми асри X ба Сомониён лозим омад, ки ба муқобили ҳар гуна исёнгарон мубориза баранд. Дар давраи ҳалқунанда барои давлати Сомониён бисёр саркардаҳои лашкар хиёнат карданд. Онҳо ҳанӯз пеш аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба таври пинҳонӣ бо Қарахониён дар бораи тақсими давлат забон як карданд. Ашрофи диндор ҳам дар таназули давлати Сомониён нақши калон бозиданд. Горди турк онро дар бобати барҳам додани давлати Сомониён дастгирӣ менамуд.

Мардум муроҷиати Сомониёнро шунида, ба назди баъзе рӯхониён рафтанд, то ки чӣ хел рафтор карданро ба онҳо бифаҳмонанд. Лекин онҳо аз ҷангидан ба муқобили Қарахониён худро дар канор гирифта, чунин ҷавоб доданд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ медошанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб буд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъмат дунё задухӯрд ба амал омадааст, худро набуд кардан ва сар ба тег додани мусулмон гуноҳ аст. Таъриқи зиндагии ин мардум, яъне Хониён хеле хуб ва эътиқоди онҳо бениҳоят аст, (бинобар ин) беҳтар аст (аз ҳама гуна мувоҳида) худдорӣ кард». Ин буд ҷавоби табақае, ки солҳо ҷонибдории Сомониён карда, аз имтиёзҳои фаровони давлат бархӯрдор мегаштанд. Дар лаҳзаи ҳассосу сарнавиштсоз ба ҷойи даъват кардани мардум ба ҳифзи ватан, ки яке аз шартҳои мусулмонӣ аст, бетарафӣ зоҳир карда, сабабгори бадбахтиҳои зиёд шуданд. Ҳамин тавр, давлати Сомониён аз байн рафт. Баъзе заминдорони калон ҳам ошкоро Қарахониёнро ба истилои Мавароуннаҳр даъват мекарданд.

Ба вучуд омадани давлати Қарахониён. Ин давлат дар солҳои 90-уми асри X дар худуди Туркистони Шарқӣ ва Ҳафтрӯд таъсис ёфта буд. Асосгузори хонадони Қарахониён Абдулкарим Буғроҳон буд. Давлати Қарахониёнро асосан ду қабилаи турк – яғмо ва чигил таъсис доданд. Хонадони чигилӣ ба худ лақаби Арслонхон – шер ва хонадони яғмо лақаби Буғроҳон – шутурро гирифта буд. Онҳо ҳангоми ба давлати Сомониён ҳуҷум овардан ва забт намудани он нақши асосиро бозиданд. Ҳар ду қабила дар ихтиёри худ қувваи ҳарбӣ ва сарвати зиёд доштанд. Давлати Қарахониёнро гоҳ яке ва гоҳ дигаре аз ин қабилаҳо идора менамуданд. Ҳангоми забти давлати Сомониён сардорони ин ду қабила Алӣ ва Буғроҳон нақши асосӣ бозиданд ва онҳо дар байни Қарахониён обрӯйи зиёде доштанд. Дар таърих бо номи хонадони «Алиён» ва хонадони «Ҳасаниён» машҳуранд.

Қарахониён соли 1005 ба лашкари охири намояндаи Сомониён Абӯиброҳими Мунтасир зарба зада, ба ҳукмронии ин хонадон хотима доданд.

Баъди ин муборизаи байни Қарахониён ва Ғазнавиён барои ба даст овардани мулкҳои Сомониён оғоз ёфт. Дарёи Чайхун (Ому) барои ҳар ду давлат сарҳад ҳисоб меёфт. Заминҳои тарафи соҳили рости дарё ба Қарахониён ва заминҳои соҳили чап ба Ғазнавиён гузаштанд.

Сарзамини Қарахониён ба ду ҳоконӣ тақсим мешуд. Ҳоконии қисми шарқӣ – марказаш Баласоғун ва ҳоконии қисми ғарбӣ – марказаш Ўзганд.

Забти Бухоро. Аҳволи давлати Сомониён аз солҳои 90-уми асри X рӯз аз рӯз бад мешуд ва аз ин ваъзият туркҳои қарахонӣ истифода бурда, бори нахуст соли 992 ба сарзамини Мовароуннаҳр ҳуҷум оварданд. Амири Сомонӣ Нӯҳи II хеле талош кард, то ки пеши роҳи Қарахониёнро бигирад, вале дар дохили давлат яғонагӣ, якдилӣ набуд, баръакс, дуздию ғоратгарӣ, душманиву хиёнат авҷ мегирифт. Дар чунин шароит, лашкари Қарахониён соли 999 қариб бе ҳеч гуна задухӯрд вориди Бухоро шуд. Нӯҳи II роҳи Омулро пеш гирифт. Туркҳои қарахонӣ шаҳри Бухороро ғорат карда, ба

бошишгоҳҳо рафтанд. Нӯҳи II ба Бухоро боз гашт. Чораҳои аз дасташ омадаро андешид, вале онҳо нокифоя буданд.

Хуросон ба дасти Маҳмуди Ғазнавӣ гузашт, дар ихтиёри давлати Сомониён танҳо Мовароуннаҳр монда буд. Душманони давлати Сомониён ба чашми амир Мансур ибни Нӯҳ мил кашида, ба ҷойи ӯ бародараш Абдумаликро ба тахт нишонданд. Ба муқобили амири нав Маҳмуди Ғазнавӣ, ки то ба наздикӣ иттифокчии амир Абдумалик буд, лашкар кашид ва дастболо шуд.

Акнун кори Қарахониён омад кард ва онҳо бо сардории Насри Илакхон соли 999 ба пойтахти давлати Сомониён – шаҳри Бухоро раҳсипор шуданд. Насри Илокхон Абдумаликро фиреб дода, дили саркардаҳои лашкарро бо хилау найранг пур кард ва ҷангро ба нафъи худ анҷом дод. Дар ҷунин ҳолати бетарафӣ аксари табақаҳо сарнавишти Сомониён ҳал шуд. Ҳамин тавр, Қарахониён 23-юми октябри соли 999 пойтахти Сомониён шаҳри Бухорои шарифро бо осонӣ забт намуданд.

Ҳукмронии Қарахониён. Ин давлат ба мулкҳои алоҳида тақсим мешуд ва онҳоро намояндагони Қарахониён–Илакхонҳо идора менамуданд. Онҳо ба марказ қариб итоат накарда, аз ҷониби худ тангаҳо сикка мезаданд. Давлат устувор набуд, шаҳру музофот бо ҳамдигар ҷандон робита надоштанд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқандро ҳокимони маҳаллӣ идора мекарданд.

Дар аввал хонадони Алиён дастболо буданд, вале рафта-рафта ин афзалият ба Ҳасаниён гузашт. Намояндаи онҳо Юсуфи Қадархон пешвои Қарахониён шуд ва дар санъати дипломатӣ шахси намоён буд. Дар давраи ҳукмронии писараш Сулаймон, ки лақаби Арслонхонро гирифта буд, фишору тазйиқи Алиён афзуд ва музофоту ноҳияҳои онҳоро ба тадриҷ ғасб менамуданд. Ҳатто Мовароуннаҳрро, ки Наср ибни Алӣ ғасб карда буд, Ҳасаниён кашида гирифтанд.

Аз солҳои 40 асри XI сар карда, шухрати Иброҳим ибни Наср (1046–1068) афзуд. Вай аввал соҳиби мулки хурде буд ва дар ҷавониаш лақаби Бӯритегин дошт ва ба дасти Ҳаса-

ниён асир афтода буд. Аз он чо гурехта, лашкар чамъ намуд ва ба музофоти Хатлон, Чағониён, Вахш лашкар кашида, онхоро ба даст даровард. Сипас ба Ҳафтрӯд, Чоч, Илок ва Фарғона низ соҳиб шуд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Иброҳими Тамғочхон дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Ӯ сиёсати мустақилро ба роҳ монд ва дар Мовароуннаҳр давлати Қарахониён пурра ташкил карда, Самарқандро пойтахт эълон намуд. Тамғочхон системаи андоз ва нархи маҳсулоти бозорро тағйир дод, пулро дигар кард. Дар давраи салтанати ӯ то андозае оромиву осудагӣ барқарор гардид. Ривояте ҳаст, ки ӯ гуё дуздиро дар мамлакати худ барҳам додааст.

Фаъолияти Иброҳим Тамғочхон барои замони худ тараққиқарвар буд. Қарахониён асосан дар нимаи дуюми асри XI дини исломро қабул карданд ва минбаъд хусусан аз замони ҳукмронии Иброҳим Тамғочхон сар карда, динро ба нафъи худ истифода бурданд. Иброҳим ва ворисони ӯ худро мусулмонони муътақид мешумурданд ва нисбат ба диндорон ҳусни тавачҷуҳ доштанд. Иброҳим дар муборизаи зидди эътирози мардум динро пушту паноҳи худ медонист. Дар замони ӯ дар Мовароуннаҳр байни мусулмонон ва ҳар гуна бидъат (ба қоидаҳои шариат итоат накардан), ки дар онҳо эътирози мардуми мазлум ба муқобили тартиботи мавҷуда акс меёфт, муборизаи шадид мерафт. Ашроф мекӯшиданд, ки тадричан Иброҳим ва дигар хонхоро ҳамчун дастнишондаи худ истифода баранд, ки ин зиддиятхоро пурзӯр менамуд ва дар натиҷа чандин фақеҳон (донишмандони шариат) ба қатл расонда шуданд.

Иброҳим чанде пеш аз вафоташ тахтро ба писараш Шамсулмалики Наср супорид ва ӯ қорҳои падарашро каму беш давом дод, аммо дар ин замон парокандагии Қарахониён сар мешавад. Давлат на иттиҳоди дохилии сиёсӣ ва на ягонагӣ дар муборизаи зидди душманонро дошт. Минбаъд давлати Қарахониён гирифтори тохтутози Салҷуқиён – қабिलाҳои бодиянишини туркману оғуз гардид. Салҷуқиён аввал ноҳияҳои алоҳидаро ба даст дароварда, баъд ба Мо-

вароуннаҳри Марказӣ ҳучум карданд. Ниҳоят, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ аз дарёи Ому гузашта, аввал Бухоро ва баъдтар Самарқандро тасарруф намуд. Салҷуқӣён хонадони Қарахониёнро нест накарда ва мустақилияташонро ҳам пурра барҳам назаданд. Салҷуқӣён ҳукуқи ба корҳои Қарахониён даҳолат карданро дар дасти худ нигоҳ дошта, ба корҳои дохилии Қарахониён камтар даҳолат мекарданд.

Намояндаи бонуфузтарини хонадони Қарахониён пас аз тобеи Салҷуқӣён гардидани он Муҳаммад Арслонхон (1102–1130) буд. Вай қариб сӣ сол салтанат рондааст. Дар ин давра ӯ бо корҳои биносозӣ ва дастгирии ашрофу рӯҳониён шухрат ёфт, вале муддате нагузашта рӯҳониён ба муқобили Арслонхон суиқасд карданд. Арслонхон тавонист онро барҳам занад.

Аз нимаи дуоми асри XII (соли 1156) Қарахониёни Шарқӣ, яъне Ҳасаниён Самарқандро ба даст дароварданд ва он пойтахти тамоми кишвар ҳисоб меёфт. Мовароуннаҳр низ бори дуом ба дасти онҳо гузашт.

Дар ин давра садрҳо (раисон)-и Бухоро соҳиби обрӯӣи зиёд шуданд ва дар амал Бухороро идора мекарданд. Онҳо намояндагони рӯҳониёни олимартаба буданд. Асосгузори ин хонадон фақеҳи машҳур Абдулазиз ибни Умар буд. Ӯ худро аз авлоди халифа Умар доништа, дар корҳои сиёсии давлат ҳам даҳолат мекард. Садрҳо гоҳе ба Салҷуқӣён итоат карда, вобаста ба шароит гоҳе мустақилона фаъолият мекарданд. Чамъоварии хироч аз мардум яке аз вазифаҳои онҳо буд. Аз ҳисоби ин пур кардани кисаи худро ҳам фаромӯш намекарданд. Дар натиҷа дар дасти онҳо сарвати зиёде чамъ шуда буд.

Давлати Қарахониён зиёда аз дусад сол ҳукмронӣ кард ва аз солҳои аввали мавҷудияташ ба муқобили давлатҳои Ғазнавиён, Салҷуқӣён, Қарахитойён ва давлати Хоразм мубориза мебард.

Қарахониён ва Қарахитойён. Қабिलाҳои сершумори қарахитойҳо (киданҳои сиёх, хитойҳои сиёх), ки дар водии Тарим маскун буданд, соли 1125 империяи бузургашонро бар-

по намуданд, ки худуди он то шимолу шарқии дарёи Енисей мерасид. Муаллифони мусулмони замон, ки тарзи давлатдорӣ, ҷангҳо ва муборизаи Кидониёро тасвир намудаанд, онҳоро ҳамчун Қарахитойён ба қалам додаанд. Кидониён ё Қарахитойён дар аввали солҳои 20-уми асри XII Ҳафтрӯдро ғасб намуда, соли 1125 давлати мустақили худро таъсис доданд, ки пойтахташ шаҳри Баласоғун дар соҳили дарёи Чу воқеъ гашта буд.

Онҳо заминҳои Қарахониёни Шарқиро забт намуданд ва барои заминҳои Қарахониёни Ғарбиро ғасб кардан тайёрӣ медиданд. Дар ин давра аҳволи Салҷуқиён ҳам хеле бад буд. Кишвар ягонагии сиёсиро аз даст дода, бо қаблаи оғузҳо, ки исён карда буданд, дар мубориза қарор доштанд.

Задухӯрди шадидтарини байни Қарахитойён аз як тараф, ва Қарахониёну Салҷуқиён аз тарафи дигар, соли 1141 дар дашти Қатвони назди Самарқанд ба вуқӯъ пайваст, ки дар он лашкари муттаҳидаи иттифокчиён торумор гардид. Қарахитойён Қарахониёро барҳам надоданд, вале онҳоро тобеи худ гардониданд. Дар Самарқанд яке аз намояндагони хонадони қарахонӣ Иброҳим ба тахт нишаст. Вазифаи ӯ аз ғундоштани андоз ва ба Баласоғун (маркази Қарахониёни шарқӣ) фиристодани он иборат буд. Ҳокимони Балх ва Хоразм ҳам ба Қарахитойҳо андоз медоданд, вале ба корҳои дохилии Қарахониён чандон даҳлат намекарданд.

Қарахониёни Шарқӣ, яъне Ҳасаниён дар Фарғона ҳокимиятро нигоҳ медоштанд ва онҳо соли 1156 Самарқандро ба даст дароварданд. Аз ҳамин вақт сар карда, Мовароуннаҳр дубора ба дасти Қарахониён гузашт. Шумораи маъҷубон ва ҳалокшудагон ба 30 ҳазор мерасид, ки ин дар таърихи се хонадон (Салҷуқиён, Қарахониён, Қарахитойён) нақши махсус дорад. Сарвари Салҷуқиён Султон Санҷар ва хони Қарахониён Маҳмуд ба тарафи Тирмиз гурехтанд.

Қарахитойён Мовароуннаҳри Марказӣ ва Бухороро ҳам ба даст дароварданд. Ғалабаи Қарахитойҳо соҳти давлатдории Қарахониёро дигар накард. Аз онҳо танҳо ба нафъи сардори Қарахитойён хироч ситонида мешуд. Онҳо

хам мисли Салчуқиён ба корҳои дохилии Қарахониён чандон даҳолат намекарданд. Хонҳои онҳо мисли пеш аз байни ашрофи хонадони Қарахониён таъйин мешуданд.

Савол ва супориш

1. Қарахониён кай ва чанд маротиба ба Бухоро ҳучум карданд?
2. Чаро онҳо Бухороро бо осони забт карданд?
3. Сарварони дин ҳангоми ба Бухоро ҳучум кардани Қарахониён чӣ гуфтанд?
4. Давлати Қарахониён дар ҳудуди кадом давлатҳо ба вучуд омад? Оид ба Қарахониёни Шарқӣ ва Қарахониёни Ғарбӣ нақл кунед.
5. Кадом шаҳрҳо пойтахти Қарахониён буданд?
6. Дар бораи Иброҳими Тамғочхон ҳикоя кунед.
7. Давлати Қарахониён чанд сол вучуд дошт ва ба муқобили кадом халқҳо ҷангидааст?
8. Кидониён аз кадом қabilaанд ва аз кучо омада буданд?
9. Аз хусуси муҳорибаҳои Қарахониён ва Қарахитоиҳо (Кидониён) нақл кунед.
10. Қарахитоиён кадом ҳудудҳоро забт карданд?

Аз «Зайн-ул-ахбор»-и Абӯсаъид Абдулҳайи Гардезӣ

Ва чун Илак ба Истиҷоб омад, Абӯалӣ сӯйи Илак нома набишт ва бад-ӯ майл кард. Илак ба Бухоро омад ва ба Ҷӯйи Мӯлиён фуруд омад андар рабеъулаввали соли 382 (992). Ва Нӯҳ ҳаме нома набишт ва расул фиристод ба Абӯалӣ, ки «биё, ки хон омад». Албатта, Абӯалӣ аз он нома наяндишид. Ва лашкар хост аз вай, ҳам нафиристод....

Расули Нӯҳ омад сӯи Абӯалӣ ва бисёр некӯӣ гуфт ва ваъдаҳои неку кард ва ӯро бихонда буд. Абӯалӣ ба Бухоро шуд. Абдуллоҳ ибни Узайр ва Бактузун пешбоз омаданд. Чун ба сарои Нӯҳ андар шуд, Абуалиро бигирифтанд бо ҳаҷедаҳ тан бародарону сарҳангон ва ҳамаро банд карданд ва куҳандиз бурданд андар санаи 386 (996)....

Пас Абулҳасан Илакхон ибни Наср, бародари хон ба дари Бухоро омад ва ба дил ҷуз он дошт, ки ҳаменабуд аз дӯст-

дориш Абдумалик ибни Нӯҳ. Ва фарзандони Нӯҳ аз шарри ӯ ҳаметарсиданд, бомдод ба саломии ӯ шуданд. Эшонро фуру гирифтанд ва асир кард ва банд карду ба Ӯзганд фирисод ва молҳои эшон бигирифт. Ва муддати эшон ба сар омад ва рӯзгори давлати эшон бигзашт. Илак андар Бухоро шуд рӯзи душанбе даҳуми моҳи зулқаъдаи санаи 389 (октябри соли 999) ва ба сарои иморат фуруд омад. Абулфаворис Абдумалик пинҳон шуд. Фармуд, то ӯро талаб карданду биёварданд. Чодар андар сар кашид ва ҳам бар он ҳол боз аз Бухоро ӯро бароварданд ва пеши Илак оварданд. Бифармуд, то ӯро банд барниҳоданд ва сӯйи Ӯзганд бурданд ва он ҷо андар ҳабси Илак фармон ёфт (вафот кард).

§ 21. ХАЛҚИ ТОҶИҚ ДАР ЗАМОНИ ҒАЗНАВИЁН

Таъсиси давлати Ғазнавиён. Давлати Ғазнавиён давлати феодалиии нимаи дуюми асри X буда, ба туфайли султ шудан ва тадричан барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба вучуд омадааст. Асосгузори ин давлат ғуломони дирӯзи даргоҳи Сомониён буданд. Давлати Ғазнавиён дар қаламрави имрӯзаи Афғонистон барпо шудааст. Шаҳри Ғазнин (Ғазна) пойтахти давлат буд ва ин хонадон номашро аз ҳамин шаҳр гирифтааст.

Дар таъсиси давлати Ғазнавиён нақши Алптагин қалон аст. Вай дар дарбори Сомониён аз ғулом – навқари одӣ то ба мансаби Ҳочиби Бузург расид. Дар синни 35-солағӣ мартабаи сипаҳсолор (сарфармондеҳи лашкар)-ро гирифт. Яке аз сарватмандони замон буд. Соли 961 ҳокими Хуросон таъйин шуд ва заиф шудани давлати Сомониёнро истифода бурда, дигар ба он итоат накард. Ниҳоят, дар байни ӯ ва амири Сомониён дар Балх задухӯрд рӯй дод ва Алптагин зафар ёфт. Баъди ин ба шаҳри Ғазнин лашкар кашида, дар ҷанги хунину дарозмуддат ғалаба ба даст даровард.

Дар замони Алптагин яке аз ҳешовандонаш Сабуктегин, ки ӯ ҳам дар гузашта ғулом буд, ҳамчун лашкарқаш ном мebarорад. Сабуктегин асосгузори давлати Ғазнавиён (963–1186) гардид. Баъди вафоти Алптагин сарбозон Сабуктегин-

ро амири Ғазнин интихоб мекунад. Дар замони салтанати ӯ худуди давлати Ғазнавиён аз ҳисоби ғасби вилоятҳо васеъ мешавад. Сабуктагин дар яке аз ҷангҳои ҳокимони Балх ва Хуросон ба амири Сомони Нӯҳи II ёрӣ расонд ва амир ба-рои ин хидматаш Хуросонро ба писари Сабуктагин Маҳмуд бахшид. Даре нагузашта (соли 997) Сабуктагин вафот кард. Писараш Маҳмуд (997–1030) ба ҷойи падар нишаст.

Вақте ки ба сарҳади давлати Сомониён аз тарафи шимол Қарахониён ҳуҷум овард, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён бархост ва тамоми заминҳои Хуросонро забт намуд. Замони салтанати Маҳмуд давраи ба авҷи тараққиёти худ расидани давлати Ғазнавиён буд.

Ҷангҳои Султон Маҳмуди Ғазнавӣ. Ҳаёти Султон Маҳмуд қариб дар ҷангҳои ғоратгарона мегузашт. Аз ҳисоби заминҳои ғасбнамудааш худуди давлаташро васеъ мекард. Вай дар давоми беш аз сӣ соли давлатдориаш ба кишварҳои дуру наздик бисёр лашкар кашида, ҷандин мамлакатҳои ободро хароб ва ҳазорон хонаводаҳоро бехонумон кардааст. Баъди забти қисми бузурги заминҳои Сомониён танҳо ба як Ҳиндустон зиёда аз 15 маротиба лашкар кашидааст. ӯ истилогарии худро дар зери пардаи «ғазавот» (ҷанги муқаддас барои дин) давом медод. Халифаи араб ӯро барои чунин корҳояш дастгирии менамуд ва унвону лақаб мебахшид.

Султон Маҳмуд дар таърих ҳамчун шоҳи ситамгару хунхор ном баровардааст. Ҷарҷанд шиори ҷангҳои ӯ «пахн намудани дини ислом» буд, аммо дар асл ӯ барои ба даст овардани сарват ва ғуломон мечангид. Низоми идории Маҳмуд хеле қавӣ буда, дар идораи мамлакат аз таҷрибаи Сомониён баҳра мебурд. Дар замони ӯ ҷосусӣ, иғвогарӣ аз қафои ҳокимон, инчунин, одамони каму беш машҳур авҷ гирифта буд. Ҳатто аз паси писараш Масъуд ҷосус гузошта буд.

Мамлакатҳои забткардаашро ба торочи лашкар медод. Аксар вақт дар ҳаққи мардуми заҳматкаши ба истилои ӯ гирифтورشуда амалҳои ваҳшиёноро раво медид. Масалан, соли 1019 ҳокими қалъаи Маҳован (ё Моҳобон) пеш аз ома-

дани Султон Маҳмуд гурехта буд. Ӯ ҳаминро асос карда, тамоми мардумашро аз дами тег гузаронд.

Солҳои 1010–1011 ба сарзамини дигари тоҷикнишин, ки дар вилояти кӯҳии Ғур (қисми ғарбии Афғонистони имрӯза) воқеъ гашта буд, лашкар кашид ва ба талафоти зиёд нигоҳ накарда, як қисми онро ғасб намуд. Соли 1017 давлати Хоразмро барҳам дода, онро ба қаламрави худ ҳамроҳ кард. Ҷангҳо барои Султон Маҳмуд манбаи бойшавӣ буданд. Масалан, дар яке аз ин ҷангҳо соли 1019 дар Ҳиндустон сарвати зиёде ба даст даровард ва аз он ҷо бо 57 ҳазор ғулом ва 350 фил ба Ғазнин баргашт. Соли 1024 ба Балх омада, аз дарёи Ому гузашта, Ҷағониёну Қубодиён ва Хатлонро тасарруф кард.

Султон Маҳмуд лашкари боинтизом ва барои ҳамон замон таълимгирифтаи хубе дошт. Ҷанговароне, ки тартибу интизомро вайрон мекарданд, гирифтори ҷазоҳои саҳти ҷисмонӣ мешуданд ва ҳатто қатл мегардиданд. Сарбозон дар ихтиёри худ филҳои ҷангӣ, мошинҳои қалъашикану сангандоз ва барои аз дарёҳо шино карда гузаштан салҳо (амад)-и махсус доштанд. Дастаҳои ҷангии ӯ асосан аз ғуломони зархариди таълимгирифтаи турк, тоҷик, курд, араб ва ҳиндӣ иборат буданд. Дар замони ҳукмронии вай шумораи ғуломон ҷунон зиёд шуд, ки маҷбур шуд барои онҳо биноҳои нав созад. Ҳудуди давлати Султон Маҳмуд аз ҳисоби забти заминҳои нав ба нав хеле зиёд шуд. Заминҳои шимол ва шимолу ғарбии Ҳиндустон, Ҷағониёну Қубодиёну Хатлон, Хоразму музофотҳои кунунии Эрон – Исфаҳон, Рай, инчунин, дигар вилоятҳо ба қаламрави вай дохил мешуданд.

Яке аз қорҳое, ки Маҳмуд дар идораи кишвар ба роҳ андохт ин буд, ки ӯ ба ҳукмронии хонадонҳои маҳаллии тоҷик хотима дода, ҳамин тавр нагузошт, ки онҳо худсарона фаъолият баранд. Аз ҷумла ӯ хонадонҳои маҳаллии ҳокимони тоҷик дар Систон, Рай, Хоразм, Гузгонон, Хатлон ва ғайраро барҳам дода, ба ҷои онҳо фарзандон, бародарон ва ашхоси ба худ вафодорро таъйин менамуд. Аз ҷумла, вақте ки соли 1017 Хоразмро тасарруф кард, ба ҳукмронии хонадони

хоразмшоҳиёни маҳаллӣ – Маъмуниён хотима дода, яке аз гуломони худ Олтинтошро ба вазифаи хоразмшоҳӣ интихоб кард.

Ҳамаи ин муҳорибаҳою забткориҳои Султон Маҳмуд бори гароне буданд бар дӯши мардуми заҳматкаш. Ӯ пеш аз ҳар як лашкаркашӣ аз халқ андозҳои зиёде мерӯёнд. Мардуми қаламрави худро ба ду гурӯҳ – чанговарон ва мардуми авом чудо мекард. Ба чанговарон дар чор моҳ як бор маош меод ва аз лашкариён иҷрои ҳама гуна фармонҳояшро талаб менамуд. Халқи авом бошад, мебоист барои таъмини лашкари сершумор ва мансабдорони давлатӣ сари вақт андозҳоро супоранд ва амрҳои Маҳмудро бечунучаро ба иҷро бирасонанд.

Таназули давлати Ғазнавиён. Сатҳи зиндагии мардум беш аз пеш паст мешуд ва соли 1011 Хуросонро қатъӣ фаро гирифт. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ фавтиданд. Гуруснагию қатъӣ чунон таъсир карда буд, ки дар баъзе ҷойҳо одамон гурбаю сағҳоро кушта мехӯрданд. Султон Маҳмуд метавонист пеши ин фалокатро бигирад, вале чорае наандешид.

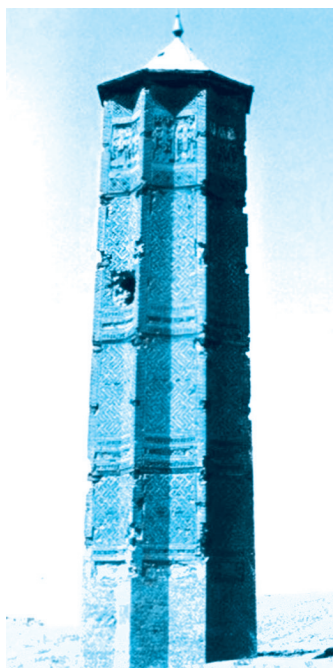
Ба касофати чангҳои пай дар пай мардуми камбизоат боз ҳам муфлистар шуд. Ба ҷуз андозҳои давлатӣ кишоварзон ва дигар табақаҳои камбағал маҷбуриятҳои зиёдеро, аз қабилӣ сохтмони роҳҳо, пулҳо, қасрҳо, қандани ҷӯйҳои нави обёрӣ, таъмири каналҳои пешина ва ғайраро бемузד адо менамуданд.

Султон Маҳмуд ба муқобили ҳар гуна бидъатҳо (ҷараёнҳои динӣ): қарматиҳо, исмоилиҳо ва ғайра мубориза мебард. Аз ин бидъатҳо аз ҳама бештар пайравони қарматиҳо талаф шуданд. Танҳо соли 1029 ҳангоми шаҳри Рай (дар наздикии Техрон) ҳазорон нафар инсонӣ бегуноҳро бо баҳонаи «бадмазҳабӣ» аз дами тег гузаронд ва молу мулкашонро мусодира намуд. Маҳмуд тамоми душманонашро бо ҳамин баҳона аз байн мебард. Муаррих Ибни Асир менависад, ки Маҳмуд мехост молу сарвати як нафарро мусодира кунад,

вале баҳонае намеёфт. Рӯзе ўро даъват карда, хост ба ў тухмати «бадмазҳабӣ» ва «қарматӣ будан»-ро занад. Ин шахс мақсади аслии Маҳмудро фаҳмида, худ ихтиёран аз ҳамаи молу мулкаш даст мекашад, то ҷонаш дар амон монад. Маҳмуд ҳам ин молу сарватро соҳибӣ карда, ба ин шахс ҳуҷҷате медиҳад, ки ў эътиқоди дуруст дорад. Хусусан донишмандони дар ин давра ба чунин тухмат бештар гирифта мешуданд. Аз ҷумла вазири Ғазнавиён Ҳасанак ба чунин бухтон гирифта омада, дар назди мардум ба дор кашада мешавад.

Султон Маҳмуд шахси бераҳм ва хасис буд. Новобаста ба ҳислатҳои бадаш, вай лашкаркаши бузург ва матинирода ҳисоб меёфт. Дар замони ў шаҳри Ғазнин ба шаҳри зебову сераҳоли табдил ёфт. Ў аз ҳисоби сарватҳои истилокардаш биноҳои боҳашамат месохт. Дар шаҳр шумораи қасрҳо, мадрасаҳою масҷидҳо ва кушкҳои давлатмандон меафзуд. Ғазнин ҳамчун шаҳри тичорату пешаварӣ ва тамаддун

*Манораи замони
Ғазнавиён*

шухратманд гашта буд. Вай дар бо-рои тавсиф ва мадҳи худ ва хонадони Ғазнавиён шоирону олимони зиёдеро ба дарбор даъват мекард. Аз рӯи гуфтаи муаррихон бо сарварию Абулқосим Унсурӣ дар дарбори ў 400 шоир гирд омада буданд.

Яке аз хидматҳои Ғазнавиён ба-рои фарҳанги тоҷик он буд, ки ў дар самти Ҳиндустон ба-рои паҳн кардани забони форсии тоҷикӣ талоши зиёд кард. Азбаски забти Ҳиндустон бо шиори динӣ ва ҷорӣ кардани ислом мегузашт, ин дин асосан бо забони форсии тоҷикӣ ва аз ҷониби тоҷикон тарғиб мегардид. Аз ин хотир аз замони Султон Маҳмуд сар карда, забони даргоҳу девони давлатӣ дар Ҳиндустон забони форсии

точикӣ мегардад ва то садсолаҳои дигар давом меёбад. Забони дарбориён, аз ҷумла шоирону адибони Маҳмуд низ форсӣ буда, осори арзишманде ба ин забон таълиф карда мешавад

Бо вучуди ин соҳаҳои кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва робитаҳои байни музофотҳо рӯ ба таназзул мениҳоданд. Ҳамаи ин, хусусан баъди вафоти Султон Маҳмуд (1030) хеле бармало ҳис карда мешуд. Дар замони ҳукмронии писараш Масъуд ин зиддиятҳо тезутунд шуданд. Дар давраи салтанати ӯ зулм ба мардум аз ҳад гузашт. Баъзе ҳокимон ба ҳукумати марказӣ итоат накарда, бо ихтиёри худ андозҳои нав бар дӯши мардум бор мекарданд. Порахӯрӣ авҷ гирифта буд, ки аз ин худӣ Масъуд ҳам рӯй намегардонд. Дар натиҷа соли 1030 дар Тӯс бар зидди тартиботи мавҷуда ва давлатмандон шӯриш сар зад.

Музофоти Хоразм, ки дар итоати Ғазнавиён буд, соли 1034 аз итоати онҳо баромад ва бо Қарахониёну Салҷуқиён забон як карда, ба Хуросон ҳамла оварданд. Соли 1035 туркҳои салҷуқӣ ба Хуросон лашкар кашида, қисми зиёди онро бо шаҳри Нишопур ба даст дароварданд. Масъуди Ғазнавӣ соли 1040 дар наздикии Дандонақон (наздикии Марв) аз Салҷуқиён шикаст хӯрд. Бо ҳамин ҳукмронии Ғазнавиён дар Хуросон ба охир расид. Дар ин чанг, ки яке аз чангҳои шадидтарини халқҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад, сарватмандони Нишопур ва Марв Салҷуқиёнро дастгирӣ намуданд.

Салҷуқиён дар муҳорибаҳои минбаъда борҳо бар Ғазнавиён дастболо шуданд. Дар байни Ғазнавиён ягонагӣ набуд ва барои тахт шуда саргарми бародаркушӣ буданд. Даре нагузашта, Масъуд соли 1041 аз ҷониби тарафдорони бародаронаш кушта шуд. Салҷуқиён ба Хуросон, Балх ва Ҳирот соҳиб шуданд. Давлати Ғазнавиён бошад, ба тадриҷ суст мешуд.

Лашкари давлати Ғуриён (давлати тоҷикон, ки охири асри XII ва аввали асри XIII дар қисми ғарбии Афғонистон ба вучуд омада буд) соли 1151 шаҳри Ғазнинро ба даст даровард ва Ғазнавиён маҷбуран ба Ҳиндустон гурехта, шаҳри

Лохурро пойтахт карданд, вале Ғуриён соли 1186 ба он чо ҳам лашкар кашида, давлати Ғазнавиёнро аз байн бурданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи давлати Ғазнавиён нақл кунед.
2. Султон Маҳмуд бо кадом давлатҳо чангидааст?
3. Дар бораи шахсияти Султон Маҳмуд чӣ медонед?
4. Кадом баҳши қаламрави имрӯзаи Тоҷикистон ба ҳайати давлати Султон Маҳмуд дохил мешуд?
5. Пойтахти давлати Ғазнавиён кадом шаҳр буд ва он аз ҳисоби кадом сарватҳо обод мегашт?
6. Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон чанд маротиба лашкар кашид ва чӣ қадар сарват ба даст даровард?
7. Сабаби рӯ ба таназзул овардани давлати Ғазнавиёнро гуфта диҳед. Дар бораи шӯришҳои халқӣ ва бедодгарӣҳои Султон Маҳмуд нақл кунед.
8. Аҳволи мардуми заҳматкаш: кишоварзон, ҳунармандон ва дигар табақаҳои аҳолии чӣ хел буд?
9. Алптегин ва Сабуктегин дар гузашта кӣҳо буданд ва минбаъд барои таъсис додани давлати Ғазнавиён чӣ нақше бозиданд?
10. Асосгузори давлати Ғазнавиён кӣ буд?
11. Султон Маҳмуд ба давлати Сомониён, ки то ба наздикӣ дӯсти қарин буд, хиёнат карда, кадом музофотҳои онро забт намуд?

Аз «Таърихи Байҳақӣ»

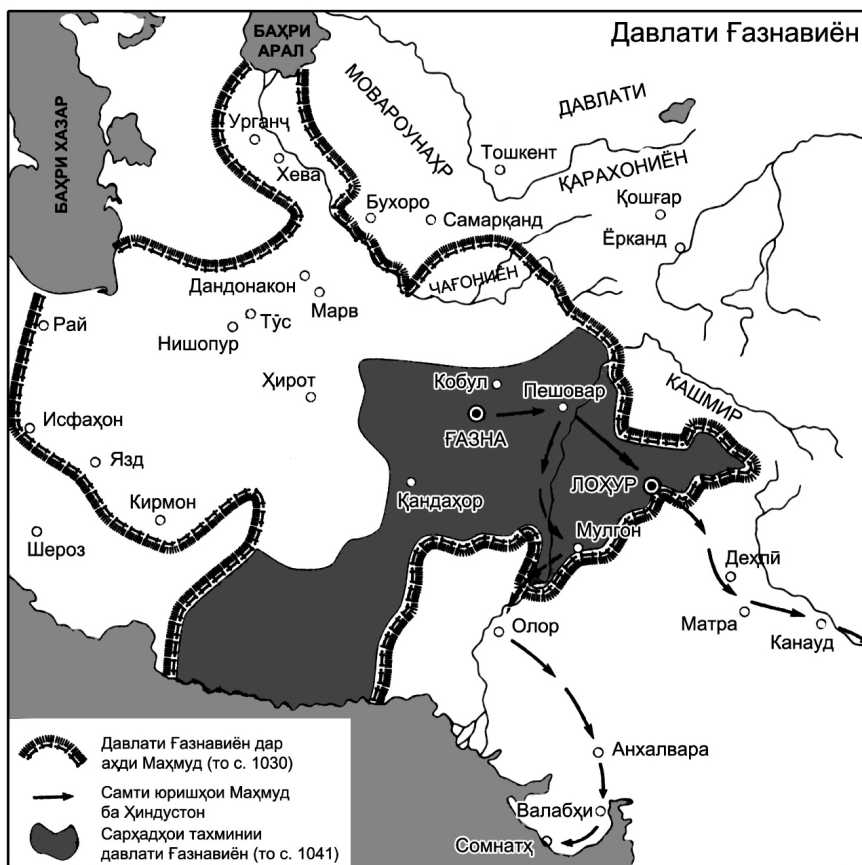
... Ва Хоҷаи Бузург рӯй ба Ҳасанак карду гуфт: «Хоҷа чун мебошад ва рӯзгор чӣ гуна мегузорад?». Гуфт: «Ҷойи шукр аст». Хоҷа гуфт: «Дил шикаста набояд дошт, ки чунин ҳолҳо мардонро пеш ояд, фармонбурдорӣ бояд намуд ба ҳар чӣ худованд (амир Масъуд) фармояд, ки то чон дар тан аст, умеди сад ҳазор роҳат асту фараҷ аст». Бӯсаҳдро тоқат бирасид (тамом шуд). Гуфт: «Худовандро киро кунед, ки бо чунин саге қарматӣ, ки бар дор хоҳанд кард, ба фармони амирулмуъминин (халифаи аббосӣ) чунин гуфтан?». Хоҷа ба

хашиш дар Бӯсаҳл нигарист. Ҳасанак гуфт: «Сағ надонам кӣ будааст, хонадони ман ва он чӣ маро будааст аз олату ҳашишмату неъмат қаҳониён донанд. Қаҳон хӯрдаму корҳо рондам ва оқибати кори одамӣ марг аст; агар имрӯз аҷал расидааст, кас бознатавонад дошт, ки бар дор кашанд ё чуз дор, ки бузургтар аз Ҳусейни Алӣ (набераи пайгамбар) наям. Ин Хоҷа, ки маро ин мегӯяд, маро шеър гуфтааст ва бар дари саройи ман истодааст (хидмат кардааст). Аммо ҳадиси қарматӣ; беҳ аз ин бояд, ки ўро боздоштанд бад-ин туҳмат, на маро ва ин маъруф аст, ман чунин чизҳо надонам»...

... Дар шаҳр халифаи шаҳрро фармуд доре заданд бар карони Мусаллои Балх. Ва халқ рӯй он ҷо ниҳода буданд; Бӯсаҳл барнишасту омад, то наздики дор ва бар болое биштод ва саворон рафта буданд бо пиёдагон то Ҳасанакро биёранд, чун аз канори Бозори Ошиқон дароварданд ва миёни шористон расид, Микоил бад-он ҷо асп бидошта буд, пазираи вай омад, вайро душномҳои зишт дод. Ҳасанак дар вай нанигарист ва ҳеч ҷавоб надод. Оммаи мардум ўро лаънат карданд бад-ин ҳаракати ноширин, ки кард ва аз он зиштҳо, ки бар забон ронд ва хавосси мардуми худ натавон гуфт, ки ин Микойилро чӣ гӯянд.

Ва Ҳасанакро ба пойи дор оварданд ва ду пайкро истонида буданд, ки аз Бағдод омадаанд. Ва қуръонхонон Қуръон мехонданд. Ҳасанакро фармуданд, ки чома берун каш! Ва Ҳасанакро ҳамчунон медоштанд ва ў лаб мечунбониду чизе мехонд. То хӯде фарохтар оварданд. Ва дар ин миён Аҳмади Ҷомадор биёмад савор ва рӯй ба Ҳасанак карду пайгоме гуфт, ки: «Худованд-султон мегӯяд, ин орзуи туст, ки хоста будӣ ва гуфта, ки чун ту подшоҳ шавӣ, моро бар дор кун! Мо бар ту раҳмат хостем кард, аммо амирулмуъминин навиштааст, ки ту қарматӣ шудай ва ба фармони ў бар дор мекунанд». Ҳасанак, албатта, ҳеч посух надод.

... Ва Ҳасанакро сӯйи дор бурданд ва ба ҷойгоҳ расониданд, бар марқабе, ки ҳаргиз нанишаста буд, бинишонданд ва ҷаллодаш устувор бибаст ва расанҳо фуруд овард. Ва овоз доданд, ки: «Санг диҳед (занед)!», ҳеч кас даст ба санг намекард ва ҳама зор-зор мегуристанд, хосса нишопуриён. Пас мушите

*Харитаи давлати Ғазнавиён дар солҳои 1030–1035
 ринд (авбош)-ро сим (пул) доданд, ки санг зананд ва мард
 худ мурда буд, ки ҷаллодаш расан ба гулӯ афканда буду хаба
 (дамғир) карда.*

§ 22. ДАВЛАТИ САЛЧУКИЁН

Таъсиси давлати Салчукиён. Дар миёнаи асри XI дар Осиёи Марказӣ давлати Салчукиён ба вуҷуд омад. Қабилҳои бодиянишини туркзбони оғуз бо сардории Салчук – асосгузори Салчукиён дар аввал дар даштҳои шимоли водии Зарафшон мезистанд. Онҳо аз пайи чарогоҳҳо шуда, заминҳои навро ғасб намуданд. Салчукиён дар муборизаи

зидди Қарахониён ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ёрии калон расонданд. Маҳмуд бошад, барои дар Хуросони Шимоли маскун шудани онҳо розигӣ дод. Аммо дере нагузашта ин дӯстӣ ба душманӣ табдил ёфт. Султон Маҳмуд соли 1025 ба Салҷуқиён рухсат дод, ки дар музофотҳои Абевард, Сарахс (қаламрави Хуросон) зиндагӣ кунанд ва чарогоҳҳои сера-лафро истифода баранд. Ин хатои калони Ғазнавиён буд. Байни мардуми муқимӣ ва Салҷуқиён вазъи нохуш ба миён омад. Султон Маҳмуд танҳо бо воситаи силоҳ тавонист Салҷуқиёнро аз ин чарогоҳҳо биронад.

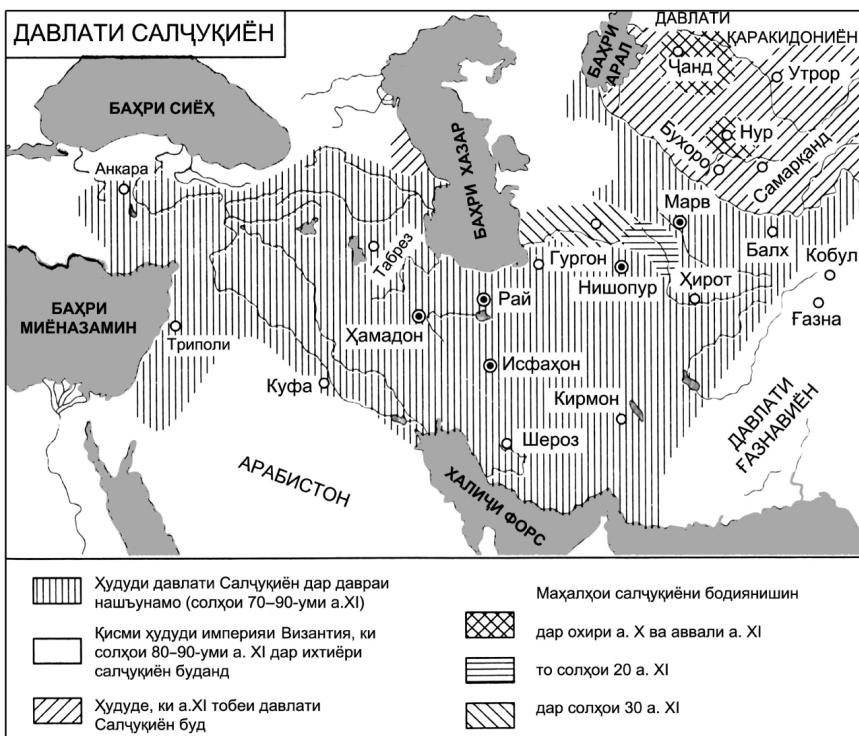
Баъди вафоти Султон Маҳмуд (соли 1030) Салҷуқиён борҳо шӯриш бардоштанд ва дигар ба Ғазнавиён итоат намекарданд. Соли 1035 байни онҳо ҷанг сар шуд ва писари Султон Маҳмуд шикаст хӯрда, қисми зиёди Хуросону Нишопурро аз даст дод. Сипас Масъуд қувваи зиёде гун карда, ба муқобили Салҷуқиён бархост. Соли 1040 дар ноҳияи Дандонақон (назди Марви Туркманистони имрӯза) муҳорибаи хунине ба вуқӯъ пайваст. Ин дафъа ҳам лашкари Ғазнавиён бо сардорӣ Султон Масъуд торумор гардид ва бо ҳамин ҳукмронӣ Ғазнавиён дар Хуросон хотима ёфт. Ин ҷанг дар таърихи мардуми Осиёи Марказӣ ҷанги шадидтарин буд.

Баъди ин Масъуд ва писараш Мавдуд борҳо бар зидди Салҷуқиён сар бардоштанд, вале ҳар дафъа ба ноқомӣ дучор шуданд. Давлати Ғазнавиён рӯз аз рӯз заиф мешуд ва он шухрати пешинааш аз даст мерафт. Ниҳоят, соли 1187 ҳамчун давлат аз байн рафт.

Саркардаи Салҷуқиён Туғрул (1038–1063) – набераи Салҷуқ худро ҳокими тамоми Хуросон эълон кард. Задухӯрдҳои пай дар пай, андозҳои бешумору гарон мардуми камбағалро хонабардӯш менамуд. Ашрофи дин, ки нуфузашон хеле суғардида буд, дарҳол ба тақягоҳи Салҷуқиён табдил ёфтанд.

Васеъ шудани қаламрави Салҷуқиён. Дере нагузашта Туғрул мамлакатҳои Хоразм, Эрони Ғарбӣ, Курдистон, Арманистон, Озарбойҷон ва Ироқро ба тасарруфи худ даровард. Салҷуқиён дар шарқ музофотҳои Балх, Тирмиз, Бухоро ва Самарқандро забт намуданд. Давлати Қарахони-

Харитаи давлати Салҷуқиён

ёнро ба итоати худ дароварданд. Туғрул шаҳри Райро (дар Эрон) пойтахт эълон намуд ва шаҳри Марв пойтахти бародараш Чағрибек қарор гирифт.

Халифаи Аббосиён дигар илоҷ наёфта, мачбуран Туғрулро ҳамчун султон ва подшоҳи Шарқи Ғарб эълон кард. Туғрул халифаро чандон намешинохт.

Баъди вафоти Туғрул бародараш Алпарслон (1063–1072) ба сари ҳокимият омад ва замини Салҷуқиёнро аз ҳисоби забткориҳо хеле васеъ намуд. Дар аҳди салтанати Чалолуддини Маликшоҳ (1072–1092) давлати Салҷуқиён хеле ривочу равнақ ёфт. Лашкари Маликшоҳ ба Ғарб юриш карда, Гурҷистони Шарқӣ, қисми Осиёи Хурд, Сурия ва Фаластинро ба даст даровард. Иқтисори давлати Салҷуқиён аз ҳар ҷиҳат афзуд. Барои Маликшоҳ сохти давлатдории Сомониён намуна буд ва бо ҳар восита мекӯшид онро дар

худуди давлати худ чорӣ намояд. Вай ба дарбораш одамони бомаърифатро чамъ мекард. Онҳо корҳои илмӣ-тадқиқоти-ро ба роҳ мемонданд. Вазири хирадманди ӯ, муаллифи аса-ри машҳури «Сиёсатнома», Низомулмулк дар пойдор гар-дондани давлати Салчуқиён ва аҳли адабро ба дарбор чамъ намудан, хидмати босазое кардааст.

Худуди давлати Маликшоҳ хеле васеъ буд. Он аз Баҳри Миёназамин то сарҳади давлати Чин тӯл мекашид ва қариб тамоми мамлакатҳои мусулмони Осиёи Марказиро дар бар мегирифт. Пойтахташ шаҳри Исфаҳон буд. Чунин давлати бузург бо қувваи силоҳ нигоҳ дошта мешуд ва аз охири асри XI суғурта гирифт. Пас аз Маликшоҳ муборизаи байни-худии хонадони Салчуқиён барои тахт сар шуд ва аз онҳо дар ин мубориза ҳокими Хуросон – Санҷар ғолиб баромад. Мулкҳои алоҳида ба ҳам робитаи мустақкам надоштанд ва ба ҳукумати марказӣ сар намефуруварданд.

Муборизаи Султон Санҷар. Соли 1118 давлати бузур-ги Салчуқиён асосан ба ду қисм ҷудо шуд. Ба қисми якум Эрони Ғарбӣ, Озарбойҷон, Ироқ дохил шуданд. Пойтах-таш шаҳри Ҳамадон буд. Қисми дуюм аз Хуросон, Мова-роуннаҳр, Хоразм, Систон иборат буд ва пойтахташ чун пештара Марв қарор гирифт. Шаҳр хеле ободу зебо гашта, маҳаллаҳои махсуси хунармандон, тоҷирон ва бозорҳо дошт. Мадрасаҳои китобхонаҳо шаҳрро хеле машҳур гардонданд.

Султони ҳаштумини Салчуқиён Санҷар номи Султони Бузургро гирифт. Давлати Салчуқиён дар чунин ҳолат ги-рифтори ҳучуми пай дар пайи қabilaҳои Қарахитоиён (Ки-дониён) гардид. Соли 1141 дар байни Салчуқиён ва Қарахи-тоиён дар дашти Қатвон (наздикии Самарқанд) ҷанги шадид ба вуқӯъ пайваст. Дар он лашкари Салчуқиён бо сардории Султон Санҷар шикаст хӯрд ва тамоми Мовароуннаҳр ба дасти Қарахитоиён гузашт. Аз ин вазъи қулай ҳокимони Хоразм истифода бурда, аз итоати Салчуқиён баромаданӣ шуданд. Онҳо се маротиба ба муқобили Салчуқиён барҳо-станд, вале натиҷае ба даст надароварданд. Бо вучуди ин, давлати Салчуқиён рӯз аз рӯз заиф шуд.

Ба замми ин, дар музофоти Балх қабилаҳои кӯчманчии оғуз ба муқобили бедодгарии ашрофи Салҷуқӣ шӯриш бардошанд. Султон Санҷар барои паҳш кардани он лашкар кашид, аммо шикаст хӯрда, худаш асир афтод. Вай соли 1156 аз асирӣ гурехта, роҳи пойтахташ – шаҳри Марвро пеш гирифт ва дере нагузашта вафот кард. Ниҳоят, Салҷуқӣ аз бисёр музофотҳо мулкҳо маҳрум гаштанд ва давлаташон соли 1190 комилан барҳам хӯрд.

Аз мулкҳои собиқи давлати Салҷуқӣ дар Осиёи Марказӣ Хоразм истиқлолият ба даст оварда, шуҳраташ беш аз пеш меафзуд.

Дар ҳамин давра бисёр туркҳои салҷуқӣ дар водии Осиёи Марказӣ маскан мегиранд. Дар шаҳрҳои тоҷикнишин маҳаллаҳои туркҳо пайдо мешаванд. Шумораи мардуми бо ду забон гап мезадагӣ – ҳам ба забони тоҷикӣ ва ҳам ба забони туркӣ меафзояд.

Фаъолияти Низомулмулк. Яке аз бузургтарин донишмандон ва сиёсатмадорони замони Салҷуқӣ Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ буд, ки барои пайдор намудани ин давлат ва умуман тарзи давлатдорӣ хидмати бузурге кардааст. Ӯ дар таърих бо номи Низомулмулк машҳур аст. Низомулмулк соли 1017 дар музофоти Тӯси Хуросон ба дунё омадааст. Дар аҳди ду султони салҷуқӣ – Алпарслон ва Маликшоҳ вазираи вазириро ба уҳда доштааст. Фаъолияти ҳарҷонибаи ӯ хусусан дар замони ҳукмронии Маликшоҳ ривочу раванг ёфтааст. Ин марди фозил қариб 30 сол (1063–1092) давлатро идора кард. Маҳз ба туфайли кордонии хирадаш ба гирифтани номи «Низомулмулк» сазовор гаштааст.

Вай дар корҳои идораи давлат таҷрибаи давлати Сомониёнро дар ҷойи аввал мегузошт. Мисли Сомониён идораи давлатиро ба низом дароварда, анъанаҳои фарҳангии онро аз нав зинда кард. Барои ба худсарии саркардаҳои лашкар ва ашроф хотима додан ва ба ҳокимияти онҳо фишор овардан қувваи зиёдеро ба харч дод.

Низомулмулк ҳамаи ин дигаргуниҳоро барои он ба роҳ мемонд, ки рӯзгори мардуми захматкаш бехтар гардаду ба ҳазинаи Салҷуқиён ҳар чӣ бештар даромад шавад. Ҳамаи ин ба пешрафти кишоварзию ҳунармандӣ ва тиҷорат кумак мерасонд. Қатъи назар аз ин кӯшишу ғайрати ин марди накукор аҳволи халқи мазлум чун пештара вазнин бошад ҳам, ба ҳар ҳол мардум аз задухӯрдҳои қабилави байни феодалон, инчунин, ачнабиён начот ёфт.

Сатҳи фарҳанги Салҷуқиёни кӯчманчӣ назар ба мамлакатҳои забткардашон, хусусан Хуросону Мовароуннаҳр, хеле паст буд. На танҳо хизматгорони дараҷаи миёна, балки султонҳои бузурги онҳо, аз ҷумла Туғрул ва Алпарслон бесавод буданд. Аз ҳамин сабаб шахсони фозили халқҳои Хуросону Мовароуннаҳр, яъне тоҷикону форсҳо ва туркони муқимгаштаре ба корҳои давлатӣ ҷалб наамуданд.

Хидмати Низомулмулк дар ташкили мактабу мадрасаҳо басо бузург аст. Бо кӯшишу ғайрати ӯ дар шаҳрҳои калонтарини давлати Салҷуқиён: Нишопур, Ҷирот, Балх Марв, Бағдод ва ғайра мадрасаҳо таъсис ёфтанд, ки онҳо ба хотири асосгузоришон «Низомия» номида шуданд. Вай таъкид менамуд, ки дар сари давлат бояд ҳар чӣ бештар донишмандон ҷой гиранд. Ӯ соли 1079 тақвими навро тартиб дод, ки ба он дӯсти ҷавониаш шоир ва олими машҳур Умари Хайём илова ва тасҳеҳ дароварда буд. Ин тақвим дар Аврупо аз тарафи Папа (саррӯҳонии католикҳо) Григорий XIII танҳо соли 1582 интишор гардид. Низомулмулк асари машҳури худ «Сиёсатнома»-ро бо забони тоҷикӣ таълиф намудааст, ки аз хусуси тарзи давлатдорӣ, одобу ахлоқ, муомилаву рафтор, таъмину нигоҳ доштани лашкар, хазинадорӣ, муомила бо вазирону амирон, қозихову ходимон ва дигар табақаҳои мардум нақл мекунад. Муаллиф менависад, ки ҳар як сарвари давлат бояд чунин хислатҳоро доро бошад: адолат, инсоф, андеша, ростқавлӣ, ҳиммат, хайрхоҳӣ, инсондӯстӣ, инсонпарварӣ. Дар «Сиёсатнома» усулҳои давлатдорӣ Салҷуқиён, баъзе исёну шӯришҳои дар ин давра рухдода

тачассум ёфтаанд. Ин асар ба бисёр забонҳои ҷаҳон тарҷума шудааст.

Тамоми фаъолияти ин мард барои пойдор намудани давлати Салчуқиён равона гардида буд. Ин дигаргуниҳо ва ба танзим даровардани давлати Салчуқиён хусусан ба феодалони маҳаллии аз сарватҳои худ маҳрумгашта писанд набуданд. Дар натиҷа ин навоариҳои Низомулмулк қаҳру ғазаби фитнагарон ва иртисопадаростонро пурзӯр намуд ва ўро соли 1092 ба қатл расонданд.

Савол ва супориш

1. Давлати Салчуқиён кай ва дар кучо таъсис ёфт?
2. Қаламрави давлати Салчуқиён кадом шаҳру музофотҳоро дар бар мегирифт? Кадом сол худуди он ба ду тақсим шуд ва пойтахташон кадом шаҳрҳо буданд?
3. Дар бораи муборизаи Султон Санҷар нақл кунед.
4. Низомулмулк кӣ буд? Асари ў «Сиёсатнома» дар бораи чӣ нақл мекунад?
5. Салчуқиён дар қорҳои давлатдорӣ ба кӣ пайравӣ мекарданд?
6. Давлати Салчуқиён кай барҳам хӯрд?

Аз «Сиёсатнома»-и Низомулмулк Дар маънии зердастон

Эзидтаоло (худо, яздон) подшоҳро забардасти ҳамаи мардумон офаридааст ва ҷаҳониён ҳама зердасти ў бошанд ва нонпораю бузургӣ аз ў доранд. Бояд ки эшонро ҷунон дорад, ки ҳамеша аҳли салоҳ ва ҳештанишинос бошанд ва ҳалқаи бандагӣ аз гӯиш берун накунанд ва камари тоат аз миён накушоянд ва ҳар вақт эшонро бад-эшон менамоянд ба зиштӣ ва накуӣ, то ҳештанро фаромӯш накунанд ва низ ризо надиханд, то ҳар чӣ хоҳанд, кунанд ва андозаю маҳалли ҳар як медонанд ва аҳволи ҳар як пурсида медоранд, пой аз хати фармон берун наниҳанд ва ҷуз он накунанд, ки мисол ёфтаанд, ҷунон ки Бузарҷмеҳри Бахтакон (вазири донишманди мулуки Сосониён Нӯшервони

Одил буда, дар соли 580 ё 590 вафот кардааст) рӯзе дар пеши Нӯшервон (яке аз шоҳони Сосониён буда, дар солҳои 531–579 ҳукмронӣ кардааст) гуфт: – Вилоят маликrost ва малик вилоят ба лаишкар додааст. Ва агар лаишкар бар вилояти малик меҳрубон набошанд ва бар мардуми вилоят раҳмату шафқат надоранд ва ҳама дар он кӯшанд, ки кисаи хеш пурзар кунанд ва гами вайронии вилоят ва дарвешии раият нахӯранд ва ҳар гоҳ, ки лаишкарро дар вилоят захму банду зиндон ва дасти газабу чиноят азлу (дур кардан, хорич кардан) тавлият (коре-ро ба зиммаи касе гузоштан) бошад, он гоҳ чӣ фарқ бошад миёни малику эшон, ки ҳамеша ин кори мулук будааст, на кори лаишкар. Ва ризо (розиғӣ) надодаанд, ки лаишкарро ин қуввату тамкин бошад ва дар ҳама айём тоҷи заррину рикоби заррин ва тахти заррин ва сикка чуз подшоҳонро набувад.

§ 23. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИ ВА ИҚТИМОИИ ДАВЛАТҲОИ АСРҲОИ ХІ–ХІІ

Зулми феодалӣ ва бад шудани аҳволи кишоварзон.

Асрҳои ХІ–ХІІ феодализм дар Осиёи Марказӣ тамоми соҳаҳои ҳаётро фаро гирифт. Аз нимаи дуюми асри ХІ иқтаъ шакли паҳнғаштаи заминдорӣ ҳисоб меёфт.

Кишоварзон тобеи иқтаъдор буданд. Ҳарчанд онҳо истехсолкунандагони бевоситаи неъматҳои моддӣ ҳисоб ёбанд ҳам, аҳолашон рӯз аз рӯз бад мешуд. Махсусан, аҳоли барзгарони водихи сераҳолии Зарафшон, Сирдарё ва Қашқадарё хеле вазнин буд. Ҳамаи бори гарони андозу хироч ба гардани кишоварзони камбағал меафтод. Баъзе заминдорони хурд аз гаронии андозҳо муфлис шуда, заминхоҷашонро ба заминдорони калон маҷбуран мефурухтанд. Ҳодисаҳои кашида гирифтани заминҳои камбағалон низ ҷой дошт.

Дар замони ҳукмронии Қарахониён ва Ғазнавиён деҳқонон ханӯз заминдорони калонтарин ҳисоб меёфтанд. Баъзе деҳқонон ноҳия ва музофотҳои бутунро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Ҳангоми ҳукмронии Қарахониён гурӯҳҳои зиё-

ди чунин деҳқонон ба тарафи онҳо гузашта, мавқеи худро аз ҳар ҷиҳат пурқувват намуданд.

Дар қарнҳои XI ва XII ашроф, лашкаркашон, намояндагони Қарахониён ва Ғазнавиён, инчунин, Салҷуқиён бисёр заминҳои барзгаронро хариданд, ки дар натиҷа бенавошавии кишоварзон афзуд. Бисёрии онҳо ҷои зисти худро монда ба шаҳрҳо мерафтанд, аммо дар он ҷо ҳам аҳволашон беҳтар набуд.

Заминдорони калон, яъне деҳқонон аз иқтаъдорон фарқи кулӣ доштанд. Соҳибони ин заминҳоро мулкдор ё малик ном мегирифтанд. Деҳқонон метавонистанд хидмати давлатиро ба ҷо наоранд, мулкашонро бо ихтиёри худ фурӯшанд ва тақдим кунанд ё мерос монанд. Дар арафаи ҳучуми муғулҳо дар аксари вилоятҳо деҳқон маънои аввалаашро, яъне заминдори калон буданаширо аз даст дод. Табақаҳои болонишин аксар вақт аз андоз озод буданд. Аҳволи вазнини деҳқонони кишоварз ва пешаварон боиси шӯришҳои пай дар пай мешуд.

Шӯриши Малик Санҷар. Аз нимаи аввали асри XII саркарда, дар Бухоро намояндагони рӯхониёни олимартабаи ислом, ки ба худ номи «Садри ҷаҳон»-ро (ҳокимон)-ро гирифта буданд, сазовори обрӯи калон шуданд ва дар амал ҳокимият дар дасти онҳо буд. Баъдтар Қарахониён Бухороро ғасб намуда, садрҳоро ба итоати худ дароварданд, вале тадричан садрҳо то андозае соҳиби мустақилият шуданд ва ба Қарахониён танҳо хироч меоданд.

Садрҳо дар дасти худ заминҳои зиёди вақф доштанд. Ғайр аз ин онҳо аз муассисаҳои тичоратӣ, аз хунармандон, кишоварзони гирду атрофи шаҳр андозҳои калон меситонданд. Ин андозҳо хусусан дар замони садр Муҳаммад ибни Аҳмад афзуданд ва як ҳуди ӯ метавонист 600 нафар толибилро хӯронаду пӯшонад. Ӯ дар яке аз сафарҳои ба Макка барои таъминоташ 100 шутур бор бурда буд. Мардум ӯро барои саҳтыву мумсикиаш «Садри ҷаҳаннам» ном монда буд.

Садрҳои Бухоро бо баҳонаи додани хироч ба Қарахониён аз мардуми захматкаш бочу хирочи бисёр гун мекарданд, ки аз нисф зиёди он дар дасти садрҳо мемонд.

Ҳамаи ин беадолатиҳо қаҳру ғазаби мардуми Бухоро ба миён овард. Соли 1206 бо сардории устои сипарсоз Малик Санҷар шӯриши зидди садрҳо ба амал омад. Қувваи асосии шӯриш мардуми шаҳри Бухоро–хунармандон ва тоҷирон буданд. Шӯришчиён шаҳро ба даст дароварда, садрҳоро аз сари давлат дур карданд, чизу чорашонро кашида гирифтанд ва барои ҳокими шаҳр қаср сохтанд. Садрҳо аз Қарахитоиҳо мадад пурсиданд.

Дар ҳамин вақт Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки кайҳо боз дар орзуи аз дасти Қарахитоиён кашида гирифтани Мовароуннаҳр буд, ин вазъиятро ғанимат дониста, бо лашкари зиёд ба Бухоро раҳсипор шуд. Ӯ пеш аз Қарахитоиён ба Бухоро расида, соли 1207 шаҳро ғасб намуд. Шӯришгарон чорае наандешиданд ва ҳатто сокинони шаҳр ва кишоварзонни гирду атрофро сафарбар накарданд.

Садрҳо худро тобеи Муҳаммад Хоразмшоҳ шумурда, боз аз нав соҳиби ҳокимият шуданд. Сарвари шӯриш Малик Санҷарро асир гирифта, ба Урганҷ фиристоданд ва баъди чанде дар дарёи Ому ғарқ карданд.

Ҳаракати исмоилия. Ин ҳаракат дар нимаи дуюми асри VIII пайдо шудааст. Сарвари он Исмоил ибни Чаъфари Содик буд. Исмоил дар замони ҳаёти падараш вафот кард ва ин боиси ҷудоии байни пайравонаш гардид. Як гурӯҳ аз онҳо марги Исмоилро дар давраи ҳаёти падараш эътироф карда, Муҳаммад ибни Исмоилро имоми хеш шинохтанд ва имоматро дар авлоди ӯ идома доданд. Гурӯҳи дигар марги Исмоилро дар давраи ҳаёти падараш рад мекард ва эътиқод бар он дошт, ки Исмоил зинда мондааст ва саранҷом ба номи имоми Маҳдӣ зуҳур хоҳад кард. Ин гурӯҳ аз исмоилиҳо ҷудо шуда, дар таърих ба номи қарматӣ шинохта шудаанд.

Ғояҳои исмоилиҳо дар асрҳои IX ва ибтидои асри X ба як ҷараёни пурқуввати афкори ҷамъиятӣ мубаддал гардид.

Ин ҳаракат асосан дар байни кишоварзон ва хунармандони бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик, Эрон, Осиёи Марказӣ паҳн гардида буд. Тарафдорони исмоилия аввал ба таври пинҳонӣ ва дар асрҳои X–XI кушоду равшан ғояҳои онро паҳн намудан гирифтанд.

Исмоилиҳо соли 909 дар қисмати Шимоли Африқо (Тунис) давлатеро ба номи Фотимиён таъсис карданд. Хилофати Фотимиён қариб 185 сол давом ёфт. Соли 974 пойтахти он ба Миср – шаҳри Қоҳира кӯчид. Аз Қоҳира ба Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки савора роҳи якмоҳа буд, бисёр мубаллиғони исмоилия омада, ташвиқот мебуданд ва он натиҷаи дилхоҳ дод. (Яке аз мубаллиғони фаёлу машҳур Носири Хусрав буд, ки дар бораи ин шахси муътабар дар бобҳои оянда пурратар маълумот дода мешавад).

Дар охири қарни XI хилофати Фотимиён тадриҷан инқироз меёбад ва исмоилиҳои Осиёи Марказӣ ва Эрон алоқаи худро аз Қоҳира канданд ва даъвати исмоилиро дар Эрон давом доданд. Ин давраи таърихӣ исмоилиён қариб 170 солро дар бар мегирад. Дар ин давра исмоилиён бо роҳбарии шахси қудратманд Ҳасани Саббоҳ даъвати худро идома доданд. Ӯ бисёр пайравони исмоилиро чамъ карда, дар шаҳри Қазвин шӯриш бардошт ва қалъаи кӯҳи Аламутро ба даст даровард. Исмоилиёни Эрон ба душмани сарсаҳти худ Салҷуқиёни турк рӯ ба рӯ шуданд. Дар соли 1092 исмоилиён ба лашкари Салҷуқиён зарбаи сахт зада, онҳоро аз Аламут ақиб ронданд. Онҳо барои ҳифзи ақида ва номуси хеш ба муқобили душманони худ муборизаи шадид мебуданд. Пайравони Ҳасани Саббоҳ аз усули нави мубориза, яъне ба қатл расонидани шахсони мансабдори дарбори салҷуқӣ истифода карданд. Нахустин қурбонии ҳамин усул вазири Салҷуқиён Низомулмулк буд. Ӯ соли 1092 дар Наҳованд, ки дар ғарби Эрон воқеъ аст, кушта шуд. Аз ин дастаҳои фидоии исмоилӣ, ҳатто подшоҳону амирон ҳам дар ваҳм буданд. Ҳатто Султон Санҷар доим дар бим буд ва аз нияти ба Аламут ҳучум кардан даст кашид.

Муғулҳо соли 1256 ба давлати исмоилии Аламут (1090–1256) ҳуҷум оварда, онро ҳамчун давлат аз байн бардоштанд ва сарвари исмоилиён Хуршоҳро куштанд. Муғулҳо исмоилиёни зиёдеро ба қатл расонданд, вале шумораи ками онҳо чон ба саломат бурда, тавонистанд писар ва чонишини сарварашон Хуршоҳ – Шамсиддин Муҳаммадро пинҳон намоянд.

Ба ин тартиб, имомати исмоилиён барқарор монд ва аз насл ба насл то ба имрӯз идома дорад. Пайравони исмоилия имрӯз дар мамлакатҳои Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон, Хитой, Покистон, Индонезия, Кӯҳистони Бадахшони Тоҷикистону Афғонистон ва дигар мамлакатҳо ҳаёт мегузаронанд.

Мувофиқи васияти Оғохони III (имомани чилухаштуми исмоилиён) дар соли 1955 наберааш Карим ба вазифаи чилунхумин имомани исмоилиён таъйин шуд. Оғохони IV ҳамчун як роҳбари мусулмон, ки эътирофи байналмилалӣ дорад, барои пешрафти ислом ва мероси фарҳангии он тавачҷуҳи зиёд дорад. Ба ин мақсад ӯ як қатор барномаҳо ва муассисаҳо таъсис додааст.

Соли 1977 Институти мутолиоти исмоилӣ дар Лондон барои омӯхтани ислом таъсис ёфт. Инчунин, дар Женева Бунёди фарҳангии Оғохон ташкил гардид, ки барои беҳтар шиносонидани тамаддуни исломӣ барномаҳо тартиб дода, тадқиқот мебарад. Ҳамчунин, дар соли 1979 ҷоизаи меъмории Оғохон таъсис гардидааст, ки дар ҷаҳони ислом пешрафти барномаҳои меъмориро ташвиқ мекунад.

Ҳамин тавр, мебинем, ки Оғохони IV на танҳо исмоилиёни ҷаҳонро, балки тавонистааст идораҳои васеи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мураккабро низ сарварӣ кунад.

Бояд ёдовар шавем, ки дар солҳои охир Оғохони IV ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафар карда, дар мушкилтарин вазъи иқтисодӣ мадад расонд ва минбаъд ҳам мерасонад.

Савол ва супориш

1. Дар бораи заминдорӣ ва иқтаъ нақл кунед.
2. Дар замони ҳукмронии Сомониён иқтаъ ба кадом табақаҳои аҳоли дода мешуд?
3. Дар бораи аҳволи мардуми камбағал ҳикоя кунед.
4. «Садрҳои ҷаҳон» киҳо буданд ва онҳоро чаро «Садри ҷаҳаннам» меномиданд?
5. Аз хусуси шӯриши Малик Санҷар ҳикоя кунед. Кадом табақаҳои аҳоли қувваи асосии шӯриш буданд?
6. Шӯришро кӣ шикаст дод?
7. Дар замони кадом садр андозҳо афзуданд?
8. Чанд қисми андозҳо дар дасти садрҳо мемонд?
9. Муҳаммад Хоразмшоҳ кадом сол Бухороро ба даст даровард?
10. Доир ба мазҳаби исмоилия чӣ медонед? Исмоилия дар кадом мамлакатҳо паҳн шуда буд?
11. Фотимиён киҳо буданд? Дар бораи Ҳасани Саббоҳ чӣ медонед?
12. Дар бораи давлати Аламут ҳикоя кунед ва ин давлат чанд сол фаъолият дошт. Давлати Аламутро кадом лашкаркаши чингизӣ барҳам дод?
13. Хидматҳои Оғохонии IV-ро номабар кунед. Ў кай ба Тоҷикистон омад ва чӣ гуна ёриҳои иқтисодӣ расонд? Оғохонии IV дар кадом мамлакатҳои ҷаҳон муассисаҳои фарҳангӣ дорад?

§ 24. ДАВЛАТИ ХОРАЗМШОҲИЁН

Ташкил ёфтани ва пурқувват шудани давлати Хоразмшоҳиён. Давлати Хоразмшоҳиён баъди шикасти давлати Салҷуқиён соли 1141, ки тобеи он буд, тадричан қомат рост кардан гирифт. Хоразмшоҳ унвони шоҳони Хоразм буд ва ҳанӯз пеш аз дини ислом вучуд дошт ва онҳоро то асри XIX бо ҳамин ном мешинохтанд.

Таърих чор хонадони Хоразмшоҳиёнро медонад. Бузургтарини онҳо хонадони чорум аст ва он ба номи «Хоразмшоҳиёни Бузург» шуҳрат ёфтааст. Ба ин хонадон

Анӯштагини Ғалча (1077) асос гузоштааст. Ӯ дар дарбори Салҷуқиён соҳиби обрӯй гардида, дар замони ҳукмронии Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳокими Хоразм таъйин мешавад ва нахустин бор унвони «Хоразмшоҳи Бузург»-ро гирифтааст. Набераи ӯ Отсиз (1127–1156) ҳокими Хоразм гардида, барои пурқувват гардидани давлати Хоразмшоҳиён ва аз тобеияти Салҷуқиён баромадан чидду ҷаҳди зиёде кардааст. Отсиз асосгузори ҳақиқии давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Вай борҳо ҳамчун ҷанговари содиқ бо дастаҳои ҷангии худ бар зидди душманони Салҷуқиён ҷангида, садоқати худро нишон додааст, аммо нияти ба даст даровардани истиқлолияти Хоразмро ҳамеша дар дил мепарварид. Вай се маротиба ба муқобили Султон Санҷари Салҷуқӣ лашкар кашид, вале ягон бор ҳам ба нияташ нарасида, шикаст хӯрд. Ба ҳар ҳол ӯ тавонист барои истиқлолияти Хоразм шароити мусоид фароҳам оварад. Ниҳоят, Хоразм истиқлолият ба даст даровард. Писари ӯ Алпарслон (1156–1172) барои забти Хуросону Мовароуннаҳр лашкар кашид ва каму беш ба мақсадаш расид.

Хоразм махсусан дар давраи ҳукмронии писари ӯ Алоуддин Муҳаммад Текеш (1172–1200) хеле тараққӣ кард. Душмани асосии Хоразм Қарахитоиён буданд ва Хоразм ханӯз ба онҳо боҷ меод. Баъд аз пурқувват шудан ва ҷамъ намудани лашкари зиёди бонизом Текеш аз додани боҷ даст кашид ва сафири Қарахитоиёнро ба қатл расонд. Ин рафтори Текеш Қарахитоиёнро ба қаҳру ғазаб овард ва онҳо лашкари зиёди худро ба муқобили Текеш фиристоданд. Дар ин задухӯрд Текеш ғолиб омад. Лашкари Хоразм ҷанговарони ботаҷрибаву боинтизоми замон ҳисоб меёфт. Текеш кайҳо боз дар дил нияти ба даст даровардани Хуросону Мовароуннаҳрро мепарварид. Вай дар ҷангҳо маҳорат нишон дода, лашкарашро уҳдабароёна сарварӣ намуда, шаҳрҳои Нишопуру Марвро забт кард.

Дар ҳамон давра байни султони салҷуқӣ Туғрул ва халифаи Бағдод Носир нохушиерӯй дод. Туғрул мехост халифаи аббосӣ ба ғайр аз корҳои динӣ ба корҳои дигари давлатдорӣ даҳлат накунад. Ниҳоят, ин нохушӣ онҳоро ба ҷанг расонд.

Халифа аз Текеш ёрмандӣ пурсид. Текеш ҳам аз ин лаҳзаи муносиб истифода бурда, ба муқобили Туғрули салҷуқӣ ба ҷанг даромад ва ба лашкари халифа зарбаи саҳт зада, шаҳри Ҳамадонро тасарруф намуд.

Дере нагузашта дар байни иттифоқчиёни дирӯза, яъне халифаи Бағдоду Текеш ихтилоф рӯй дод. Текеш вазири фиристодаи халифаро бо суҳанони дурушт пас гардонд. Соли 1196 байни онҳо задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваст. Лашкари халифа шикаст хӯрд.

Давраи ҳукмронии Текеш давраи пешрафт ва вусъат ёфтани сарҳади давлати Хоразмшоҳиён ҳисоб меёбад. Текеш дар яке аз мактубҳои худ ба ноиби дар Хуросон буда менависад, ки дар байни табақаҳои гуногун робитаҳои дуруст барқарор намоянд ва аз баробарии туркону тоҷикон маҳсусан ёдовар мешавад. Аз ин маълум мегардад, ки қисми бештари мардуми Хоразм дар асл тоҷик будаанд.

Осиёи Марказӣ дар ҳаёти давлати Хоразмшоҳиён ва лашкаркашиҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ. Баъди вафоти Текеш писараш Муҳаммад (1200–1220) ба сари ҳокимият омад. Вай дар забткориҳои сиёсати падарашро давом дода, бисёр шаҳрҳои мамлакатҳоро ба худ тобеъ намуд. Солҳои аввали ҳукмронияш ба муқобили Ғуриён, Аббосиён ва Қарахитоиён лашкар кашид ва ба музаффариятҳо ноил гашт. Соли 1203 бо ёриву дастгирии Қарахитоиён Хуросон ва Ҷиротро забт намуд. Баъди ин барои Мовароуннаҳрро аз Қарахитоиҳо, ки то ба наздикӣ иттифоқчиён буданд, кашида гирифтани тайёри дида, соли 1207 бо баҳонаи паҳш намудани шӯриши Малик Санҷар ба Бухоро ҳучум оварда, онро ишғол кард. Мардуми Бухоро ҳар сол ба Қарахитоиён андоз меоданд, ки қисми зиёди онро садрҳои Бухоро аз худ мекарданд. Қарахитоиён сари вақт расида наоманд ва шӯришчиён ҳам бо қувваи бузурги лашкари Султони Муҳаммад тоб оварда натавонистанд. Садрҳои Бухоро чун ҳамеша таслим шуданро афзалтар донистанд.

Дар Самарқанд ҳокими қарахонӣ Усмон ибни Иброҳим ва дар Фарғона бародараш Қадархон давлат меронданд. Хоразмшоҳ Муҳаммад бо Усмон сулҳ бааст. Қарахитоиён ба муқобили ҳардуи онҳо ҳучум карда, ғолиб баромаданд ва

аз Усмон андоз гирифта, баромада рафтанд. Усмон худро тобеи Хоразмшоҳ Муҳаммад донист. Сабаби ба осонӣ ба даст даровардани Мовароуннаҳр боз он буд, ки мардуми ин сарзамин мехостанд аз Қарахитойёни «бутпараст» халос шуда, бо мардуми ҳамдини худ пайванданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин вазъият хеле маккорона истифода бурд. Даре нагузашта мардуми Мовароуннаҳр тамоми бераҳмию бедодгариҳои ӯро хуб ҳис карданд.

Аз ҷабру зулми Муҳаммади Хоразмшоҳ мардуми Самарқанд ба дод омада, соли 1212 шӯриш бардоштанд. Султон Муҳаммад бо як тарзи ваҳшиёна шӯришро фуру нишонд. Қариб 10 ҳазор касро ба қатл расонд, аз он ҷумла худи Усмонро ҳам. Шаҳро се шабу рӯз ба торочи лашкараш супурд. Қариб ҳамаи ҳокимони қарахонии Осиёи Марказӣ бо амри Султон Муҳаммад кушта шуданд. Ӯ сиёсати забткорию давом дода, доим дар орзуи ғасб намудани Афғонистону Эрон буд ва ниҳоят ин нияташ амалӣ гашт. Соли 1215 барои ба тасарруфи худ даровардани ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони имрӯза лашкар кашид ва ба мақсадаш расид.

Баъди ин аз халифаи Бағдод талаб намуд, ки номаш ба хутба дохил гардад. Ба замми ин ба халифа расонд, ки аз идоракунии Бағдод даст кашад. Ҳатто аз мартабаи халифа рафтани ӯро эълон намуд ва ба ҷойи ӯ одами бовариноки худашро шинондани буд. Ба ҳамаи ин қонёе нашуда, ба Бағдод лашкар кашид, вале ба муродаш нарасид. Чунин рафторҳои ношоам ва беандешагӣҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ боиси нооромии давлат гардиданд. Дар аввал обрӯи ӯ хеле афзуда буд ва ҳатто ӯро «Искандари дуюм» меномиданд. Қаламрави давлаташ васеъ шуд. Сарҳади сарзамини аз соҳилҳои шимолии баҳри Хазар (Каспий) то халиҷи Форс ва аз кӯҳҳои Қафқоз то кӯҳҳои Ҳиндукуш расид. Тоҷирони Хоразмро дар Чину Тибет, Муғулистону Ҳиндустон, шаҳрҳои Русияю Поволжия дидан мумкин буд. Давлати ӯ яке аз давлатҳои пурзӯртарини замонаш ҳисоб меёфт. Чанговарони Муҳаммади Хоразмшоҳ асосан кироя буданд. Онҳо аксар вақт шаҳро деҳаҳои забткардашонро тороч менамуданд, ки ин кинаву адовати мардумро зиёд мекард. Хуллас, тамо-

ми табақаҳои аҳолии аз Муҳаммади Хоразмшоҳ норизо буданд ва давлат аз дохил футур мерафт. Аз ҳамин сабаб ҳатто ба зарбаҳои аввалини муғул тоб оварда натавонист.

Савол ва супориш

1. Асосгузори давлати Хоразм кист ва ӯ ба муқобили кӣ мубориза мебард?
2. Доир ба Текеш чӣ медонед? Дар бораи лашкаркашиҳои ӯ хикоя кунед.
3. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо кадом қабилаю давлатҳо ҷангидааст?
4. Худуди давлати Муҳаммади Хоразмшоҳро аз харита нишон диҳед.
5. Дар бораи шӯриши Самарқанд нақл кунед.
6. Сабабҳои заиф гаштани Муҳаммади Хоразмшоҳ дар чист?

Аз «Таърихи Комил»-и Ибни Асир Лашкаркашии Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ барои муҳосираи Ҳирот

Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ раҳсипори Ҳирот гардид, то он чоро муҳосира кунад. Алғозӣ хоҳарзодаи Султон Ғиёсуддини Ғурӣ бо лашкаре аз гуриён фаро расид ва дар панҷ-фарсангии Ҳирот фуруд омад. Ӯ монעי расидани озуқа ба лашкари Хоразмшоҳ шуд. Аз ин рӯ, Хоразмшоҳ лашкаре ба атрофи Толиқон фиристод, ки ба яғмогарӣ пардозанд ва озуқа ба даст оранд....

Дар ин гирудор Султон Ғиёсуддин низ бо лашкари худ равонаи Ҳирот шуд ва дар работи Разини наздики Ҳирот фуруд омад. Вале иқдом ба ҷанг накард, зеро лашкараш андак буд ва бештари сипоҳиёнаш дар ихтиёри бародараш Шаҳобуддин қарор доштанд ва дар Ҳинду Ғазнин ба сар мебарданд. Хоразмшоҳ 40 рӯз дар Ҳирот монд, вале тарсид ки Шаҳобуддин низ бо лашкариёни худ ба Ҳирот биёяд ва ӯ дигар натавонад дар он ҷо истодагӣ кунад. Аз ин рӯ, барои амири Ҳирот Умари Марғанӣ наём фиристод ва пешниҳоди сулҳ кард ва дар баробари пуле, ки аз ӯ гирифт, Ҳиротро тарк гуфт ва аз он ҷо рафт.

§ 25. ВАЪБИЯТИ ИЪТИМОИЮ ИЪТИСОДИ

Кишоварзӣ. Дар асрҳои X–XII ва минбаъд ашроф, саркардаҳои ҳарбӣ ва заминдорони калон – деҳқонон ба ҷойи маош аз давлат замин мегирифтанд. Чунин шакли заминдорӣ асрҳо давом карда бошад ҳам (аз истилои арабҳо, нимаи асри VII), вале чандон тараққӣ накарда буд. Иқтаъ дар асрҳои X–XI хеле паҳн гашта, ба мулки меросӣ табдил ёфт. Иқтаъдорон деҳа, ноҳия ва ҳатто вилояти бутунро мегирифтанд.

Деҳқонон заҳмат кашида, то 50 дарсад ҳосилро ба иқтаъдор медоданд. Иқтаъдорон ҳуқуқи зиёди сиёсӣ маъмури доштанд ва ҳатто метавонистанд баъзан ба муқобили давлати дигар лашкар бикашанд. Одамони бомаърифату пешқадами замон аз хусуси оқибатҳои нохуши иқтаъ борҳо огоҳ карда буданд. Муаллифи асари машҳури замон – «Сиёсатнома» Низомулмулк навишта буд, ки дар аҳди ҳукмронии Сомониён ва Ғазнавиён ба лашкар иқтаъ намедоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз хазина ба тариқи нақдина маош медоданд. Додани иқтаъ хусусан дар замони ҳукмронии Қарахониён ва Салҷуқиён дар Хуросону Мовароуннаҳр авҷ гирифт.

Ҳодисаҳои ҷой доштанд, ки табақаҳои гуногуни мардум, яъне на танҳо кишоварзону пешаварон, балки рӯҳониён, қозихо, уламо, ашроф, давлатмандон ва дигарон дар иттиҳоди иқтаъдор буданд. Соҳибони иқтаъ ҳамчун ситамгару ғоратгар ҳукумат мекарданд.

Ҳунармандӣ. Дар асрҳои X–XII шаҳрҳо макони касбу ҳунар буданд. Ҳунармандон зарфҳои гуногуни кулоливу шишагин месохтанд. Истеҳсоли зарфҳои сирдор афзуд. Онҳоро бештар дар рӯзгор истифода мебарданд. Истеҳсоли маснуоти кулолӣ назар ба шишагин зиёдтар буд ва дар рӯзгор бештар истифода бурда мешуд.

Молҳои ҳунармандон дар ноҳияву деҳаҳои дурдасти Мовароуннаҳр харидорони худро пайдо мекарданд. Азбаски дар ин асрҳо қисме аз мардуми бодиянишин ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, талабот ба молҳои ҳунармандон меафзуд.

Харобаҳои шаҳри Марв

Истеҳсоли зарфҳои хушсифати ҳам сафолӣ ва ҳам шишагин беш аз пеш зиёд мешуд ва хунармандон анъанаҳои давраи Сомониёнро давом медоданд. Дар ҳамин давра истеҳсоли хишти пухта ва кошинҳои гуногуни сирдор зиёд шуд. Аксари устохонаҳои хунармандон дар бозорҳои шаҳрҳои калон ҷой гирифта буданд, ки онҳо дар як вақт чун дукон истифода бурда мешуданд. Аксари зарфҳои кулолӣ кӯзаҳои гуногунҷам буданд. Офтобаҳои мисини дар рӯяшон нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонавӣ дошта, аз хунари устоҳои асрҳои X–XII дарак медоданд.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон даҳ адади чунин офтоба ёфт шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Ўротеппа мебошад. Технологияи тайёр кардани маснуоти кулолӣ ҳам тағйир ёфт. Дар бисёр шаҳрҳо ва ҳатто деҳаҳои калон кӯраҳои сафолпазӣ, қолабҳои нақшпартоӣ ёфт шудаанд. Дар ин асрҳо тайёр кардани сафолҳои кошин (кафел) тараққӣ карда буд.

Дар рӯи як қисми зарфҳои мисин ва биринҷӣ номҳои устоҳо сабт гардидаанд. Дар баробари маснуоти кулолӣ номгӯи зарфҳои шишагӣ низ меафзояд, адади биноҳои шишадор ҳам. Чунин намудҳои шиша истехсол мегардид: шишаҳои сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ. Зарфҳои шишагӣ ҳаққокӣ карда мешуданд. Масалан, чунин ҳаққокиро дар зарфҳои шишагии Хулбук (пойтахти Хуттал, собиқ вилояти Кӯлоб) دیدан мумкин аст.

Маснуоти шишагӣ барои эҳтиёҷи гуногуни рӯзгор истифода бурда мешуд. Қисми зиёди онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, зевар (бештар муҳра, шадда), шишаи тиреза ва ғайра ташкил медоданд.

Шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр маҳаллаҳои алоҳидаи оҳангарон доштанд. Дар шаҳри Тирмиз чунин маҳалла дар 5 гектар замин ҷой гирифта буд. Оҳангарон олоти истехсолот, асбобҳои рӯзгор, миқдори зиёди маснуоти нафиси хунари: дегча, қаламдон, ҷароғ ва ғайра месохтанд. Қариб ҳамаи ин афзорҳои оҳангарон бо нақшунигор ва суратҳо оро ёфта, дар онҳо номҳои устоҳо сабт гардида буданд.

Машғулияти асосии мардуми шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр бофандагӣ, дуредгарӣ, меъморӣ, наққошӣ, заргарӣ, оҳангарӣ ва кулолӣ буд. Мардуми деҳот ба кишоварзӣ, ҷорводорӣ, боғутокпарварӣ, кирмакпарварӣ ва ғайра сару кор доштанд.

Тичорат. Тоҷирони Осиёи Марказӣ ба мамлакатҳои ҳамсоя: Эрон, Ҳиндустон, Чин, Русия ва дигар мамлакатҳо мол мебурданд ва аз онҳо молҳои даркорино меоварданд. Шаҳрҳои Бухорову Самарқанд ба марказҳои ҳамлу нақли бор табдил ёфта буданд.

Дар бозорҳои маҳаллӣ ҳуди ҳунармандон молҳоишонро ба савдо мегузоштанд. Ҳамчунин, тоҷирони маҳаллӣ ва хориҷӣ молҳои воридотиро низ савдо мекарданд. Ривочи тичорат боиси сохтмони корвон саройҳову анборҳо ва дӯконҳо мегардид.

Нархи замин бағоят қимат буд ва заминдороне, ки кор-
вонсаройҳо ва ғайра месохтанд, ғоидаи калон мегириф-
танд. Дар шаҳрҳо на танҳо кишоварзони аз азобу уқубат ба
шаҳрҳо гурехта, ҳатто аксари ҳунармандон ҳам заминро ха-
рида наметавонишанд.

Тиҷорати мардуми муқимӣ бо ҳамсоҷаҳо – қабилаҳои бо-
диянишин хеле равнақ ёфта буд. Бодиянишинон ғулом, пӯст,
пашм, гӯшт, чорво, асп оварда бо газвор, гандум, филизот
(металл) ва дигар маҳсулоти ҳунармандӣ иваз мекарданд.

Маъхазҳои зиёд гувоҳӣ медиҳанд, ки мубодилаи пулии
байни мардуми муқимӣ ва қабилаҳои бодиянишин низ ҷой
доштааст. Аз асри XI то аввали асри XIII дар Осиёи Мар-
казӣ сиккаҳои гуногун дар гардиш буданд. Сиккаҳои дав-
лати Ғазнавиён бисёртар дар ҷануби Тоҷикистон истифода
мешуданд.

Сиккаҳои давлати Қарахониёнро қариб дар сар то сари
Осиёи Марказӣ пайдо кардан мумкин буд.

*Дирҳами Хучанд,
асри XI бо зикри
вожаи подшоҳ*

Арзиши пули тилло дар ин давра назар
ба даврҳои пеш меафзояд. Бисёр шаҳрҳои
Осиёи Марказӣ пули тилло сикка меза-
данд ва он тадриҷан дар бозор паҳн ме-
гашт. Иёри пули нуқра аз асри XI дар
мамлакатҳои Шарқ паст шудан гирифт ва
он дар ҳудуди давлат гардиш мекарду ха-
лос. Чунин ҳолат дар Осиёи Марказӣ бо
номи бухрони пули нуқра маълум аст.

Дар асрҳои XI–XII тангаҳои нуқра аз
гардиш нест мешаванд ва ба ҷойи онҳо дирҳамҳои мисину
нуқра ба муомилот мебароянд.

Савол ва супориш

1. То охири асри XII деҳқон чӣ маъно дошт?
2. Иқтаъ чист?
3. Кадом табақаҳои аҳоли соҳиби иқтаъ мешуданд?
4. Хунармандон кадом зарфҳои рӯзгорро месохтанд?
5. Пешаварони Хуросону Мовароуннаҳр бештар ба кадом хунарҳо машғул буданд?
6. Точирони Осиёи Марказӣ бисёртар ба кадом мамлакатҳо рафтуой доштанд?
7. Дар ривочу равнақи тичорат шаҳрҳои Бухорою Самарқанд чӣ гуна нақш мебозиданд?
8. Дар бораи робитаи тичоратии мардуми муқимӣ бо қабिलाҳои бодиянишин нақл кунед.
9. Дар бораи муомилоти пулӣ ва сиккаҳои Ғазнавиён, Қарахониён ва Салҷуқиён нақл кунед.
10. Дар ҷануби Тоҷикистони имрӯза сиккаҳои кадом давлат бештар паҳн гашта буд? Дар бораи пули тилло чӣ медонед?
11. Пули нуқра аз кадом аср кам мешавад ва сабаби ба бӯхрон гирифта шудани он чист?

§ 26. БИНОКОРӢ, МЕЪМОРӢ ВА ҲУНАРИ АМАЛӢ ДАР АСРҲОИ XI–XII ВА ИБТИДОИ АСРИ XIII

Бинокорӣ ва меъморӣ. Аз асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII бисёр биноҳо, қасрҳо, мадрасаҳо, масҷидҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо ва дигар сохтмонҳои бошукӯҳ то замони мо омада расидаанд. Агар адади сохтмонҳои мухташамии ин давра ба назар гирифта шавад, маълум мегардад, ки ин давра давраи авҷи бинокорӣ будааст. Дар баробари пеш рафтани бинокорӣ ва сохтмони шаҳрҳо тичорат ва қувваҳои истеҳсолкунанда хеле инкишоф ёфтанд.

Ин давра на танҳо бо миқдори иморатҳо, балки бо равнақи минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакашӣ тарҳрезӣ ва қомеъҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёнӣ таваҷҷуҳ аст.

Дар сохтмони бошукӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пештара мавқеи калонеро ишғол менамояд. Дар айнаи замон, масолеҳи бинокории пештара, аз қабилӣ поҳса ва хишти хом, алалхусус, дар иморати қалъа, кӯшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Гоҳе дар бинокорӣ ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба кор мебаранд. Девори биноҳоро аз хишти хом ва гунбади онҳоро аз хишти пухта месохтанд. Масалан, кӯшки Қалъаи Болои ноҳияи Исфара бо ҳамин тарз сохта шудааст. Ин кӯшкқалъа дар асрҳои VI–VIII сохта шуда буд, дар асри X хароб гардид. Дар асрҳои XI–XII онро дубора бо хишти хому поҳса таъмир ва бо хишти пухта рӯкаш карданд.

Дар асрҳои номбурда сохтмони қасрҳо хеле ривоч ёфта буд. Қасрҳои ҳокимони Хатлон (шаҳри Хулбук), Тирмиз ва дигарҳо аз ҷумлаи онҳоянд. Дар байни онҳо қасри ҳокимони Хулбук фарқ мекунад. Қаср системаи гармкунии зерини бино, нақшу ниғор ва кандакорӣ дошт. Устоҳои гулдаст ҳангоми ҷидани хишти пухтаи фарши қаср маҳорати калон нишон додаанд.

Осори беҳтарини меъмории асри XI Работи Малик мебошад, ки дар ҳудуди Осиёи Марказӣ баъди мақбараи Исмоили Сомонӣ бинои мукамалтар аст. Он дар сари роҳи Бухоро ва Кармина солҳои 1078–1079 сохта шудааст. Работи Малик девори 13-метра дорад. Ин сохтмон аз хонаҳои дуошёнаи истиқоматӣ, анборҳо, пештоқи мухташам ва ғайра иборат мебошад. Дар даромадгоҳи асосӣ маҳорати баланди устоҳои ҳамон давраро дидан мумкин аст. Дар ороиши пештоқ ҳар гуна нақшҳои барҷаста аз хишт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои қадимтарини форсӣ истифода шудаанд.

Дар ин асрҳо ба ғайр аз биноҳои бошукӯҳ боз бисёр қасрҳо, биноҳо, мақбараҳо, масҷидҳо, манораҳо қомат рост карданд. Манораи Калон дар Бухоро, Манораи Ҷарқӯрғони вилояти Сурхондарё, Масҷиди Мағоки Аттории Бухоро аз ҷумлаи онҳоянд.

Мақбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омӣ ё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Мақбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд. Ҳар кадом шаклу намуди махсус дошт.

Мақбараҳои Султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Мейхана (Туркменистон), мақбараи Қарахониёни Ўзганд (Қирғизистон), ёдгориҳои меъмории Чоркӯҳи ноҳияи Исфара ва ғайра намунаҳои беҳтарини ҳунари меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои XI–XII мебошанд.

Ҳунари амалӣ. Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояи баланди тараққӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққокии

рӯйи гач, чӯб ва мрамор, инчунин сафолҳои ҳаққокишуда хеле олӣ ва бошукӯҳанд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирӣ ҳайвонот ҳунарнамоии ҳайратангезе кардаанд. Хусусан, катибаҳои гулхати кӯфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшунигори хеле ҷолиб ва дилчасп гоҳе бо одитарин воситаҳо: ба ҳар шакл ҷидани хиштҳо ва дар нақшҳо истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вуҷуд оварда мешуд. Дар сабк ва тариқи ороишоти биноҳои бошукӯҳи ин замон анъанаҳои давраҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни замон навоҳари устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Омезиши анъана ва навоҳари дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақрорнашавандае дорад. Дар вақти минокорӣ зарфҳоро мисли пештара бо хатҳои ҳандасӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан парандаҳо) оро меоданд. Навиштаҷоти аз

Мақбараи Хоразмишоҳиён

ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷойи онро навиштаҷоти мухтасар мегирад. Дар рӯи зарфҳо ҳатто як калима чанд бор сабт мегардад. Нақшҳои ҳандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳар гуна маҳлуқоти ҳаёли зарфҳои зарифи зевари онвақтаро зебу оро додаанд. Тасвироти рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун таркиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигарӣ нақшҳои мураккаби наботӣ ва сеюмӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст.

Савол ва супориш

1. Дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII кадом ҳунарҳо бештар тараққи карда буданд?
2. Дар ин давра кадом масолеҳи бинокорӣ бисёртар истифода бурда мешуд?
3. Дар бораи биноҳои мухташамии асрҳои XI– XII ва ибтидои асри XIII ҳикоя кунед. Манораҳои азими ин давраро номбар намоед.
4. Дар бораи шаҳри Хулбук – пойтахти Хатлон чӣ медонед?
5. Дар ороиши биноҳо бештар кадом нақшҳо истифода мешуданд?
6. Дар ороиши зарфҳо чӣ дигаргунӣ ба амал омад?

§ 27. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР АСРҲОИ XI–XII ВА ИБТИДОИ АСРИ XIII

Баъд аз барҳам хӯрдани давлати тоҷикон – Сомониён дар ҳудуди он давлатҳои нав – Қарахониён, Ғазнавиён ва баъдтар Салҷуқиён ба вучуд омаданд, ки ҳамеша бо ҳам мечангиданд. Ин задухӯрдҳо ба пешрафти илму адаб монеа буданд.

Бо вучуди ин, дар дарбори давлати Ғазнавиён барои рушди илму маърифат (назар ба давлати Қарахониён) бештар шароит фароҳам омад. Султонҳои Ғазнавӣ – Маҳмуд, Масъуд ва Баҳромшоҳ олимону шоирони зиёдеро ба дарбо-

ри худ даъват карда буданд, то ки ба онҳо мадҳияҳо бахшанд, лашкаркашиҳо ва тарзи давлатдории Ғазнавиёро мадху ситоиш намоянд ва бо ин шуҳраташонро баланд бардоранд.

Аз асри XI сар карда нуфузи забони арабӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр афзудан гирифт. Забони арабӣ забони форсӣ-тоҷикиро, ки коргузории давлатӣ бо он буд, маҳдуд намуд. Тадричан забони арабӣ забони давлатӣ шуд ва шахсон ин забонро медонистагӣ ҳар чӣ бештар ба корҳои давлатӣ ҷалб мешуданд. Калимаҳои арабӣ беш аз пеш дар забони форсӣ-тоҷикӣ ҷо мегирифтанд. Бисёр олимону адибон асарҳояшонро ба забони арабӣ иншо кардаанд.

Рушди илм. Нашъунамои илму фан, ки дар асри X ба амал омада буд, дар асри XI давом кард. Олимони забардасти охири асри X ва ибтидои асри XI Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ буданд, ки аз хусуси фаъолияти онҳо дар боло сухан рафт. Дар ин давра боз бисёр намояндагони барҷастаи илму фан ба камол расида, ҳар яке дар рушди фикрӣ хидматҳои муайянеро ба ҷо овардаанд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умари Розӣ (1148–1210) дар Ҳирот иқомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. Ӯ доир ба тиб, ҳайат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замахшарии Хоразмӣ (1074–1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу наҳви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абӯбақр Абдулқоҳир Абдурахмони Ҷурҷонӣ (вафоташ соли 1108) аз донишмандони сарфу наҳв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135–1137) бо даъвати Қутбуддин Муҳаммад ибни Анӯштегин ба Хоразм омада, соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Заҳираи Хоразмшоҳӣ» ном асаре навиштааст. Ин асар ба «Ал-Қонун»-и Абӯалӣ ибни Сино асос ёфта, аз 10

китоб иборат аст. Он дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзи саломатӣ, ташҳиси беморӣ ва пешбинии чараҳои он, усулҳои таъобат, захру позаҳр ва дорушиносӣ баҳс мекунад.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависӣ ҳам тараққӣ кард. Абӯнасири Утбӣ (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ» ном асар ба забони арабӣ таълиф намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабуктегин ва Маҳмуд маълумоти муҳимеро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён Абӯсаиди Гардезӣ буд. Ӯ дар байни солҳои 1048–1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Ин асар дар бораи шоҳони қадимаи Эрон, халифаҳои араб, музофоти Хуросон, давраи салтанати писари Султон Маҳмуд – Масъуди Ғазнавӣ, дину оин, идҳову маросимҳои мусулмонон, насронӣён, яҳудиён, зардуштиён, хиндуҳо ва туркҳо маълумот медиҳад.

Бузургтарин муаррихи давраи Ғазнавиён Абулфазли Байҳақӣ (995–1077) мебошад. Вай беш аз бист сол дар девони рисолати Ғазнавиён аз вазифаи дабир то сардори девон дои вазифа намуда, аз асрори ниҳони дарбор огоҳӣ пурра дошт. Пас аз канора гирифтани аз дарбор ба навиштани асари бисёрчилда мепардозад. Аммо аз ин асари бузургҳачм танҳо панҷ ҷилди он то замони мо расидаанд, ки бо номи «Таърихи Масъудӣ» маъруф аст. Ҷилдҳои боқимондаи асар ба забони форсӣ-тоҷикӣ иншо шуда, аз давраи ҳукмронии Масъуд ҳикоя мекунад. Асар аз нигоҳи адабӣ ва забонӣ низ арзиши баланд дошта, муаллиф қариб тамоми воқеаҳои тасвиршударо бо ҷашми худ дидааст. Байҳақӣ нахустин муаррих аст, ки мардуми бумии Хуросону Мовароуннаҳрро тоҷик меномад.

Муваффақиятҳои адабиёти форс-тоҷик. Дар асрҳои XI–XII ва аввали асри XIII як қатор шоирон, олимони, файласуфон, ки дар таърихи адабиёти форс-тоҷик саҳми бузургдоранд ва назми халқи тоҷикро ба пояи баланди ҷаҳонӣ

бардоштаанд, дар Хуросону Мовароуннаҳр ва Табаристон ба дунё омада, эҷод кардаанд. Чунон ки дар боло ишора гардид, давлати Ғазнавиён, ки Хуросон, Чағониён, Хатлон, Тахористон, қисми бузурги Эрон ва шимоли Ҳиндустонро дар бар мегирифт, барои нашъунамои илму адабиёт шароити хубтар муҳайё карда буд. Дар дарбори султонҳои Ғазнавӣ аз музофоту ноҳияҳои мамлакат шоирону олимони бисёр гирд омада буданд.

Абулқосим Унсурӣ Балхӣ (970–1041) яке аз шоирони номии форс-тоҷик буд. Вай дар дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш Масъуд вазифаи маликушшуароиро адо кардааст. Унсурӣ иштирокчи бевоситаи бисёр лашкаркашиҳои Султон Маҳмуд буд. Аксари қасидаҳои ба музаффариятҳои Султон Маҳмуд бахшида шудаанд.

Қасидаҳои Унсурӣ гарчи аз ҷиҳати санъати шеърӣ, тасвири табиат мазмуни баланд дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати иҷтимоию сиёсӣ ба қасидаҳои Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ баробар шуда наметавонианд, ки дар ин хусус худи Унсурӣ чунин мегӯяд:

*Ғазал Рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман Рӯдакивор нест,
Агарчи бикӯшам ба борикӣ ҳам,
Дар ин парда андар маро бор нест.*

Ба қалами Унсурӣ асарҳои зиёде тааллуқ доранд. Достонҳои машҳураш инҳоянд: «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбахр ва Айнулҳаёт», «Вомику Узро». Ҳеҷ кадоми ин достонҳо, ба ҷуз баъзе байтҳо, то замони мо пурра нарасидаанд.

Абулҳасан Алии Фаррухӣ (вафоташ соли 1041) ва Абӯнаҷм Аҳмади Манучехрӣ (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин шоирони дарбори Ғазнавиён буданд.

Аз хонҳои Қарахонӣ танҳо Қилич Тамғочхон ба илму адабиёт каму беш рағбат дошт. Бо вучуди ин, дар ин давра дар Мовароуннаҳр шоирони машҳур ба дунё омада, асарҳо офаридаанд. Амъақи Бухорӣ (вафоташ соли 1149), Сӯза-

нии Самарқандӣ (вафоташ соли 1173), Рашидии Самарқандӣ аз ҷумлаи онҳоянд. Нимаи дувуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Марказӣ мавқеи бузург дорад. Дар замони Салҷуқиён Хуросону Мовароуннаҳр ва Тахористон дар атрофи як марказ муттаҳид гардиданд. Салҷуқиён дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Ҳирот фаъолияти фикриро эҳё намуда, барои дар ин марказҳои нави фарҳангӣ чамъ шудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохтанд.

Ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намояндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асадии Тӯсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём, Фаҳриддини Гургонӣ, Авҳададдини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Адиб Собири Тирмизӣ ва дигарон дар ҳамин давра ҷараён ёфтааст. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хусрав, Умари Хайём ва Фаҳриддини Гургонӣ, ки дар осорашон тамоюли халқӣ ва тараққиҳоҳӣ бартарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷаста доранд.

Носири Хусрав (1004–1080). Ин фарзанди барӯманди халқи тоҷик дар ноҳияи Қубодиёни кунунии Тоҷикистон дар оилаи давлатманди асилзода таваллуд ёфтааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, забони арабӣ, илмҳои фалсафа, таърих, адабиёт, география ва ғайраро азбар намудааст.

Дар синни ҷавонӣ аввал дар дарбори Ғазнавиён ва баъдтар дар дарбори Салҷуқиён вазифаи муншӣ (котибӣ)-ро адо карда, муддате барои чамъоварии бочу хироч барои хазинаи Салҷуқиён машғул мешавад. Ҳангоми адои ҳамин вазифа аҳволи вазнини кишоварзону хунармандонро аз наздик мебинад. Сипас аз ин мансаб даст кашида, ба Афғонистону Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо сафар мекунад. Мақсад аз ин сафар шиносӣ бо аҳволи мардуми заҳматкаш ва мазҳабу равияҳои гуногуни динии ин мамлакатҳо буд. Баъд ба сафари ҳафтсола баромада, ба тарзи зиндагии халқҳои Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ ва Миср аз наздик шинос мешавад.

Дар Миср мазҳаби исмоилияро қабул мекунад. Ба Хуросон баргашта, ин мазҳабро дар байни мардум ташвиқу тарғиб менамояд. Аз таъқибу фишори Салҷуқиён шаҳр ба шаҳр гашта, ниҳоят маҷбуран роҳи Бадахшонро пеш мегурад ва деҳаи Юмгонро ҷойи зист интихоб менамояд. Ҳокими он ҷо Алӣ ибни Асад пайрави мазҳаби исмоилия шуда, бо Носири Хусрав дӯсти қарин мегардад. Дар ин деҳа қариб 25 сол ҳаёт гузаронда, бисёр асарҳояшро дар ҳамин ҷо навиштааст. Солҳои охири ҳаёти шоир хеле сермахсул буданд. Дар ҳамин ҷо аз олам ҷашм мепӯшад ва имрӯз мазори ӯ ба зиёратгоҳи мардум табдил ёфтааст.

Носири Хусрав дар асарҳои машҳураш «Сафарнома» ва «Рӯшноинома» ҳамчун омӯзгори бузург ба наслҳои оянда мурочиат карда мегӯяд, ки барои инсонӣ комил шудан бикӯшанд, ба қадри зиндагӣ бирасанд, дӯстӣ ва наққориро пеша кунанд. Ӯ навиштааст:

*Зи мардум зодаӣ бо мардумӣ бош!
Чӣ бошад дев будан, одамӣ бош!*

Шоир муфтиҳӯрону золимон, амалдорону подшоҳон ва рӯҳониёни риёкорро ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта, мардуми заҳматкаш: кишоварзону ҳунармандонро таърифу тавсиф мекунад. Аҳамияти чунин мисраҳои шоир, гарчанде зиёда аз нӯҳсад сол гузашта бошад ҳам, беш аз пеш меафзояд:

*Ҷаҳонро хуррамӣ аз деҳқон аст,
Аз ӯ гоҳ заръ, гоҳе бӯстон аст.
Аз ин беҳ бар банӣ Одам чӣ кор аст,
К-аз Одам дар ҷаҳон ин ёдгор аст..
Ба кор андар ҳама мардони коранд,
Арақ резанду қути халқ коранд.*

Шоир асарҳои зиёде эҷод намудааст ва девони ашъораш аз 11 ҳазор байт иборат аст. Асарҳои насриаш ҳам кам нестанд, ки дар байни онҳо «Сафарнома» мақоми хосе дорад.

Ин асар ҳам бадеӣ ва ҳам таърихию ҷуғрофӣ буда, роҷеъ ба одамон, тарзи зисту зиндагии онҳо маълумот медиҳад.

Шоири инсонпарвар омӯхтани касбу хунарро аз ҳама боло медонад ва дар ин бора чунин гуфтааст:

*Ҳунар ҷӯ, з-он ки дар ақл ӯ накутар,
Ки бошӣ дар замона толиби зар.
Зи касби даст набвад ҳеч оре,
Беҳ аз максаб набошад ҳеч коре.*

Носири Хусрав бо асарҳои оламшумули худ на танҳо дар байни мардумони форсизабон, балки берун аз он соҳиби шуҳрат гардидааст. Ҳоло дар зодгоҳи ин мутафаккири бузурги тоҷик дар ноҳияи Қубодиён ҳайкали ӯ гузошта шудааст ва ба колхозу мактабҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон номи Носири Хусрав дода шудааст.

Умари Хайём (1048–1131). Дар шаҳри Нишопури Хуросон дар оилаи хаймадӯз (ҷодардӯз) ба дунё омадааст. Маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифтааст. Баъди хатми мадраса машғули корҳои тадқиқоти илмӣ мешавад. Ба дараҷаи олимони бузурги асри XI мерасад. Илмҳои замонаш, аз ҷумла ҳайат (ситорашиносӣ), риёзиёт (математика), фалсафа, таърих, ҷуғрофия, мусиқиро азхуд карда, минбаъд роҷеъ ба онҳо асарҳо иншо намудааст.

Дар синни 27-солагӣ ба дарбори подшоҳи Салҷуқӣён – Ҷалолуддини Маликшоҳ даъват шуда, ба гурӯҳи олимони расадхонаи Исфохон сарварӣ мекунад. Дар ин ҷо ҳамроҳи дигар олимони тақвими тартиб медиҳад, ки дар таърих ба номи «Тақвими Маликшоҳӣ» (ба шарафи Ҷалолуддини Маликшоҳ) машҳур аст. Ин тақвим аз тақвимҳои пешина ва баъдина аниқтару дақиқтар доништа шудааст. Хайём дар Бухорову Самарқанд ба корҳои илмӣ машғул мешавад. Баъд ба зодгоҳаш шаҳри Нишопур баргашта, дар илми тиб саҳм мегузорад.

Мувофиқи маълумоти таърихӣ ба дарбори подшоҳи салҷуқӣ Султон Санҷар даъват мешавад ва подшоҳро аз

бемории нағзак муолиҷа мекунад, ки ин обрӯйи Хайёмро дучанд мегардонад. Бо вучуди ин, солҳои охири ҳаёташро дар камбизоатӣ ва танҳои гузарондааст. Хайём ҳангоми дар кайди ҳаёт буданаш ҳамчун шоир шуҳратманд мегардад. Шоир дар рубоихояш мансабдорони подшоҳӣ, ҳокимон ва кибру гурури онҳоро ба зери танқид гирифта, мегӯяд, ки онҳо гарчанде доим дар бими ҷонашон бошанд ҳам, шахси аз мансаб дасткашидаро одам намедонанд:

*Ин ҷамъи ақобир, ки маносиб доранд,
Аз гуссаву ғам зи ҷони худ безоранд.
Он кас, ки асири ҳирс чун эшон нест,
Ин турфа, ки одамӣ-и менашморанд.*

Ҳаёти шахсии Хайём дар солҳои охири умраш чандон хуб набудааст. Вай аз вазифаи ба ӯ пешниҳоднамуда даст кашида, пурра ба кори илмӣ дода мешавад ва бо ними нон каноат мекунад. Дар ин хусус мегӯяд:

*Дар даҳр ҳар он кӣ ним ноне дорад,
Ё дархури хеш ошён дорад.
Не ходими кас бувад, на маҳдуми касе,
Гӯ: Шод бизӣ, ки хуш ҷаҳоне дорад.*

Рубоихои Хайём чандон бисёр нестанд, вале аз ҷиҳати арзиши адабӣ ва фалсафавӣ шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Онҳо ба бисёр забонҳои дунё тарҷума шудаанд ва дурдонаҳои гаронбаҳои адабиёти башар ҳисоб меёбанд.

Дар ин давра баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу тоҷик беҳтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вучуд омаданд: «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҷадоик-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҷамидӣ»-и Ҷамидаддини Балхӣ аз ҷумлаи онҳоанд.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳёфтани ғояҳои тасаввуфӣ мебошад. Дар ин давра назариёт-

чиёни бузурги тасаввуф Муҳаммад Ғаззолӣ, Аҳмади Ғаззолӣ, шоирони баргузидаи мутасаввиф Абдуллоҳи Ансорӣ (1006–1077), Абулмаҷиди Саной (1050– 1131), Фаридаддини Аттор (1142–1220) ба майдон омаданд.

Дар тарғиби ғояҳои инсонпарваронаи ин давр шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон Низомии Ганҷавӣ (вафоташ соли 1209) нақши бағоят калон бозид. Ӯ офарандаи асарии безаволи «Хамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин давра дар адабиёт ба ҷои сабки хуросонӣ услуби нави адабие ба номи сабки ироқӣ ҷорӣ шуд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи маҳдуд шудани забони форсӣ-тоҷикӣ нақл кунед.
2. Кадом олимони машҳури ин даврро медонед? Муаррихони машҳури асри XI кӣҳо буданд ва кадом асарҳоро навиштаанд?
3. Дар бораи Абулқосим Унсурӣ Балхӣ нақл кунед. Вай ба Рӯдакӣ чӣ гуна шеър бахшидааст?
4. Дар бораи Носири Хусравӣ Қубодиёни маълумот диҳед. «Сафарнома»-и ӯ аз чӣ хусус нақл мекунад?
5. Тарҷумаи ҳоли Умари Хайёмро гуфта диҳед.
6. Рубоҳои дар ин китоб овардаи Хайёмро азёд кунед.
7. Дар ин давра боз кадом шоирон зиндагӣ ва эҷод кардаанд?
8. Дар ин давра кадом асарҳои насрӣ ба вуҷуд омаданд?
9. Назариётчиён ва шоирони бузурги мутасаввифи ин даврро номбар кунед.
10. Ғояҳои инсонпарварӣ дар эҷодиёти кадом шоири ин давр бештар ба назар мерасад? Асарии безаволи ӯ чӣ ном дорад?
11. Дар адабиёти ин давр ба ҷойи сабки хуросонӣ кадом услуби нави адабӣ ҷорӣ гардид?

Аз «Сафарнома»-и Носири Хусрав

... *Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт: «Чанд хоҳӣ хӯрдан аз ин шароб, ки хирад аз мардум зоил (нобуд, маҳв) кунад, агар ба ҳуши бошӣ, беҳтар». Ман ҷавоб гуфтам, ки: «Ҳукамо (ҳакимон) ҷуз ин чизе натавонистанд сохт, ки андӯҳи дунё кам кунад». Ҷавоб дод, ки «Бехирадӣ ва беҳушӣ роҳате набошад, ҳаким натавон гуфт касеро, ки мардумро ба беҳушӣ раҳнамун бошад, балки чизе бояд талабид, ки хирад ва ҳуширо бияфзояд». – Гуфтам, ки «ман инро аз кучо орам». Гуфт: «Ҷӯянда ёбанда бошад» ва пас сӯи қибла ишорат кард ва дигар сухан нагуфт.*

Чун аз хоб бедор шудам, он ҳол тамом бар ёдам буд, ин насиҳат бар ман кор кард ва бо худ гуфтам, ки «аз хоби чиҳилсола низ бедор гардам». Андешидам, ки то ҳама атфол ва аъмоли (амал) худ бадал накунам, фараҳ наёбам... сару тан бишустам ва ба масҷиди ҷомеъ шудам ва намоз кардам ва ёрӣ хостам аз Бори таборак ва таоло ба гузоридани он чӣ бар ман воҷиб аст ва даст боз доштан аз мувҳиёт ва ношоист, чунон ки Ҳақ субҳонаҳу ва таоло фармудааст...

Рӯзи чаҳоршанбе ба ёрии Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ба Арафот бигузоридем ва ду рӯз ба Макка будем. Ва халқи бисёр аз гуруснагӣ ва бечорагӣ аз Ҳиҷоз рӯй берун ниҳоданд бар ҳар тараф...

Ва ман рӯй ба Миср ниҳодам, чунон ки ҳафтоду панҷ рӯз ба Миср расидам. Ва дар ин сол сию панҷ ҳазор одамӣ аз Ҳиҷоз ба Миср омаданд ва султон ҳамаро ҷома пӯшонид ва уҷрӣ (музд) дод, то соли тамом, ки ҳама гурусна ва бараҳна буданд. То боз боронҳо омад ва дар замини Ҳиҷоз таом фарох шуд ва боз ин ҳама халқро дархӯрди (лоиқ, муносиб) ҳар як ҷома пӯшонид ва силотҳо (ато, бахишии) дод ва сӯйи Ҳиҷоз равона кард.

Б О Б И V МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАР ЗИДДИ ИСТИЛОГАРОНИ МУҒУЛ

§ 28. ВАЗЪИЯТИ СИЁСӢ ВА ИҶТИМОИЮ ИҚТИСО- ДИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АРАФАИ ИСТИЛОИ МУҒУЛҶО

Муттаҳидшавии қабилаҳои бодиянишини муғул таҳти роҳбари Чингизхон. Дар ибтидои асри XIII дар Муғулистони Марказӣ давлати феодалӣ таъсис ёфт. Сарвари яке аз қабилаҳои сершумор Темучин дигар қабилаҳоро ба итоати худ даровард. Вай соли 1206 дар анҷумани сардорони муғулҳо худро Чингизхон, яъне хони бузург эълон кард.

Мақсади аввалиндараҷае, ки ӯ дар назди худ гузошт, ин таъсис намудани лашкари савораи бонизому пурзӯр ва сершумор буд. Вай аз ҳисоби забту ғорати халқҳои ҳамсоя ва зулму фишори қабилаҳои муғул ба мақсади худ расид. Чингизхон дар байни сарбозонаш интизоми оҳанин ҷорӣ намуд. Ба лашкаркашон ва феодалони калон сарвати зиёде меод. Силоҳи лашкари муғул беҳтарин дар замони ҳисоби меёфт. Сарбозони Чингизхон ба ҷуз силоҳи муқаррарӣ, боз бо аслиҳаи деворшикан ва муҳосиравӣ таъмин буданд.

Муғулҳо ба идораи маъмурӣ низ аҳамияти калон меоданд ва барои ин намояндагони халқҳои савияи фарҳангашон баландтар, аз ҷумла халқи уйғурро истифода мебарданд. Дар ин давра нахустин бор алифбои муғули таълиф шуд, ки асоси онро алифбои уйғурию суғдӣ ташкил меод.

Корҳои ҷамъ овардани бочу хироҷ ва хидмати алоқаро ҳам намояндагони халқҳои дигар, яъне маданитар ба ҷо меоварданд. Чингизхон пеш аз ба Осиеи Марказӣ ҳамла кардан «халқҳои ҷангалнишин»-и соҳили дарёи Енисейро ба тобеияти худ даровард. Халқи уйғур бошад, бо ихтиёри худ таслим шуд. Ба ғайр аз ин Чингизхон худди давлати Қарахитойён – Ҳафтрӯд ва Туркистони Шарқиро бечанг ба

давлати худ ҳамроҳ кард. Худи Чингизхон ба давлати Чини Шимолӣ ҳучум оварда, пойтахти он шаҳри Пекинро ба даст даровард. Лашкари муғул тадричан ба сарҳади давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ наздик мешуд.

Дар ин задухӯрдҳо ва забткориҳо Чингизхон ҳамроҳи писаронаш, лашкаркашони машхур – Хубилой ва Чебе, феодалони калон ва дигарон сарвати зиёде ҷамъ оварданд, вале аратҳо – оммаи мардуми камбизоати муғул зиндагии қашшоқона доштанд.

Бисёр тоҷирони Осиёи Марказӣ то ба қудрат расидани Чингизхон ба Муғулистон рафтумад доштанд ва Чингизхон онҳоро ба нафъи худ хеле моҳирона истифода мебард. Чингизиён ба воситаи тоҷирон аз вазъи дохилӣ ва берунии давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ хуб воқиф буданд. Шумораи лашкар, бо кадом силоҳ мусаллаҳ будани онро нағз медонистанд.

Вазъи Осиёи Марказӣ дар арафаи ҳучуми Чингизхон. Худуди давлати Хоразмшоҳиён дар замони ҳукмронии Муҳаммади Хоразмшоҳ (1200–1220) хеле васеъ шуд ва сарҳадаш дар Шарқ то Ҳафтрӯд, дар шимол то баҳри Арал, дар ғарб то Ироқ тӯл мекашид. Дар дохили ҷунин давлати паҳновар доим кашмакашию шӯришҳои ҳокимон рӯй меоданд ва худи Муҳаммади Хоразмшоҳ барои паҳш кардани онҳо овора буд. Бочу хирочи тоқатфарсо аҳволи мардуми заҳматкашро хеле вазнин гардонд. Солҳое мешуд, ки мансабдорони ҳукумати то се маротиба бочу хироч меситониданд. Дар мамлакат вазъи ноором ҳукмронӣ мекард. Подшоҳ соли 1207 шӯриши мардуми Бухоро ва соли 1211 шӯриши хунармандони Самарқандро бо ваҳшоният паҳш намуд. Бештари аҳолии Хуросону Мовароуннаҳр дар ин давра тоҷикон буданд. Аз ин хотир дар аксари сарчашмаҳои таърихӣ, ки аҳли дарбори муғул навиштаанд, сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр ва Эронро «Кишвари Тоҷик (Тоҷик)» ё «Вилояти Тоҷик» номидаанд. Дар ашъори шоирони ин давра, ба монанди Саъдӣ низ сарзаминро бо исми халқи аслии он Тоҷик гуфтаанд.

Аммо Султон Муҳаммад, ки ўро низ муғулҳо «Султони Тожик» меномиданд, дар миёни мардуми тоҷик маҳбубият надошт, зеро коргузорони ӯ ба мардуми беҳимоя зулму ситамро раво мекониданд. Ҳатто ашрофи давлатӣ ва сарварони дин ҳам нисбат ба подшоҳ душманӣ доштанд, чунки Султон ба муқобили халифаи Бағдод, ки дар ҷаҳони дини ислом ўро ноибӣ пайғамбар меконистанд, лашкар кашид. Халифаи Бағдод низ барои дар ҷаҳми мардум бад нишон додани Султон Муҳаммад ҳамаи корҳои аз дасташ омадаро мекард. Ӯ ҳатто бо муғулҳо мукотиба карда, онҳо барои забти Хуросону Мовароуннаҳр таҳрик мекард. Султон низ пай дар пай хато содир мекард ва мардумро бештар дилсард месохт. Аз ҷумла ӯ дар ҳолати мастӣ дастур дод, яке аз намояндагони машҳури дини мубини ислом, Маҷидуддини Бағдодӣ ба қатл расонда шавад.

Султон Муҳаммад назар ба Чингиз лашкари зиёд дошт, вале он интизом надошт. Воқеаҳои ҷой доштанд, ки ҳангоми муҳорибаҳо на танҳо ҷанговарони қаторӣ, балки сарлашқарон низ ба тарафи душман мегузаштанд. На танҳо дар байни ҳокимони вилоятҳо, балки дар байни сарлашқарон ва ҳатто амалдорони дарборӣ низ ягонагӣ набуд. Султон Муҳаммад бо рафторҳои мағрурона, худситоӣ, худбинӣ бисёр одамони обрӯмандро меранҷонид, аз дарбор дур мекард ва ҳатто ба қатл мерасонд. Илова бар ин нобасомониҳо, модари ӯ Турконхотун ба корҳои давлатӣ даҳлат карда, бадбинии мардум нисбат ба Султон Муҳаммад ва ҳокимияти ўро бештар мекард.

Чингизхон аз вазъи дохилӣ ва берунии давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ пурра бохабар буд. Ҷосусону тоҷиронаш дар шаҳрҳои ноҳияҳои хоразмшоҳиён гаштугузор мекарданд ва маълумоти лозимаро бо осонӣ ба даст меоварданд, вале Муҳаммади Хоразмшоҳ ба ин чандон аҳамият намедод.

Устод Садриддин Айнӣ дар асари машҳури таърихӣ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» чунин менависад: «Дар вақте ки Чингиз сар то пойи мамлақати Султон

Муҳаммадро аз ҷосусон пур карда, ҳамаи аҳволи ӯро – қувваи ҳарбӣ, ихтилофи байни саркардагон, беитоатии онон ва мағрурияи беасоси шахсии ӯро фаҳмида гирифта буд, вай аз аҳволи Чингиз, аз иқтидор ва интизоми ҳарбии вай тамоман беҳабар буд ва хабардор шуданро ҳам лозим намедонист, чунки ба ақидаи ӯ дар дунё подшоҳе набуд, ки ба мамлакати вай ҳучум оварда, ғалаба карда тавонад.

Султон Муҳаммад на танҳо ба мамлакати Чингизхон ҷосус нафиристод ва дар пайи аҳволфаҳмӣ наафтод, ҳатто хабарҳои тасодуфиро ҳам, ки доир ба иқтидори ҳарбии Чингиз бошад, шунидан намехост ва ба ҳудаш расондани ин гуна хабарҳоро нисбат ба худ таҳқир мешумурд. Чунон чи, боре Чингиз Маҳмуди Ялавочи хоразмиро бо Хоҷа Алиакбари Бухороӣ ва Юсуфи Утрорӣ ба пеши Султон Муҳаммад дар ҳайати сафорат фиристод. Чингиз дар номаи худ мувофиқи одати онрӯза ғалабаҳои худро шумурда, дӯстии худро ба Султон таклиф карда буд ва ӯро дар он мактуб азизтарини фарзандони худ шумурда буд.

Султон Муҳаммад баъд аз ба манзил фиристодани ҳайати сафорат, аз байни онҳо Маҳмуди Ялавочи Хоразмиро пинҳонӣ ба назди худ талабида аз вай: «Оё рост аст, ки хони шумо ба давлати Хитой ғалаба кардааст?» гуфта пурсид. Вақте ки Маҳмуд ин суҳанро тасдиқ кард ва чанд калима дар бораи қуввати ҳашамати Чингизхон илова намуд, Султон дар ғазаб омада гуфт:

– Магар ту вусъати мамлакати ман ва қувваи аскарӣ маро намедонӣ, ки Чингизро дар пеши ман таъриф мекуни? Ӯро чӣ ҳад, ки маро фарзанди худ шуморидааст?

Маҳмуди Ялавоҷ тарсид ва бими он буд, ки Султон ӯро қатл кунад ва аз хавфу бим ба ҳушонадгӯйӣ даромада гуфт:

– Сипоҳи Чингизхон нисбат ба лашкари оламиён мисоли рӯшноии шамъ аст пеши нури хуршеди оламафрӯз ва ё монанди чехраи шаб аст пеши шамоили рӯз ...

Султон бо шунидани ин калимаҳои мунофиқонаи аблаҳфиребона аз Маҳмуди Ялавоҷ хурсанд шуд, аз ғазаб фурмад ва ҳатто ба вай инъоми махсусе ҳам кард.

Оре, Султон Муҳаммад як бор яке аз муътамадони худро ба тариқи ҷосусӣ ба мамлакати Чингизхон фиристод...

Ин ҷосус ҳамаи иқтидори ҳарбӣ ва интизоми аскарӣ Чингизро фаҳмида омада, ба Султон хабар дод. Султон бо шунидани ин хабарҳои инкоркарданошуданӣ, ба ҷойи он ки дар муқобилашон қувва ҷамъ кунад ва тайёри бинад, монанди ҳамаи мағрурон ва лофзанони тарсу аз ғояти хавфу ҳарос саросема шуда монд... Чингизхон барои ҳуҷум кардан ба Мовароуннаҳру Хуросон омодагии бисёр дида буд... Хулоса, ӯ бо қувват ва тадбир барои ҳуҷум ба мамлакати Султон Муҳаммад як сафи ягонаи бисёр мустаҳкам ба вучуд овард...».

Ба замми ҳамаи ин, Муҳаммади Хоразмшоҳ роҳи ҷанг-ҷӯёнаро пеш гирифта, ба хабарҳои аз тоҷирон ба даст дароварда ва ба қудрату тавоноии ин душмани ғаддору хунхор аҳамият наметод.

Соли 1215 Султон аз овозаи пурзӯрии Чингизхон ба бим афтада, барои аниқ кардани қувваи ҳарбӣ ва интизоми сарбозони муғул ҳайати сафорат фиристод. Онҳо баъди баргаштан аз хусуси тавоноии қувваи сершумори ҳарбиёни муғул, меҳмоннавозӣ, вусъат додани тичорати ҳар ду мамлакат, ки Чингиз тарафдораш буд, ба Султон нақл карданд. Чингизхон дар мактубаш Султон Муҳаммадро ҳамчун «писараш» ном бурда буд, ки ин боиси қаҳру ғазаби Султон гардид. Даре нагузашта дар байни ҳар ду давлат воқеае рӯй дод, ки муносибати Чингизхонро дигар кард ва ин воқеа дар таърих ба номи «Ҷоҷиай Утрор» машҳур аст.

Савол ва супориш

1. Доир ба таъсис ёфтани давлати муғулҳо нақл кунед.
2. Чингизхон пеш аз хучум ба Осиёи Марказӣ кадом давлатҳоро ғасб намуда буд?
3. Вазъияти давлати Хоразмшоҳиён дар арафаи хучуми муғулҳо чӣ гуна буд?
4. Дар аввал муносибати Чингизхон бо Муҳаммади Хоразмшоҳ чӣ гуна буд?
5. Дар бораи қувваҳои ҳарбӣ ва ба кадом силоҳ мусаллаҳ гардидани ин ду давлат ҳикоя кунед.
6. Дар бораи шахсияти Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Чингизхон чӣ медонед?
7. Точирон дар ҳаёти ин ду давлат чӣ гуна нақш мебозиданд?

§ 29. ХУЧУМИ МУҒУЛҲО ВА МУБОРИЗАИ ҚАҲРАМОНОНАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ БАР ЗИДДИ ИСТИЛОГАРОН

Фочиаи Утрор. Чунон ки ишора шуд, Чингизхон аз вазъи давлати Муҳаммади Хоразмшоҳ пурра воқиф буд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо ҳар баҳона чанг металабид ва барои ба мақсад расидан баҳона мечуст. Соли 1218 ҳокими шаҳри Утрор Инолҷақ Ғоирхон бо амри султон дар қалъаи Утрор, ки дар канори дарёи Сир ҷой гирифта буд ва ҳамсарҳади муғулҳо ҳисоб меёфт, корвони муғулҳоро ҷосус пиндошта, дастгир намуданд. Корвон аз 450 тоҷир, аъёну ашроф ва одамони бовариноки Чингиз иборат буд, ки онҳо дар ихтиёри худ 500 шутур тиллову нукра, маснуоти абрешимии чинӣ ва пӯстҳои қиматбаҳо доштанд. Сарбозони Хоразм ҳамаи одамонро ба қатл расонданд ва молҳоро фурӯхта, пулашро ба хазинаи Султон фиристоданд.

Чингиз аз ин воқеа огоҳ шуда, аз Муҳаммади Хоразмшоҳ дархост намуд, ки ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва пули сарватҳои ғораткардаашро пас гардонад. Султон Муҳаммад на танҳо аз иҷрои ин талабҳо даст кашид, балки ҳаёти сафирони барои ҳалли ин кор омадаро ба қатл расонд. Ин рафто-

ри бадкирдоронаи ӯ қахру ғазаби Чингизро дучанд кард ва боиси ҳучуми муғулҳо гардид. Чингиз ба ҷанги зидди Султон Муҳаммад тайёрии пухта дида буд. Лашкари Чингизхон аз ҷанговарони ботартибу ҷангдида ва сершумор иборат буд, аммо Муҳаммади Хоразмшоҳ дар байни лашкар ва мардум обрӯй надошт. Пеш аз ҳучуми Чингиз вай, ба ҷойи он ки сарбозонашро дар як ҷо ғун карда, ба муқобили чунин душмани пурзӯру хунхор равона созад, баръакс, лашкарро ба гурӯҳҳо тақсим намуд, ки чунин парокандагӣ ба нафъи муғулҳо буду халос.

Мудоғибаи Утрор, Самарқанд ва Бухоро. Моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба ҳудуди давлати Султон Муҳаммад наздик шуда, сипоҳашро ба се қисм ҷудо кард. Ӯ ба ғасби Утрор аҳамияти калон дода, ду писараш – Ӯқтой ва Чағатойро бо лашкари сершумор ба он ҷо фиристод. Қисми дигари сарбозон бо роҳбарии Ҷучӣ барои ба даст даровардани шаҳрҳои соҳили дарёи Сир ба роҳ дароманд. Қисми сеюми сипоҳ бо сарварии ҳуди Чингизхон ва писараш Тулуй роҳи Бухороро пеш гирифт.

Лашкари муғул тахминан ба 200 ҳазор кас мерасид. Муғулҳо кӯшиши зиёд ба харҷ доданд, ки шаҳри Утрорро бо як ҳучуми саҳт тасарруф кунанд, вале тирашон ҳок хӯрд. Сокинони шаҳр – хурду калон ба ҳимояи шаҳри азизашон бархостанд. Ҷанги шадиде ба вуқӯъ пайваст ва муҳофизони қалъаи шаҳри Утрор қариб 6 моҳ мубориза бурданд.

Султон Муҳаммад метавонист ба ин ҷо лашкари зиёд фиридад, вале ин корро накард. Ҳокими шаҳр Ғоирхон мудоғибаи шаҳрро хеле дуруст ташкил карда буд. Дар вақти задухӯрд яке аз сарлашкарони фиридаи Султон Муҳаммад, ки шахси бозғимодӣ ӯ буд, ба тарафи душман гузашт ва танҳо баъди ин хиёнат муғулҳо тавонистанд дохили шаҳр ва қалъаи он шаванд. Вақте ки силоҳи мудоғибачиёни шаҳр тамом шуд, онҳо хиштҳои қасрро канда ба сару рӯи муғулҳо ҳаво додан гирифтанд.

Агар Султон Муҳаммад ба ин задухӯрди хунин сари вақт писари шӯҷову далери худ: Ҷалолуддин Мангу-берди-

ро, ки дар муҳорибаҳои пешин ном ва шуҳрат пайдо карда буд, бо як қисми лашкари дар ихтиёраш буда мефиристонд, пеши роҳи душманро то як муддат гирифтанд мумкин буд.

Баъди муҳорибаҳои шадид душман шаҳрро забт намуда, тамоми мудофиони зиндамондари аз дами тег гузаронд.

Чингизхон дар ибтидои соли 1220 чанговарони яккачини дар чангҳо обутобёфтари гирифта, бо тайёрии пухта ба Бухоро ҳамла овард, вале ба муковимати пурзӯри сокинони шаҳр рӯ ба рӯ шуд. Мудофиачиёни шаҳр нисбат ба лашкари Чингизхон хеле кам буданд. Онҳо се шабонарӯз ба муқобили истилогарон муборизаи беамон бурданд. Бухоро дар муҳосира монд, вале қисми зиёди муборизон тавонистанд аз муҳосира ҷон ба саломат баранд. Дар қалъа 400 мубориз истодагарӣ карда, ба душман пай дар пай зарба мезаданд. Танҳо баъд аз он ки хандақи гирди қалъа аз ҷасади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, ғасби қалъа муяссар гардид. Ғосибони муғул пас аз забт кардани Бухоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳрро куштанд, боқимондагонро ҳамчун ғулом ва каниз ба асорат бурданд.

Муғулҳо пас аз истилои Бухоро моҳи марти соли 1220 бо сипоҳи зиёд ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардиданд. Дар Самарқанд қувваи зиёди чангӣ ҳам шуда буд ва мардуми мамлакат ба Самарқанд бо ҷашми умед менигаристанд. Мувофиқи ақидаи шохидони давр агар қувваи ҳарбии дар шаҳр ҷой гирифта, оқилона ҷо ба ҷо гузошта мешуд, Самарқанд метавонист чандин сол мубориза барад. Аммо ин тавр нашуд.

Рӯзи сеюми муҳосира муҳофизони шаҳр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро нобуд карданд, вале аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардиданд. Ин воқеа ба ҳама, хусусан ба чанговарон, таъсири манфӣ расонд. Аъёну ашроф ва сарварони рӯҳониён ба тарсу ҳарос афтада, роҳи гуфтушунид ва таслимиро бо Чингиз пеш гирифтанд. Онҳо ба мардуми шучоъ ва озодихоҳи Самарқанд хиёнат карда, дарвозаи шаҳрро кушоданд. Муғулҳо чун мӯру малах вориди шаҳр шуда, қатли ом ва ғоратгариро сар карданд.

Муборизони озодихоҳ дар қалъа ва масҷиди чомаъ чой гирифта, муборизаи шадидро давом доданд, аммо қувваҳо нобаробар буд, ба ёрии муғулҳо қувваи тоза меомад. Муғулҳо бо роҳе қалъаро оташ заданд, вале мудофиачиён аз ин наҳаросида, дар чои худ нишастанд ва сӯхта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донистанд.

Шаҳри ободу зебои Самарқанд ба харобазор табдил ёфт. Аз нисф зиёди аҳолии шаҳр талаф шуд. Қариб шаст ҳазор мардumi ҳунарманди он ба хидмати чингизиён дода шуданд. Дар шаҳр қариб одам намонд. Муҳаммади Хоразмшоҳ чорае наандешид. Ў ба худуди Эрон фирор карда, дар яке аз қазираҳои баҳри Хазар (Каспий) макон гирифт ва дар ҳамон ҷо вафот кард.

Чингизиён забтқориашонро давом доданд. Баъди истилои Бухорову Самарқанд навбати шаҳри дигари тоҷикон Хучанд шуд. Хучанд ҳам мисли дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр дар арафаи ҳучуми Чингизхон дар ихтиёри худ дастаи муҳофиз дошт ва ба он ҳоким, зодаи Хучанд, қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик сарварӣ мекард.

Савол ва супориш

1. Аз хусуси фоҷиаи Утрор чӣ медонед?
2. Муборизаи қаҳрамононаи мардumi Утрорро тавсиф намоед.
3. Чингизхон лашқарашро ба кадом самтҳо равона кард?
4. Аз хусуси корнамоиҳои мардumi диловари Бухоро ҳикоя кунед.
5. Муборизаи қаҳрамононаи мардumi Самарқандро бо далелҳо нишон диҳед.
6. Кадом табақаҳо ба мардumi Самарқанд хиёнат карданд?

Аз «Таърихи Чаҳонгӯшой»-и Атомалики Чувайнӣ

Чун ҷамоати тучқор (тоҷирон) ба шаҳри Утрор расиданд, амири он Инолҷақ буд, ки яке аз арқоб (наздикон)-и модари Султон–Турконхотун, ки лақаби Ғоирхон ёфта буд. Ва аз ҷамоати бозаргонон ҳиндӯе буд, ки ўро дар айёми гу-

зашта бо ӯ маърифат (шиносӣ)-е будаст. Бар одати маълуф (унсёфта) ӯро Инолҷақ мехондааст ва ба қуввату иқтидори хони хеш мағрур буда ва аз ӯ таҳҷошӣ наменамуда ва маслаҳати кори худ риоят намекарда. Ғоирхон бад-ин сабаб мутағаййир (дигаргун) мешудааст ва бар хеш мепечида ва низ тамаъ дар моли эшон кард. Бад-ин сабаб тамомати эшонро мавқуф (ҳабс) кард ва бо эълони аҳволи эшон расуле ба Ироқ фиристод ба ҳазрати Султон. Ва Султон низ бетафаккур ба ибҳоат (раво донистан)-и хуни эшон мисол дод ва моли эшон ҳалол пиндошт ва надонист, ки зиндагонӣ ҳаром хоҳад шуд ба мулк.....

Ғоирхон бар имтисол (итоат)-и ишорат эшонро бемолуҷон кард, балки ҷаҳонеро вайрон ва оламеро парешон ва халқеро бехонумон ва сарваронро бе сар равон. Баҳри қатрае аз хуни эшон Ҷайхун равон шуд ва қасоси ҳар тор мӯе сад ҳазорон сар. Бар сари ҳар гӯе кӯе гардон гашт ва бадали ҳар як динор ҳазор қантор (воҳиди вазн) пардохта шуд.

§ 30. МУБОРИЗАИ ҚАҲРАМОНОНАИ МАРДУМИ ХУЧАНД

Дар аввал Чингизхон барои забти Хучанд қариб 5 ҳазор сарбоз фиристода буд, вале онҳо аз тарафи мудофиачиён торумор гардиданд. Бинобар ин ӯ баъди ғасби Самарқанд барои ба даст даровардани Хучанд 20 ҳазор сарбоз ва 50 ҳазор мардуми маҳаллии асиргирифтаре фиристод. Чингизиён дар сари роҳи Хучанд мардуми шаҳри Банокатро қатли ом карданд, шаҳрро ғорат намуда, ба харобазор табдил доданд ва баъд оташ заданд.

Ба муғулони барои тасарруфи Хучанд фиристода писари калонии Чингизхон – Чағатой, ки дар ҷоҳили ва ваҳшоният ном бароварда буд, роҳбарӣ мекард. Хучандиён бо сарвари фарзанди далеру шуҷои худ – Темурмалик дар соҳили рости дарёи Сир ба душман рӯ ба рӯ шуданд ва нагузоштанд, ки вай аз дарё гузашта, қалъаи қадима ва шаҳрро забт кунад.

Аммо хучуми дуҷуми муғулҳо барор гирифт. Савдогарон – ҷосусони Чингизхон ҳамроҳи гурӯҳи хиёнаткори ашрофи

маҳаллӣ забон як карда, шабона дарвозаи шаҳрро ба рӯи душман кушоданд. Барои ба даст даровардани қалъа ва маркази шаҳр чангҳои шадиди кӯчагӣ оғоз ёфтанд ва истилогарон бо қувваи чандкарата зиёд дастболо шуданд.

Мудофиачиёни шаҳр ба қазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран як километр пойинтар аз шаҳр), рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи худро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин қазира барои мудоғиба хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасиданд. Вақте ки муғулҳо ба муқобили ин сангари мудоғиачиёни Хучанд ҷорое наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта, ба ин васила худро ба қазира расонанд. Онҳо барои ин мақсади худ асирони ҳарбиро водор намуданд, ки аз кӯҳ санг кашонда, садде бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тирҳои душман рӯи киштиҳои худро бо намад пӯшонда, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо чунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меварданд ва садди онҳоро вайрон карда, пас мегаштанд. Қаҳрамони мудоғиачиёни Хучанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад.

Дар забти Хучанд чун дигар шаҳрҳо ҷосусони Чингизхон нақши бузург бозиданд. Ӯ тоҷирони маҳаллиро хеле моҳирона истифода мебард. Молҳои онҳоро бо нархи қимат мехарид ва баъзан аз онҳо хироч намегирифт. Чингизхон пеш аз ҳамла овардан ба ин ё он мамлақату шаҳр ҷосусонашро мефиристонд, то ки ахбори зарурӣ ба даст дарорад. Ба замми ин, ҷосусони зархарид қудрату тавонии Чингизхон ва лашкарашро таърифу тавсиф менамуданд ва ба нафъи муғулҳо ҳар гуна овозаҳои бардурӯғ паҳн мекарданд.

Устод Садриддин Айнӣ дар очерки таърихии номбурдааш доир ба чунин тоҷирони ҷосус ин тавр менависад: «... савдогарон, ки аз Чингизхон ин қадар ёрдампулӣ медиданд, ҳавохоҳи ӯ шуда, ба дилхоҳ ва ихтиёри худ дер боз ба манфиати ӯ ва бар зарари Ватан ва ҳамватанони худ ба ӯ ҷо-

сусӣ мекарданд. Дар вақти ҷанг бошад, ҳар кадоми онҳо ба шаҳри худ аз тарафи Чингиз вакил ва намоянда шуда ме-
рафтанд ва ҳамшаҳриёни худро бо ташвиқ ва тарсонӣ ва
бо роҳи ҳар гуна игво аз ҷанг ва муқобилият боздошта, ба
таслим шудан розӣ мекарданд.

Чингизхон аз тоҷирони Мовароуннаҳр ва Туркистон на
танҳо дар сафари ҳарбии ба Мовароуннаҳр кардааш фоида
бурд, ҳатто дар сафари Хитой ҳам аз он гуна тоҷирон исти-
фода кард. Чунончи, пеш аз ба мамлакати Хитой ҳуҷум кар-
данаҳ Ҷаъфархоча ном тоҷирро ба он мамлакат чун сафир
фиристонд, ки барои лашкаркашии ӯ замина тайёр кунад.

Дар сафари Мовароуннаҳр ва Хуросон бошад, тоҷирон
мисли сияҳгӯш, ки пешопеши ҳайвоноти даррандаи бузург
рафта, барои онҳо сайд пайдо мекунад, пеш-пешӣ Чингиз
гашта, мардумро ба таслим шудан даъват мекарданд, то ки
чингизиёни даранда бе ҳеч ҷангу ҷидол гӯштиодамхӯрӣ ку-
нанд... Ба Хучанд Аҳмади Хучандӣ фиристода шуд, ки ин
одам аз савдогарони Хучанд буда, бо Чингиз алоқаи дерин
дошт...

Аз рафти воқеа маълум мешавад, ки Чингиз аз пулпа-
растии Аҳмад фоида бурда, ӯро ба доми худ кашид ва дар
сафари Мовароуннаҳр дар қатори тоҷирони пулпарасти ди-
гар ӯро ҳам бар зарари ҳамватанонаҳ ба манфиати худ кор
фармуд.

Ҷосуси игвогари чингизиён – Аҳмади Хучандӣ ба шаҳри
Хучанд ба сифати як «ҳамватан» ба осонӣ даромад. Аммо аз
он ҷо, ки оммаи аҳолии Хучанд бо ҷасорати табиӣ ва тарби-
яи Темурмалик дар мудофияи Ватан тайёр буда, дар ин роҳ
аз кушта шудан наметарсиданд, ӯ кори худро махфиёна дар
миёнаи савдогарони калон, ки ҳампешагони ӯ буданд ва дар
миёнаи шайхону муллоён, ки ба ҳадя ва тухфаи сарватман-
дон вобаста буданд, пеш бурд... Инчунин, шайхон ва мулло-
ён ҳам аз як тараф, бо ташвиқоти Аҳмад аз инъому эҳсонӣ
Чингизхон умедвор шуда ва аз тарафи дигар, валинеъматӣ
худ – савдогарони калонро ҳаводорӣ карда, розӣ шуданд, ки
шаҳрро ба муғулон супоранд.

Дар натиҷа ин гурӯҳи ватанфурӯш, бе он ки ба аҳолии шахр хабар диҳанд, вакилони худро бо пешкашҳои лоиқ ба пеши сараскари муғул фиристода, дарвозаҳоро ба рӯйи чингизиён бо дасти худ кушоданд...

Ҷоҷиаси таслими шаҳри Хучанд ва қатли ом карда шудани аҳолии он барои Темурмалик як мусибати пурзӯри ногаҳонӣ шуд. Ӯ монанди шери захмхӯрда меғуррид, аммо ба захми худ марҳам намеёфт, ӯ мисли баҳри дар талотумомада мешӯрид, аммо шӯридани вай ғайр аз дар изтироб андохтани ҳастии ҳудаш ба вай ғоиде намебахшид; ӯ ҳамчун наҳанги дар регзори беоб афтада метапид, аммо ин тапиш ӯро аз толоби ҳаёт боз ҳам дуртар меафганд...

Темурмалик аз корҳои амалӣ дар роҳи интиқомкашӣ аз хоинони ватан ҳамин қадар карда тавонист, ки бо «бахонаи музокираи таслими худ» Аҳмад ва чанде аз калоншавандагони таслимчиёнро ба пеши худ ҷеғ зад ва худ бо ду-се нафар рафиқонаш, ки ба онҳо таълимоти махсус дода буд, ба канори об баромад. Вақте ки таслимчиён ба лаби об расиданд, Темурмалик, бе он ки бо онҳо гуфтугузор кунад ва ба онҳо фурсати лабқушӣ ва яроқбардорӣ диҳад, бо табарзин ба сари Аҳмад ҳуҷум оварда, каллаи ӯро монанди чӯбқадуи хушк пора-пора кард ва ҷавонони ӯ ҳам ба дигарон ҳамла бурда, бо шамшери тез бадани онҳоро реза-реза намуданд.

Ҷавонон хоистанд, ки ҷасадҳои пошхӯрдаи хоинонро дар об андохта, аз онҳо дар дунё асаре боқӣ нагузоранд, аммо Темурмалик ба ин роҳ надод:

– Ҷасади мурдори ин палидон оби зулоли дарёи Ватани моро начас мегардонад. Монед, ки гӯшти инҳоро шағолон, гургон ва мурғони мурдорхӯр хӯрда, асари инҳоро аз рӯйи замин нест кунанд! – гуфт».

Баъди истилои Хучанд ба сари мардуми зиндамондаи он рӯзҳои сиёҳтарин фаро расиданд. Чингизиёни ваҳшигашта зану мард, пиру барно, хуллас то кӯдакони беморро қир карданд ва шаҳрро чун Банокат ва дигар шаҳрҳо ба тороч ва сонӣ ба оташ доданд.

Савол ва супориш

1. Чингизхон барои забти Хучанд чӣ қадар сарбоз фири-стод? Онҳо дар сари роҳи Хучанд кадом шаҳрро оташ за-данд?
2. Дар бораи муборизаи мардуми Хучанд ҳикоя кунед.
3. Точирони ҷосус ва ашрофи хиёнаткори маҳаллӣ дар заб-ти Хучанд чӣ нақш бозиданд?
4. Баъд аз забти Хучанд мудофиагарон дар кучо истеҳком гирифтанд? Сарвари онҳо кӣ буд?
5. Чингизиён барои ғасби қалъаи оби Темурмалик чӣ тад-бирҳо андешиданд?
6. Темурмаликиён ба точир Аҳмади ҷосус ва ҳамроҳонаш чӣ ҷазо доданд?
7. Чингизиён баъд аз забти Хучанд бо шаҳр ва мардуми он чӣ гуна муносибат карданд?

Аз «Таърихи Ҷаҳонгӯшой»-и Атомалики Ҷувайнӣ

Ва ҷавононро аз миёни дигарон ба ҳашар берун оварданд ва мутавачҷеҳи Хучанд шуданд. Чун он ҷо расиданд, арбоби шаҳр ба ҳисор (қалъа) паноҳиданд ва аз тавориқ (равшиҳо)-и за-мон халос ёфтанд. Амири он Темурмалик буд, ки агар Рустам дар замони ӯ будӣ, ҷуз гошиядорӣ (хид-матгорӣ)-и ӯ накардӣ. Дар миёни Ҷайхун, ки об ба ду шох рафтааст, истеҳком кар-да буд ва бо ҳазор марди корзор аз гарданкашони номдор дар он ҷо рафта. Чун лашкар бад-он ҷо расид, фаври тамаққун (ҷойгирӣ) аз ҳисор даст надод, чун тиру манҷаниқон ҷо наме-расид, ҷавонони Хучандро ба ҳашар он ҷо ронданд ва аз ҷониби Утрор ва Бухорову Самарқанд ва қасабаҳову деҳаҳои дигар, ки мустахлас (халос) шуда буд, мадад меоварданд, то 50 ҳа-зор марди ҳашарӣ ва 20 ҳазор марди муғул он ҷо ҷамъ гашт тамоматро даҳа ва сада карданд. Он чӣ тозик (тоҷик) бу-данд, бар сари ҳар деҳ даҳ муғуле номзад гашт, то пиёда аз кӯҳ ба се фарсангӣ санг нақл мекарданд ва муғулони савора дар Ҷайхун мерехтанд...

§ 31. ТЕМУРМАЛИК–САРВАРИ МУДОФИА

Муҳаммади Хоразмшоҳ хангоми рӯ ба гурез ниҳодан ба ҳар шаҳре ки расид, ба мардumi он мегуфт: «Агар гурехта натавонед, таслим шавед». Аммо Темурмалики диловар ба чунин суханони бешарафона гӯш надод ва мудофияи шаҳри азизашро вазифаи ҷонии худ донист. Вай хуб мефаҳмид, ки бо чунин душмани хунхори пурзӯр мубориза бурда, ғалаба ба даст даровардан кори осон нест, аммо рӯҳияи ватандӯсти ӯро водор намуд, ки то охирин қатраи хун бичангад. Аз ҳамин сабаб қарор дод, ки ба чуз аскарони муҳофизи дар ихтиёри худ дошта, боз мардumi шаҳри Хучанд ва гирду атрофи онро ба химоя бархезонад ва чунон ки амалҳои минбаъдаи ӯ нишон дод, аз уҳдаи ин кор бо сарбаландӣ баромад.

Темурмалик пеш аз ҳуҷуми муғулҳо шаҳри Хучандро муоина намуда, барои сохтани қалъа ва камингоҳ ҷойи муносиб ҷуст. Хучанд пеш аз ин ҳам қалъа дошт, вале бартариҳои қалъаи нав хеле зиёд буданд. Дар миёнаи дарёи Сир ҷазирае ёфт, ки барои қалъа хеле мувофиқ буд. Дар навбати аввал мардumi Хучанд ва деҳаҳои атрофи шаҳрро ба ин кор ҷалб намуд. Ҳамаи табақаҳои мардumi шаҳр дар бинои қалъа бо кӯшишу ғайрати зиёд меҳнат карданд. Сохтмони он аз ҳар ҷиҳат нафъ дошт. Қалъа шаҳрро то андозае аз харобшавӣ нигоҳ медошт ва тири душман ба он ҷо намерасид.

Темурмалик нағз медонист, ки чингизиёни бадкирдор бисёр шаҳру деҳаҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва дигар мамлакатҳоро ба воситаи манҷаниқ (силоҳе ки ба воситаи он санг мепартоянд) ва зарфҳои пур аз нафт хароб карда буданд. Аммо қалъаи дар ҷазира сохтаи Темурмалик аз онҳо эмин буд, чунки сангҳои манҷаниқ ва зарфҳои нафтдор аз канори дарё ба қалъа намерасиданд.

Дар мавриде, ки мардumi Хучанд саргарми қалъасозӣ ва кофтани хандақҳо буданд, аз майдони ҷанг хабарҳои зиёди нохуш дар байни мардум паҳн мешуд. Аммо чунин хабарҳо рӯҳияи ҷангӣ ва иродаи матини мардumi Хучанд ва пешвои

онҳо Темурмаликро нашикастанд. Сарвари мудофиаи шаҳр ба қадре хӯрок ва силоҳ захира намуд.

Пешвои Хучандиён баробари сохтани қалъа ҳамроҳи дуредгарони хучандӣ ба сохтани 12 киштии бодбондор шурӯъ намуд, ки нақшаи онҳоро худи Темурмалик кашида буд. Болои бом ва паҳлуи киштиҳоро чанд қабат намад кашида, онҳоро бо гил андова намуданд, то ки дохили онҳо гарм бошад ва тири душман осеб нарасонад. Дар паҳлуи киштиҳо даричаҳо сохтанд ва аз онҳо ба сӯйи душман тир мепарронданд.

Темурмалик шабона киштисавор ба соҳил омада, ба назди мудофиачиёни қалъаи дар хушкӣ будаи шаҳр рафта, дифоъчиёнро ба бурдани муборизаи беамон даъват менамуд ва тарсу ваҳмро аз дили онҳо дур мекард.

Вақте ки лашкаркашони муғул ин киштиҳоро дида монданд, ҳайрон шуданд. Онҳо киштиҳоро дар аввал филҳои кавичусса пиндоштанд, ба сӯйи онҳо беист тир холӣ мекарданд, вале киштиҳо чандон осеб намедиданд. Ниҳоят, муғулҳо фаҳмиданд, ки он чизҳои дар рӯйи об шинокунанда на фил, балки қалъаҳои дарёгард – киштиҳои болопӯшида буданд.

Аз даст рафтани Хучанд барои Темурмалик фочиа буд. Рӯз аз рӯз аҳвол бад шудан гирифт. Ба вай ва ҳамяроқонаш дигар аз ягон ҷо озуқаву силоҳ намеомад. Сафи диловарони ӯ дар муҳорибаҳои шабохунӣ кам мешуд. Шумораи муғулони истилогар бошад, баръакс, меафзуд. Дар чунин вазъи душвор, Темурмалик ба қарор омад, ки дар ҷазира истодан нафъе надорад ва душман тадриҷан онҳоро нест хоҳад кард. Темурмалик ва ҳамсафони ӯ шабонгоҳ ба 12 киштӣ савор шуда, роҳи обиро пеш гирифтанд.

Пагоҳӣ муғулҳо дар ҷойи исти киштиҳо касеро надиданд ва аз ду тарафи соҳили дарё асптозон аз пайи темурмаликиён шуданд. Дар байни ватандӯстон ва аҷнабиён борҳо задухӯрдҳои шадид ба амал омад, бисёр муғулон кушта шуданд. Баҳодурони хучандӣ дар чунин вазъияти даҳшатнок

ҳам борҳо душманро саркӯб намуданд. Ниҳоят, савораҳои муғулҳо аз темурмаликиён пеш гузашта, дар Банокат аз як соҳил ба соҳили дигар занҷир кашиданд ва бо ин ҳучандиёро ба даст даровардани шуданд. Вале зарбаҳои табарзинҳои пӯлодини мудофиачиён занҷирро пора-пора ва роҳи сӯйи Урганҷро кӯтоҳ кард. Муғулҳо боз ба ҳамла гузаштанд. Дар наздикии шаҳри Чанд муҳорибаи хунин ба амал омад. Қувваҳои душман назар ба ҳучандиҳои қаҳрамон чанд карат зиёд буданд. Дар ин ҷанги пуршиддат ҳучандиҳо қаҳрамониву муъчизаҳо нишон дода, муғулҳои зиёдеро куштанд. Баъди ин ҳарбу зарб гурӯҳи хурде аз муборизони роҳи озодӣ бо сарвари Темурмалик ҷон ба саломат бурда, бо азобу машаққати зиёде ба Урганҷ, ки дар он замон пойтахти Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр буд, бирасиданд. Дар ин ҷо боқимондаи лашкари шиткастхӯрдаю парокандаи Муҳаммади Хоразмшоҳ ҷамъ шуда буд.

Темурмалик аз ин қувваҳо лашкари бонизому неруманде ташкил намуда, бар зидди чингизиён бархост, то ки шаҳри Урганҷро дар дасти худ нигоҳ дорад. Ҳатто ба ӯ муяссар гардид, ки шаҳри калонтарини поёноби дарёи Сир Ёникентро аз ҷанголи муғулони нопок озод кунад. Баъд аз ин Темурмалик бо писари Муҳаммади Хоразмшоҳ – Ҷалолуддини Хоразмшоҳ, ки пас аз гурехтани падараш ба тахт нишаста, баръакси падараш дар задухӯрдҳои шадиди зидди муғулҳо диловариву шучоат нишон дода буд, ҳамроҳ шуд.

Темурмалик дар бисёр муҳорибаҳои дар музофоту ноҳияҳои Хуросону Афғонистони имрӯза баамаломата муғулкушӣ карда, дастболо шуд. Асбаски дар байни сарлашкарони Ҷалолуддин тифоқӣ, ягонагӣ, якдилӣ, яктанӣ набуд ва ин беморӣ ба ӯ аз замони падараш мерос монда буд, Темурмалик дигар корнамоиҳои ҷангии худро давом дода натавонист ва мачбуран ба Хоразм баргашт.

Ҳабари омадани Темурмалик ба маъмурони муғул расид. Маъмурон ин хабарро ба Чағатой, ки бадтарин ва хунхортарин писари Чингизхон буд, расониданд. Бо фармони ӯ муғулҳо аз пайи Темурмалик шуданд ва ӯро даст-

Муҷассамаи Темурмалик

гир карда куштанд. Чунон ки С.Айнӣ дар очерки таърихии худ «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» менависад, ҳангоми ба ҳок супоридан аз миёнбанди Темурмалик халтачае ёфтанд, ки дар он як каф ҳок ва як порча қоғази хатдор буд ва дар он чунин навишта шудааст: «Эй он ки мурдаи ман ба дастат меафтад, агар некхоҳи одамон ва ватандӯстон бошӣ, маро бо ин як каф ҳок гӯрон, ки ин ёдгории Ватани азизи ман аст!»

Дар охири хат ин байт ҳам буд:

*«Атри кафан зи хоки ватан кардам орзу,
Во ҳасрато, ки мебарам ин орзу ба хок!»*

Савол ва супориш

1. Аз хусуси омадани Темурмалик ба ҷанги зидди муғулҳо нақл кунед.
2. Дар ин ҷанг қалъаи обӣ ва киштиҳои бодбондор чӣ нақш бозиданд?
3. Чаро Темурмалик аз қалъаи обӣ баромада рафт?
4. Темурмалик бо ҳамроҳонаш дар роҳи обӣ чӣ қаҳрамониву муъҷизаҳо нишон доданд?
5. Темурмалик дар Урганҷ чӣ кор кард ва кадом шаҳрхоро аз душман озод намуд?
6. Дар бораи фаъолияти минбаъдаи Темурмалик ҳикоя кунед.
7. Аз миёнбанди Темурмалик чӣ ёфтанд ва дар он чӣ навишта шуда буд?

Аз «Таърихи Чаҳонгӯшой»-и Атомалики Қувайнӣ

Лаишкар бар канорҳои об равон шуданд ва ӯ дар заврақба ҳар кучо, ки қувват кардандӣ, ӯ бад-он мавзеъ рафтӣ ва ба захми тир, ки чун қазо аз ҳадаф хато намекард, эшонро дар меронд ва киштиҳо медавонд. Бад-ин ҷумла то ба Фанокат омад, занҷире дар миёни об кашида буданд, то киштиҳоро ҳоил (боздоранда) бошад. Ба як захм бар ӯ заду бигзаит ва лаишкарҳо аз ҳар ду тараф бо ӯ дар ҷанг то ба ҳудуди Чанд расид. Ва хабари ӯ чун ба самъи Алушидӣ расид, лаишкар ба ҳар ду тарафи Чайхун ба чанд ҷойгоҳ бидоист ва ба киштиҳо пул бастанд ва арродаҳо (сангпарто) ба кор карданд... Аз об берун омад ва чун отаи бар бодпоён равон шуд ва лаишкар мугул низ думодуми ӯ равон шуданд, мерафтанд ва ӯ исқол (борҳо) дар пеш карда ба ҷанг тахаллуф (қафомондагӣ) менамуд ва чун мардон шамшерзанон мерафт чандон ки буна (асбобу анҷом) масофат мегирифт, боз бар ақаб равон мешуд, чун чанд рӯз бар ин наमत муковаҳат (душманӣ) кард ва мардони ӯ беиштар қуштаву мачрӯҳ ва лаишкар мугул рӯз ба рӯз зиёдат мешуд, буна аз ӯ боз гирифтанд. Ӯ бо маъдуде чанд бимонд ва бар қарор таҷаллуд (сабр) менамуд ва даст намедод. Чун он чанд кас, ки бо ӯ буданд, қушта шуданд ва ӯро силоҳ намонд, танҳо бо се тир яке шикастаи бепайкон буд, се мугул бар ақибӣ ӯ мерафтанд, ба як тири бепайкон ки қушод дод, як мугулро ба чаши кӯр кард ва дуи дигарро гуфт, ки ду тир мондааст, ба адади шумо тирро дарег медорам, ба салоҳи кори шумо он наздиктар аст, бозгардед ва ҷонро нигоҳ доред. Мугулон аз ӯ бозгаишанд.

§ 32. ШУҶОАТИ ҶАЛОЛУДДИНИ ХОРАЗМШОХ

Ҷалолуддин баръакси падараш Муҳаммади Хоразмшох ҷавонмарди далеру шучоъ ва боандеша буд. Дар байни мардум ҳурмату эҳтироми зиёд дошт. Чунин обрӯю эътимоди писар ба падар писанд набуд ва ӯ бо ҳар роҳ мекӯшид, ки Ҷалолуддин аз дарбор дуртар бошад. Аз хамин сабаб ӯро ҳокими Ғазнин таъйин кард. Ҳангоми ҳуҷуми мугулҳо султон Муҳаммад на танҳо ҳудаш гурехт, балки дигар саркар-

дагон ва ҳатто писараш Ҷалолуддинро ҳам барои фирор намудан ба гап дароварданӣ шуд, аммо Ҷалолуддин ба ин таклиф зид баромада, ба падараш чунин ҷавоб дод: «Модом, ки душман Мовароуннаҳрро ғасб намуд, мо бояд барои Хуросон бичангем ва онро аз чингизиёни ғаддор нигоҳдорем. Агар ба ин қор муваффақият наёбем ҳам, боре вазифаи худро ба қадри имкон адо кардагӣ ҳисоб ёфта, аз таъна ва дашноми мардум раҳой меёбем. Агар Султон дар ин ҷо монданро нахоҳад, лашқарро ба ман супорад. Ман то ҷондорам, ба адои ин вазифа худдорӣ мекунам».

Баъд аз фирор ва вафот кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ писараш Ҷалолуддини Хоразмшоҳ (1220–1231) ба тахт нишаст. Вай тавонист бар душман зарбаҳои пай дар пай занад ва Хоразмро муддате дар даст нигоҳдорад, вале аз сабаби нобаробарии қувваҳо чингизиёни хунхор дастболо шуданд.

Ҷалолуддин ақибнишинӣ карда, дар шаҳри Нисо (наздикии Ашқободи имрӯза) ба душман ҳамла овард ва онро шикаст дод. Сипас баҳори соли 1221 ба Хуросон рафта, ба мардумони Мовароуннаҳр, Эрон, Қавқоз номаҳо ва сафирони худро фиристод, то ки мардуми ин мамлакатҳо ба муборизаи душмани қаттол бархезанд.

Ҷалолуддин солҳои 1220–1221 ҳамроҳи Темурмалик ва дигар лашқарқашон дар Бағлон, Қандаҳор, Балх, Кобул муборизаҳои шадид бурда, ба чингизиён зарбаҳои ҳалоқатовар зад. Вай дар Парвон бар лашқари хоссаи Чингизхон ғалабаи дурахшон ба даст овард ва соҳиби ғанимати зиёде шуд. Ҷанги шадидтарин ноябри соли 1221 дар лаби дарёи Ҳинд ба амал омад. Лашқари муғул бо сарвари худ Чингизхон мечангид. Сарбозони Ҷалолуддин ҳамлаҳои девонавори душманро зада гардонданд, вале душман қувваҳои нав ба навро ба майдони муҳориба меовард.

Дар авҷи задухӯрд барои ғанимат шуда, дар байни сарқардаҳои сарбозони Ҷалолуддин ихтилоф ба миён омад ва аз майдони муҳориба баромада рафтани яке аз лашқарқашон барои Ҷалолуддин зарбаи саҳт шуд. Баъд аз ин Чингизхон ба талафоти калон нигоҳ накарда, бо сарбозони бешумор паёпай ба ҳучум гузашт ва ҷанги хунинро ба нафъи худ анҷом дод.

Султон Ҷалолуддини Хоразмшоҳ дар ҳамаи задухӯрдҳои зидди чингизийн назар ба онҳо бо қувваи камтар мечангид. Баъди шикаст ҳам рӯҳафтода нашуда, тавонист ҷанговарони зиёде ҷамъ кунад ва муборизаи зидди муғулҳоро дар Шимоли Озарбойҷон, Ганча ва Гурҷистон давом диҳад.

Дар яке аз муҳорибаҳо сарбозони Ҷалолуддин аз бисёри муғулҳо ваҳмида, майли аз корзор баромадан карданд. Ӯ инро пай бурда, ҳудаш ба сафи пеш гузашт ва аскаронашро ба тобоварию пойдорӣ даъват намуд, ки дар натиҷа задухӯрд ба нафъи Ҷалолуддин анҷом ёфт. Хуллас, ӯ борҳо намунаи ибрат нишон дод ва дар байни аскаронаш соҳиби обрӯӣ буд. Доир ба ҳаёт ва фаъолияти ҷангии вай муаррихон ва адибон асарҳо офаридаанд.

Савол ва супориш

1. Ҷалолуддини чӣ гуна шахс буд?
2. Вай ҳамроҳи Темурмалик дар кадом шаҳрҳо ҷангидааст?
3. Дар бораи муборизаҳои минбаъдаи Ҷалолуддини Хоразмшоҳ ҳикоя кунед.

Аз «Ҷомеъ-ут-тавориҳ»-и Рашидуддин Фазлуллоҳ

Ва Султон Ҷалолуддин баъди вафоти падар шунид, ки лашқари муғул дар ҳудуди Хуросону Ироқ намондаанд, чӣ ба муҷиби фармуи Чингизхон ҷое мақом нокарда, ба таъҷил мерафтанд. Эмин шуд ва ба Манқишлоқ омад ва аспоне, ки дар он ҳудуд ёфт, ба улог гирифт ва мубашишон дар муқаддима ба Хоразм равон кард...

Ва Султон (Ҷалолуддин) чун ба Шодёх шуд, се рӯз ба истеъдод (омода шудан)-и роҳ машғул буд. Нимашабӣ бар асти таваккул савор гашта, бар азимати Ғазнин, ки падараш номзади ӯ карда буд, равон шуд. Ва аз ҳаракати ӯ то вусул (расидан)-и лашқари муғул як соат буд ва паёпайи султон бирафтанд. Султон чун ба дарвоза расид, малик Илдиракро он ҷо гузошт, то агар лашқаре бирасад, замоне эшонро боз занад. Илдирак худ бар он роҳи дигар ки на мамарр (гузаргоҳ)- Султон буд, равон шуд.

Чун муғулон он чо расиданд, бар асарри ӯ равон шуданд ва Султон Ҷалолуддин бад-он роҳи дигар. Дар он рӯз чиҳил фарсанг бирафт ва ба як ҳафта ба Ғазнин расид. Чун овозаи зуҳури ӯ фош шуд, аз ҳар тараф ёвагиён рӯй ба вай ниҳоданд ва халқе бар ӯ чамъ шуданд. Ва дар ин муддат, ки ин ҳолат уфтод, Чингизхон ҳанӯз дар Самарқанд буд ва писарони сегонани меҳтарро номзади Хоразм кард...

§ 33. ОҚИБАТҲОИ ЗАБТИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ ТАРАФИ МУҒУЛҲО

Футухоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиеи Марказӣ.

Муғулҳо соли 1221 қариб тамоми Осиеи Марказиро тасарруф карданд. Давраи пурфочиатарини мардуми Осиеи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон сар шуд. Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарқанд ва Хучандро ба азобу укубатҳои даҳшатангезе гирифтанд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил дода, сокинони онро ба қатл расонданд. Пас аз ин хунрезиро Чингизхон аз дарёи Ому гузашта ба хоки Хуросон дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт намуда, онро низ тамоман хароб кард. Дар ҳамин вақт писарони ӯ: Чағатой, Ўқтой ва Ҷучӣ бо сад ҳазор лашкари муғул пойтахти давлати Хоразм–шаҳри Урганҷро муҳосира намуданд. Мудофиачиёни Урганҷ муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Ғосибони муғул ҳар як маҳалла ва кӯчаро бо талафоти бузурге ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр ғайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба ғулом ва каниз табдил шуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Сарбанди дарёи Омуро вайрон карда, шаҳри Урганҷро ба об ғарқ намуданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон Тулуй тамоми Хуросонро забт намуда, яке аз қадимтарин марказҳои тамаддуни Осиеи Марказӣ шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв фақат чандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҳама кушта шуданд.

Чалолуддин соли 1231 аз дасти навкари худ кушта шуд. Аз ноҳияҳои тоҷикнишин танҳо Бадахшон ва баъзе вилоятҳои кӯхистони Тоҷикистони Шарқӣ, инчунин, чанде аз маҳаллаҳои Ғур, ки бо қалъаҳои мустаҳкам муҳофизат шуда буданд, ба дасти муғулҳо надароманд.

Чингизиён ба тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ зарари мислӣ дида нашударо оварданд. Онҳо садҳо ҳазор мардумро аз дами тег гузарониданд. Шаҳрҳои деҳаҳо ба ғорату оташ доданд. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, муғулҳо «... ба касе раҳм накарданд, баръакс, онҳо занону мардон, кӯдаконро аз дами тег мегузаронданд, шиками занони ҳомиларо чок карда, кӯдакони дар батни модар бударо гирифта мекуштанд».

Мардуми Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон дар сари роҳи чунин душмани пурзӯр, ба монанди муғулҳо, ба қуввае табдил ёфта буданд, ки ҳаракати онҳоро ба тарафи давлатҳои Русия ва Аврупои Шарқӣ муддати дароз нигоҳ доштанд. Даҳҳо ҳазор сарбозони яккачин ва лашкарҳои машҳури Чингизхон дар сарзамини Осиёи Марказӣ тору-мор гардиданд.

Қувваҳои асосие, ки ба муқобили душман мубориза меварданд, мардуми заҳматкаш буданд ва онҳо бар душмани пурзӯр борҳо ғалаба карданд. Ба ҳамин нигоҳ накарда, сарзамини Осиёи Марказӣ чун дигар мамлакатҳои аз тарафи муғулҳо истило шуда, ба харобазор табдил ёфта буд. Чунин фоҷиа баъд аз ғасби ин сарзамин низ даҳсолаҳо давом кард. Хусусан шаҳрҳои дар гузашта ободу сараҳолӣ, ба монанди Бухорову Самарқанд, Хучанду Марв, Урганҷ ва дигарҳо пурра ба харобазор табдил ёфта буданд ва аз баъзеашон ҳатто нишонае ҳам боқӣ намонда буд. Масалан, аҳолии Самарқанд аз чор қисм як қисмаш монда буд, ки ин рақам аз ҳад зиёд нишон дода шудааст. Бухоро ҳам ба чунин аҳвол гирифтोर шуда буд. Хучанд ҳам аз онҳо монданӣ надошт. Осори харобазорӣ шаҳрҳо на ин ки даҳсолаҳо, балки садсолаҳо давом кард. Дар баъзеи ин шаҳрҳо осори харобӣ то солҳои 50-уми асри XIV боқӣ монд.

Бедодгариву бераҳмӣ ва андозҳои вазнин мардуми аз куштор начотёфтаре аз ҳар чихат дилхунук гардонда буд. Дасти онҳо ба кор намерафт. Дар натиҷа чунин аҳвол хоҷагии мамлакатро боз ҳам бештар заиф мегардонд. Дар даҳсолаҳои аввал мардуми чабрдида ба кори хоҷагӣ майл надошт.

Идоракунии Осиёи Марказӣ. Чингизхон ҳанӯз дар давраи зинда буданаш мамлакатҳои тасарруфкардашро дар байни чор писар тақсим карда буд. Мовароуннаҳр дар ихтиёри Чағатой қарор гирифт. Вай бо бераҳмиву хунхорӣ худ ном бароварда, тамоми сиёсати ваҳшонияти падараш ба ӯ мерос монда буд. Масалан, Чингизхон қонуне бароварда буд, ки мувофиқи он мардум наметавонистанд рӯзона ба об дароянд, ё ғусфандро сар бурида, ҳалол карда хӯранд.

Гарчанде Мовароуннаҳр мувофиқи тақсимот ба Чағатой расида бошад ҳам, писари калонии Чингизхон Ҷўктой, ки «хони бузург» унвон гирифта буд, метавонист мулкҳои ҳар се бародарро мувофиқи салоҳиди худ идора намояд.

Муғулҳо дар идора кардани давлат таҷриба надоштанд ва музофотҳои калони кишоварзиро роҳбарӣ карда наметавонистанд. Бинобар ин, онҳо маҷбуран тоҷикони ба ҳудудшон содиқу наздикро ба корҳои давлатӣ ҷалб менамуданд. Яке аз шахсони вафодори онҳо тоҷир ва судхӯри машҳур Маҳмуди Ялавоҷ буд. Ӯ дар шаҳри Хучанд мезист ва аз ҳамин ҷо тамоми Мовароуннаҳро идора менамуд. Ҳатто лашкари муғулҳо, ки барои нигоҳ доштани тартибот дар ҳамаи шаҳрҳо ва баъзе деҳаҳои калон ҷой гирифта буд, ба Маҳмуди Ялавоҷ итоат мекард. Сарони сипоҳиёни муғул – басқоқҳо ба ҷуз хидмати ҳарбӣ боз назорат мебуданд, ки андози аз мардум ситонида сари вақт ба хазина медаромад. Ҳамаи ин корҳо бо супориши Маҳмуди Ялавоҷ ба иҷро мерасиданд.

Дар идоракунии мамлакат ба ҷуз ин дигар тағйирот нашуда буд. Шаҳрҳою музофотҳоро соҳибони пешинашон идора мекарданд. Забткориҳои муғулҳо дар ҳаёти ҷамъиятии мардуми Мовароуннаҳр чандон дигаргунӣ ба амал наовард, вале таъсираш ба соҳаҳои гуногун ҳархела буд.

Муғулон дар шахсияти тоҷирон, сарварони дин, заминдорони калони маҳаллӣ пушту паноҳи худро ёфтанд. Онҳо ба ин табақаҳои мардуми маҳаллӣ ярлиғҳои махсус («пайза») медоданд, ки мувофиқи онҳо мардуми заҳматкаш мебоист ҳамаи талаботи ашрофро иҷро намоянд. Ба зимми ин, аҳолии заҳматкаш таъмини сипоҳиёни дар шаҳрҳои деҳаҳои калон бударо ба зимма доштанд. Онҳоро мебоист бо хӯрок, сару либос, нақлиёт ва манзил таъмин мекарданд.

Пешаварон ба ҷуз ин, маҷбуран барои лашкари муғул силоҳ, пойафзор, газвор ва дигар чизҳои зарурӣ тайёр мекарданд. Дар натиҷаи ҷангҳои задухӯрдҳо ва қатли ом аҳолии ҷи шаҳрҳо ва ҷи деҳаҳо кам шуда буд. Бисёриҳо ба кӯҳистон ва ҷойҳои нисбатан оромтар мекӯчиданд. Сафи гуруснагон беш аз пеш меафзуд. Дар солҳои аввали ишғолгарӣ муғулҳо мардуми Мовароуннаҳро чун дигар мамлакатҳои забткардашон мунтазам қатл менамуданд. Ба ҳар ҳол муборизаи қаҳрамононаи мардуми Осиёи Марказӣ қувваи душманро хеле суст карда буд ва нагузошт, ки муғулҳо нақшаҳои ғоратгаронашонро пурра дар Русия ва дигар мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ давом диҳанд.

Хуллас, истилои муғул ба тамоми соҳаҳои ҳаёт зарбаи ҳалокатовар зад. Дар яке аз сарчашмаҳои таърихӣ омадааст, ки аз дасти муғулҳо як марди бухороӣ ҷон ба саломат бурда, ба Хуросон гурихта буд, чун аз ҳоли муғулҳо ва Мовароуннаҳр пурсиданд ҷавоб дод:

«Омаданду канданду сӯхтанду куштанду бурданд».

Савол ва супориш

1. Дар бораи оқибати забткориҳои муғулҳо дар Осиёи Марказӣ нақл кунед.
2. Қадом шаҳрҳо аз истилогарони муғул бештар зарар دیدанд?
3. Дар замони ҳукмронии муғулҳо давлат ҷӣ тавр идора карда мешуд?
4. Дар бораи Маҳмуди Ялавоч нақл кунед.
5. Аҳолии заҳматкаш ва пешаварон ҷӣ гуна маҷбуриятҳоро ба ҷо меоварданд?

Аз «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуddин Фазлуллоҳ

Чингизхон дар баҳори ин сол ба урдуҳои худ фурӯ омад ва ҳафтум сол буд, ки ба азми вилояти Тоҷик барнишаста буд ... Чингизхон баъд аз ғатҳи билоди Тоҷик аз Фаршовур азми муруҷиат ба мақоми аслӣ ва юрти қадим ба имзо расонд... Чун аз он ҷо равона шуд, Турконхотун, модари Султон Муҳаммад ва ҳарамҳои ӯро фармуд, ки дар пеши кӯч мераванд ва ба овози баланд навҳа бар мулк мекунанд, то лашкариён ба эшон мегузаранд.

§ 34. ШҶРИШИ МАҲМУДИ ТОРОБӢ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни аҳолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр чунбишҳои зидди золимони аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин чунбиш махсусан дар Бухоро пурқувват буд ва соли 1238 дар ин ҷо шӯрише ба амал омад, ки ба номи шӯриши Маҳмуди Торобӣ машҳур аст. Роҳбари шӯриш Маҳмуд ном яке аз пешаварони ғирболбофи деҳаи Тороб буд. Вай дар кӯчаҳои Тороб ва деҳаҳои атрофи он нутқҳои ғазабнок эрод карда, оммаро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо даъват намуд. Ҳукмронони Бухоро аз пайи дастгир кардани ӯ афтоданд. Онҳо хостанд Маҳмуди Торобиро бо фиреб ба Бухоро оварда, ба қатл расонанд, вале ба мақсадашон нарасиданд.

Маҳмуди Торобӣ бо зарби сухан тавонист шумораи ҳамфикронашро хеле зиёд кунад. Ӯ аз пешвои рӯҳониён–садр ва дигар амалдорон талаб намуд, ки ӯро халифа эълон кунанд. Табақаҳои доро маҷбуран талабашро ба ҷо оварданд. Маҳмуд қасри сарвари исёнгарон Малик Санҷарро, ки соли 1206 сохта шуда буд, қароргоҳи худ эълон намуд. Садрҳо ва дигар намояндагони табақаҳои доро бо амри вай аз тахт ронда шуданд.

Маҳмуди Торобӣ ба муқобили душманони хунармандон ва мардикорон муборизаи саҳт бурда, давлатмандон, рӯҳониёни бузург ва амалдорони ба дасти шӯришгарон афтодаро ба қатл расонд. Садрҳо, намояндагони ҳокимони

маҳаллӣ ва муғулҳо дар Кармина тайёри дида, ба Бухоро ҳаракат карданд. Дар наздикии Бухоро байни шӯришгарон ва қувваҳои ғосиб муҳорибаи саҳт ба вуқӯъ пайваст. Муғулҳо ва қувваҳои феодалони маҳаллӣ шикаст хӯрда ақиб нишастанд. Шӯришгарон онҳоро то Кармина таъқиб намуда, бисёриҳоро ба қатл расонданд. Бино ба маълумоти муаррих Чувайнӣ дар ин ҷанг 10 ҳазор кас кушта шуд. Вале минбаъд шӯриши Маҳмуди Торобӣ мисли дигар шӯришҳои дар Осиёи Марказӣ ба вуқӯъ пайваста муваффақият пайдо накард. Дар наздикии Кармина сарвари шӯриш аз тири душман ҳалок гардид ва дар ҳамин муҳориба пешвои дигари шӯриш, дӯсти вафодори Маҳмуди Торобӣ Шамсуддин Маҳбубӣ низ кушта шуд.

Дар деҳаҳо бошад, андозчинони ҳукумати ро ба қатл мерасонданд. Душман дар Кармина қувва ҷамъ карда, ба муҳорибаи шадид тайёри мекунанд.

Муғулҳо ва сармоядорон аз набудани роҳбари ягонаи шӯриш ва камчини сиҷоҳи шӯришгарон истифода бурда, бо лашкари 20-ҳазорнафара ба шӯришчиён ҳамла оварда, онро ба хун оғӯшта намуданд. Аз пайравони Маҳмуди Торобӣ қариб 20-ҳазор кас кушта шуд. Сокинони Бухоро ва деҳаҳои гирду атрофи он бо амри Чағатой гирифтори қатлу ғорат шуданд.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ дар ҳақиқат, шӯриши мардуми заҳматкаш ба муқобили муғулҳо, ашрофи диндор, тоҷиру рони давлатманд, дигар табақаҳои сармоядор ва худсарҳои онҳо буд. Он қатъи назар аз шикаст хӯрданаш дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ мақоми хос дорад.

Савол ва супориш

1. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ кай ва чӣ хел сар зад? Роҳбари он кӣ буд?
2. Дар бораи муваффақиятҳои шӯриш нақл кунед.
3. Шӯриш ба муқобили кӣ раवона шуда буд?
4. Шӯришро кадом қувваҳо паҳш карданд?

Аз «Таърихи Чаҳонкушо»-и Атомалики Чувайнӣ

Бар се фарсангии Бухоро деҳе аст, ки онро Тороб гӯянд. Марде буд номи ӯ Маҳмуд, соней гирбол, चुнонки дар ҳаққи ӯ гуфтаанд дар ҳамоқат ва ҷаҳл адимулмисл (бемонанд). Ба солусу зарқ (макру фиреб) ва зуҳд ва ибодате оғоз ниҳод ва даъвои паридорӣ кард. Яъне, чиннинён бо ӯ сухан мегӯянд ва аз гайбиёт ӯро хабар медиҳанд. Дар билоди Мовароуннаҳр ва Туркистон бисёр касон беитар авратина (зانون) даъвои паридорӣ кунанд ва ҳар касро ранҷе бошад ё беморе шавад зиёфат кунанд ва парихонро бихонанд ва рақсҳо кунанд ва амсоли он хурофот...

Тамомати шаҳру русто рӯй бад-ӯ ниҳоданд ва осори фитнаву ошӯб паدید омад. .... Аксари халоиқ рӯй ба саҳро ва тал ниҳоданд ва бар ӯ чамъ шуданд. Намози шом бархост ва рӯй ба мардум оварду гуфт: Эй мардон! Ҳаққи таваққуф ва интизор чист? Дунёро аз бединон пок мебояд кард. Ҳар касро он чӣ муяссар аст аз силоҳ ва соз ва ё асову чӯбе муид (омода) карда, рӯй ба кор оварад ва дар шаҳр он чӣ мардина буданд рӯй бад-ӯ ниҳоданд. .. Шамси Маҳбубиро ба садри мавсум кард ва аксари ақобиру маорифро ҷафо гуфту обрӯй бирехт ва баъзе-ро бикушт.

§ 35. ИМПЕРИЯИ МУҒУЛ БАЪДИ ЧИНГИЗХОН

Баъди вафоти Чингизхон (соли 1227) дере нагузашта империяи таъсисдодаи ӯ суат шудан гирифт. Дар охири солҳои 50-уми асри XIII дар харобаҳои империяи собиқ се давлати мустақил ба вуҷуд омад: дар Мовароуннаҳр давлати Чағатой, дар Эрон давлати Ҳалокухониён, дар Ҳафтрӯд ва Қошғар давлати Муғулистон. Дар байни онҳо ҷангҳои хунин ба амал меоманд. Аз солҳои 50-уми асри XIII сар карда, муғулони кӯчманчӣ тадричан ба ҳаёти муқимӣ ва қорҳои кишоварзӣ рӯ меовардагӣ шуданд. Аз вафоти Чингизхон дере нагузашта, дар сиёсат нисбат ба мардуми маҳаллӣ ду тамоюл ҳарчи равшантар намоён мешавад. Тарафдорони тамоюли яқум инҳо буданд: қисми зиёди саркардаҳои ҳарбии

бодиянишин (ҳам муғулҳо ва ҳам туркҳо), аксари шоҳзодагон ва чанде аз қоонҳо – сардорҳои муғул. Онҳо зидди ҳаёти осоишта буда, мехостанд тамоми заминҳоро ба чарогоҳ ва шаҳрҳоро ба харобазор табдил диҳанд. Онҳо бо ин роҳи пешгирифтаи худ аз андозҳои ҳарсола, ки аз кишоварзон, ҳунармандон ва тоҷирон меситониданд, маҳрум мешуданд. Як қисми тоҷирони маҳаллӣ низ ин тамоюлро дастгирӣ менамуданд.

Ба тамоюли дуҷум инҳо дохил мешуданд: баъзе қоонҳо, қисми ками ашрофи бодиянишини муғул ва аз мардуми маҳаллӣ амалдорон, сарварони дин ва аксари тоҷирон. Тарафдорони ин тамоюл барои таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказиятноқ, хотима додани ҷангҳою ғоратгариҳо, ривож додани кишоварзию ҳунармандӣ, тичорат, қатъ намудани андозҳои худсарона ва ғайра кӯшиш ба ҳарч медоданд. Нафъи тамоюли дуҷум аз ҳар ҷиҳат намоён буд.

Тарафдорони тамоюли дуҷум Манғуқоон, ки соли 1251 ба тахт нишаст ва ҳокими тоҷик Масъудбек – писари Маҳмуди Ялавоҷ барои гузаронидани ислоҳоти пулӣ ва ба амал овардани дигар навигариҳо мекӯшиданд. Манғуқоон шахсияте буд, ки дар ба низом овардани мамлакат, маҳдудияти ҳокимони маҳаллӣ, ба ҷойи андозҳои сершумор ҷорӣ намудани андози сарикасӣ (сарона) хидмати босазое кардааст. Вай дар бисёр шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва берун аз он диндорҳои тиллоро ҷорӣ намуда, ярлиғу пайза ва андозҳои баъди вафоти Чингизхон паҳншударо аз байн бардошт.

Дар замони ҳукмронии Манғуқоон фармонҳои ҳукумати ӯ бо забони ҳамон халқҳои, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мешуданд. Ин амал барои ҳамон давра, хусусан барои муғулҳо, ки хоҳишу эътирози мардуми маҳаллиро ба инобат намегирифтанд, ҷолиби диққат аст.

Тарафдорони Мағуқоон ва Масъудбек барои ҳамон давра қори назаррас карда буданд. Дар қабул намудан ва амалӣ гардидани нақшаҳои Манғуқоон хидмати Масъудбек калон аст. Масъудбек дар замони Манғуқоон ҳокими кишвари паҳноваре аз Уйғуристон то Хоразм буд. Вай аз соли 1238 то 1285 ҳукмронӣ кардааст.

Савол ва супориш

1. Солҳои 50-уми асри XIII дар собиқ империяи Муғул кадом давлатҳо пайдо шуданд?
2. Дар сиёсат нисбат ба мардуми маҳаллӣ чанд тамоюл ҷой дошт?
3. Тарафдорони намоёни тамоюли дуҷум киҳо буданд?
4. Масъудбек кӣ буд ва дар кадом кишварҳо ҳукмронӣ мекард?
5. Дар бораи ислоҳоти Манғуқоон ва Масъудбек нақл кунед.

§ 36. ВАЗЪИ МОВАРОУННАҲР ДАР ОХИРИ АСРИ XIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV

Дар ҳаёти муғулони бодиянишин дар охири асри XIII дигаргунии ҷиддӣ ба амал омад. Гарчанде ин раванд аз солҳои 60 сар шуда бошад ҳам, дар замони ҳукмронии Туваҳон (1282–1306) хеле ҷоннок шуд. Дар замони ӯ шаҳри Андичон хеле равнақ ёфт ва дар соҳаи тиҷорат нақши бузург мебозид.

Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии писари Туваҳон – Кабакхон (1318–1326) ба навигариҳои назаррас ноил гашт. Аз замони салтанати Кабакхон сар карда, муғулҳо ба қорҳои идораи давлатӣ даҳлат мекардагӣ шуданд. Ӯ дар байни хонҳои муғул нахустин шахсе буд, ки барои вусъати тиҷорат, ислоҳоти пул, тақсимои маъмурии мамлакат ва ғайра қорҳои бузургро ба ҷо овард. Гарчанде ҳудаш бутпараст бошад ҳам, бо ашрофи диндори ислом бо майли том баҳсу мунозира мекард. Кабакхон қароргоҳи худро ба музофоти Қашқадарё кӯчонда, дар наздикии шаҳри қадимаи Насаф қасри шоҳона, яъне шаҳри Қаршӣ (ба забони муғулӣ – қаср)-ро бино намуд. Ӯ соли 1321 ду ислоҳоти муҳим гузаронд: пулӣ ва маъмурий. Дар ин тадбир системаи пулии дар дигар давлатҳои муғул – давлати Илхонони Эрон ва Олтин Ӯрда ҷойдоштаро истифода бурд.

Ба номи ӯ зарробхонаҳои Самарқанду Бухоро тангаҳои нуқрагии калон ва майда сикка мезаданд. Ин ислоҳот мисли ислоҳоти Масъудбек дигаргунии бузурге ба амал наовард, вале ба ҳар ҳол барои ба эътидол овардани тиҷорати дохилию берунӣ ва тараққиёти баъзе шаҳрҳои Мовароуннаҳр нафъ расонд. Тангаҳои 8-граммӣ динор ва тангаҳои қариб 1,4-граммӣ дирам ном доштанд. Шаш дирам як динор ҳисоб меёфт.

Ислоҳоти дигари гузаронидаи Кабакхон ислоҳоти маъмурӣ буд. Тамоми Мовароуннаҳр ба туманҳо ноҳияҳо тақсим шуд, ки чунин тақсимот то асри XIX амал кард. Туманҳо дар иттиҳоди амирон буданд, ки онҳо асосан аз байни туркҳою муғулҳо таъйин мешуданд. Дар натиҷа мухторияти бисёр ҳокимони маҳаллӣ барҳам хӯрд, ки ин барои мустақилияти давлат аҳамияти калон дошт.

Чангҳои феодалию қабилавӣ барои амалӣ гардонидани ин ислоҳот садди роҳ мешуданд. Ба ҳар ҳол ба туманҳо чудо шудани Мовароуннаҳр дар ҳаёти иқтисодии мамлакат нақши мусбат бозид.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоюли дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ хеле шиддат ёфт. Кабакхон маҷбур шуд, ки бар зидди шоҳзодаи балвогари Чағатой Ясовур чанги шадид барад. Ясовур бо кумаку ёрӣ ва силоҳу лашкари амирони хуросонӣ бар Кабакхон ғалаба кард. Ин муҳорибаҳо барои мардуми Мовароуннаҳр бисёр гарон афтоданд. Дар натиҷа амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва сарвати зиёд ба даст дароварданд.

Вориси Кабакхон – Тармаширин (1326–1334) ба тартиботи боқигузоштаи бародараш пайравӣ намуда, мусулмони муътамад шуд ва дини исломро дини расмӣ тамоми давлати Чағатойён эълон намуд. Ин рафтори ӯ қаҳру ғазаби феодалони бодиянишинро ба миён овард ва ниҳоят Тармаширин ба қатл расонда шуд.

Дар солҳои 40-уми асри XIV хони нав Қазонхон ба амалҳои Кабакхону Тармаширин пайравӣ карда, меҳост ҳокимияти пешинаро барқарор намояд. Ӯ барои ба худса-

риҳои феодалони бодиянишин хотима додан дар наздикии шаҳри Қаршӣ кӯшкқалъаи Занчирсаройро сохт. Қазонхон соли 1346 дар ҷанг ҳалок гардид. Ба ҷойи вай Қзағанхон омад. Вай анъанаҳои бодиянишинонро дӯст медошт ва бештари вақти худро дар шикору задухӯрдҳои қабилавӣ мегузаронд.

Хуллас, дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати Чағатой тақрибан ба сӣ мулкҳои алоҳида ҷудо шуд. Чанде аз ин мулкҳо дар итоати феодалони бодиянишин буданд. Масалан, Хучанд ба ҳокимияти Боязиди Чалоир итоат мекард. Мулкҳои дигарро феодалони маҳаллии ашроф ва диндор идора менамуданд. Дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони Кайхусрав, дар Бадахшон шоҳҳои хонадони маҳаллӣ, дар Тирмиз саидҳо ҳукмронӣ мекарданд.

Дар солҳои 60-уми асри XIV дар Мовароуннаҳр муборизаи феодалон авҷ гирифт ва мамлакат аз ҷиҳати сиёсӣ пурра пароканда шуд. Дар чунин вазъият яке аз саркардаҳои қабилаи барлос–Темур ба арсаи мубориза баромад, ки дар таърих бисёр бедодгариҳо кардааст.

Савол ва супориш

1. Дар охири асри XIII ва нимаи аввали асри XIV вазъи Мовароуннаҳр чӣ гуна буд?
2. Дар бораи ислоҳотҳои Кабакхон нақл кунед. Онҳо ба рои пешрафти мамлакат чӣ аҳамият доштанд?
3. Кадом ворисони Кабакхон ислоҳоти ӯро давом доданд?
4. Дар солҳои 50-уми асри XIV давлати Чағатой ба чанд мулки алоҳида ҷудо шуд ва ба онҳо кӣ ҳукмронӣ мекард?

§ 37. Вазъияти хоҷагии осӣи марказӣ дар давраи ҳукмронии муғулҳо

Вазъияти синфҳои ҳукмрон. Аз боби боло маълум аст, ки муғулон дар давлатдорӣ ба ашроф, сарони дин, заминдорон ва тоҷирони калони маҳаллӣ таъя мекарданд. Ҳанӯз дар солҳои аввали истилои хонҳои муғул – Чингизхон, Ӯқтойхон ва Гуякхон ба ин табақаҳои мардуми маҳаллӣ имтиёзҳои зиёде дода буданд. Истилои муғул ба сари мардуми заҳмат-

каши Мовароуннаҳр ва дигар мамлакатҳои ғасбнамудаашон бедодгарихои зиёд овард. Бисёр шахру деҳаҳо нобуд ва ба хок яксон шуданд.

Соҳаҳои кишоварзӣ ва хунармандӣ ба зарари калони мислаш диданашуда гирифтور гаштанд. Даре нагузашта худи сарони муғулҳо фаҳмиданд, ки ҳаёти шахру деҳотро ба эътидол овардан зарур аст, чунки маҳз ҳаёти осоишта ва хирочу андозҳои мунтазам хазинаи давлатро пур мекунанд.

Синфҳои ҳукмрони маҳаллӣ аз муғулҳо чандон зарари калон надида буданд ва ҳатто ҳамон вазъияти пешинашонро дар даст нигоҳ медоштанд. Масалан, садрҳои Бухоро ва саидҳои Тирмиз ҳамон мақому сарвати пешинашонро соҳиб буданд. Дар давраи ҳукмронии муғулҳо, хусусан табақаи тоҷирони калон дар тичорати байналмилалӣ нақши бузург бозида, дар назди хонҳо соҳиби шуҳрати обрӯй гаштанд.

Тоҷирони Осиёи Марказӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи Дур ва Аврупои Шарқӣ вазифаи миёнаравиро адо менамуданд ва фоидаи калон ба даст медароварданд. Роҳи савдои ин мамлакатҳо аз Осиёи Марказӣ мегузашт ва ба тӯфайли авҷ гирифтани тичорати байни ин мамлакатҳо Хоразм аз ҷиҳати иқтисодӣ қомат рост кардан гирифт. Тоҷирони калон тарзи андози дар замони муғулҳо чоришударо ба нафъи худ моҳирона истифода бурда, даромади калон мегирифтанд. Дар ҳамин давра тоҷирон ба қувваи бузурги истисмори мардуми заҳматкаш табдил ёфтанд.

Сарварони дин соҳиби имтиёзҳои зиёд шуданд. Хонҳои муғул барои мардуми заҳматкашро дар итлоати худ нигоҳ доштан, ба сарони дин такя менамуданд. Онҳо ба мавқеи иқтисодии пешинаи худ соҳиб буданд ва заминҳои шахсӣ ва заминҳои вақфро дар дасти худ нигоҳ медоштанд. Ба ашрофи дини ислом баъзе хонҳо ва хонзодаҳои мазҳаби исломро қабулнамуда ёрии калон мерасонданд. Исботи ин дар Бухоро бино намудани мадрасае аз ҷониби ҳамсари хон Тулуй мебошад.

Кишоварзӣ. Дар аҳди муғулҳо шумораи зиёди деҳқонон чун пештара заминро ичора мегирифтанд ё ҳамчун деҳқони кироя дар заминҳои сарватмандон меҳнат мекарданд.

Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, дар замони ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Марказӣ дар соҳаи кишоварзӣ тағйироти назаррас дида намешавад. Шаклҳои заминдорӣ пешина мондан гирифтанд, вале шумораи андозҳо хеле афзуд.

Дар давраи муғулҳо дар Мовароуннаҳр чор навъи заминдорӣ амал мекард: 1. Замини давлатӣ, 2. Милки феодалӣ ва инчу, 3. Замини вақф, 4. Милки деҳқон. Аз ин навъҳои замин сетоаш то давраи муғулҳо вучуд дошт. Навъи чорумаш инчу танҳо дар замони муғулҳо пайдо шуд, ки чунин замин азони сардори давлат, аҳли хонадони онҳо ва вассалҳои онҳо буд. Сардорони давлат метавонистанд замин инчуро тухфа кунанд, ба вақф диҳанд, бифурӯшанд ва тақдим намојанд. Аз заминҳои инчу андоз намегирифтанд.

Хонҳои муғул ба қорҳои динии мардуми Мовароуннаҳр чандон даҳлат намекарданд ва ҳолатҳои мешуд, ки аз сарони рӯҳониёни ислом андоз намегирифтанд. Аксар вақт дар мавриди ғасб намудани ин ё он шахр ё деҳа ба сарвати ашрофи дин даст намезаданд.

Дар замони ҳукмронии муғулҳо шумораи андозҳои маҷбуриятҳои афзуданд. Маҳз дар ҳамин давра андозҳои нав пайдо шуданд, ки онҳоро ҳам аз замин ва ҳам аз чорво меситонданд. Ҳокимони муғулҳо бо ихтиёри худ метавонистанд андозҳои нав ба нав қорӣ кунанд, хусусан дар замони ҷанг.

Андоз ва маҷбурияти аз ҳама вазнину миёншикан нақлиёти почта, яъне ём буд. Мувофиқи қоидае, ки то замони Манғуқоон амал мекард, аҳоли бояд ёмҳои почта (қой ва маҳалле, ки аспҳои аробаҳои кироқаш ва ё аспҳои қосидонро иваз мекарданд)-ро бо асп таъмин менамуданд. Аксар вақт ин қосидони махсуси почтақашонро дастаҳои сарбозони силоҳдори муғулҳо ҳамроҳӣ мекарданд. Онҳоро элчӣ меномиданд. Онҳо ҳуқуқи зиёд доштанд. Хусусан мардуме, ки

дар сари роҳи элчиҳо мезистанд, аз зулму шиканҷаи муғулҳо ба дод меомаданд. Ҳар як аъзои оилаи хон метавонист бо ихтиёри худ элчӣ фиристонад. Аз аспҳои ёмҳо ҳатто тоҷирон ҳам истифода мебуданд. Баъд аз фармони Манғуқон аъзои оилаи хонҳо ва тоҷирон аз аспҳои ёмҳо дигар истифода бурда наметавонистанд. Онҳо дигар ҳуқуқ надоштанд, ки барои худ аз аҳолии шаҳру деҳот сарват ҷамъ кунанд.

Суюрғол. Дар Мовароуннаҳри аспҳои XIII қисми зиёди замин дар дасти саркардаҳои муғулҳо ва туркҳо буд. Шакли асосии заминдорӣ феодалии ин давра суюрғол (ба забони муғулӣ инъом қардан) буд. Суюрғол моли манқул ва ғайри манқул (об, замин, молу мулк, пул) буд, ки аз тарафи подшоҳ, хон, султон ба амалдорон, ашроф ва лашкаркашон барои хидматҳои намоён ва корнамоиҳои ҷангӣ дода мешуд. Соҳибони суюрғол дар мавридҳои зарурӣ вазифадор буданд, ки бо лашкари ҷангии худ ба ихтиёри хони муғулҳо ҳозир шаванд. Ин шакли заминдорӣ аз охири асри XIII сар қарда дар Мовароуннаҳр паҳн гаштааст. Соҳиби суюрғол метавонист онро ба меросхӯронаш диҳад, инчунин, андоз намедод. Вай метавонист даромадашро бо салоҳдиди худ сарф кунад. Суюрғолҳои калон ҳам заминҳои киштбоб ва ҳам даштҳоеро, ки кӯчманчиён мезистанд, дар бар мегирифтанд.

Ҳучанд барои қабилаи ҷалоириҳо, ноҳияи Қашқадарё барои қабилаи барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қабилаи қавучинҳо мулкҳои инъомшуда, яъне иқтаъ ё суюрғолҳои онҳо ҳисоб меёфтанд.

Ҳунармандӣ. Дар натиҷаи қатлу ғоратгарии пай дар пай мардуми шаҳрҳо, хусусан шумораи ҳунармандон хеле кам шуд. Ҳол он ки муғулҳо ин табақаи аҳолиро ҳангоми қатлу ғорат то андозае зинда мемонданд. Пешаварон чун барзгарон ба ҷуз хироч боз ҳар сол бисёр маҷбуриятҳоро иҷро мекарданд. Вақте ки ягон аъзои хонаводаи хон, ашроф, тоҷирони калон, сарони дин аз назди ягон маҳалла мегузаштанд, ярлиғҳои махсусро пешкаш намуда, аз мардум озука, нақ-

лиёт ва ҳатто қойи хоб талаб менамуданд. Махсусан вазъияти хунармандони аслиҳасоз, пойафзордӯз ва бофандагон тоқатфарсо буд. Онҳоро солҳои аввал ба Муғулистон мефиристоданд, вале аз ин корҳо нафъе ба даст наоварданд ва аз нав онҳоро ба шаҳрҳои баргардонданд.

Маҳсули дасти хунармандони маҳаллӣ дар навбати аввал барои қонеъ гардондани талаботи ҳокимон ва аъзои оилаҳои саркардаҳои муғулҳо ва лашкари онҳо равона шуда буд. Ҳукуматдорони муғул дар шаҳрҳо устохонаҳои калон, яъне корхонаҳо таъсис доданд, ки соҳибонашон ҳокимони муғул буданд. Хунармандони ин корхонаҳо ғуломвор ҳаёт ба сар мебурданд. Дар замони салтанати муғулҳо шумораи ғуломон афзуд. Муғулҳо меҳнати ғуломонро на танҳо мувофиқи ихтисосашон, балки дар кишоварзӣ, корҳои рӯзгори ашроф истифода мебурданд. Дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ намояндагони бисёр қавму халқҳоро дидан мумкин буд. Баробари рӯ ба тараққӣ ниҳодани шаҳрҳо хунармандӣ ва тичорат пеш мерафт. Яке аз сабабҳои пешравӣ он буд, ки хунармандон ҳар чӣ бештар мувофиқи касбу хунарашон кор мекарданд.

Чунон ки маъхазҳо шаҳодат медиҳанд, муғулон беҳтарин устоҳоро дар корхона ба нафъи худ кор фармуда, ба ҳар кадомашон ҳар рӯз нон ва ҳафтае се бор буридаи гӯшт медоданд. Чунин ғизоро танҳо хунармандони сокини шаҳрҳо мегирифтанд. Гурӯҳи дигари хунармандони шаҳр ба ном озод буда, аз рӯйи касбашон андоз медоданд. Вазъи ҳамаи хунармандони Мовароуннаҳр як хел набуд ва дар муддати қариб ду асри ҳукмронии муғулҳо доим дигар мешуд. Муғулҳо на танҳо пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ғулом мегардонданд ва аз меҳнати онҳо баҳравар мешуданд. Тадричан хунармандони озод пайдо шуданд, ки барои ҳокимияти марказӣ андоз месупориданд ва шумораи онҳо сол аз сол меафзуд. Аҳволи ҳамаи қосибон бағоят вазнин буд. Ба чунин вазъият нигоҳ накарда, пешаварон чамбиятҳои сеҳии худро барқарор менамуданд.

Савол ва супориш

1. Муғулҳо ҳангоми истисмори мардуми маҳаллӣ ба кадом табақаҳо тақия менамуданд?
2. Сарватмандон, тоҷирони калон ва сарони рӯҳонӣ чӣ гуна нақш мебозиданд?
3. Дар давраи ҳукмронии муғулҳо аҳволи кишоварзон чӣ хел буд?
4. Дар замони ҳукмронии муғулҳо кадом шакли заминдорӣ пайдо шуд?
5. Суюрғол чист?
6. Сохиби суюрғол боз кадом вазифаҳоро адо менамуд?
7. Аз хусуси аҳволи хунармандон ҳикоя кунед.
8. Пешаварон барои муғулҳо чӣ гуна ҷангафзор месохтанд?
9. Чаро шумораи гуломон меафзуд?
10. Муғулон чанд сол ҳукмронӣ карданд?

§ 38. ФАРҲАНГИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРИ XIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIV

Илм. Истилои муғулҳо боиси таназзули тамоми соҳаҳо гардид. Ҳукмронии муғулҳо саҳифаи тиратарини таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ ҳисоб меёбад. Дар ин давра ҳаёти фарҳангии Хуросону Мовароуннаҳр хароб шуд. Олимон, адибон ва зиёиёни зиёд аз дами теғ гузаронда шуданд. Ашхоси ҷон ба саломат бурда шаҳру деҳаҳои худро тарк карда, фаъолияти эҷодиашонро дар мамлакатҳои қадами номубораки муғулҳо нарасида, яъне дар Осиёи Хурд, ҷануби Эрон ва дигар мамлакатҳо идома медоданд.

Зиёда аз сад сол лозим шуд, ки Хуросону Мовароуннаҳр аз нав ба марказҳои адабӣ табдил ёбанд.

Яке аз олимони – файласуфони бузурги форс-тоҷикии ин давра Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Ҳасан (1201–1271) мебошад, ки дар таърих ба номи Насируддини Тӯсӣ машҳур аст. Ӯ дар овони ҷавонӣ назди падар савод бароварда, аз

амакаш илми фалсафаю мантикро меомӯзад ва барои пур-ратар аз худ намудани илмҳои замон роҳи Нишопурро пеш мегирад. Ниҳоят, соли 1256 ба шаҳри Мароға (Озарбойҷони Эрон) омада, расадхона месозад ва мунаҷҷимони машхурро ба кор ҷалб намуда, кори илмиро хеле тараққӣ медиҳад.

Насируддини Тӯсӣ зиёда аз дусад асар навиштааст. Вай тарафдори фалсафаи Абӯалӣ ибни Сино буд, онро инкишоф медиҳад ва аз ҳамлаҳои душманон ҳимоя мекунад.

Насируддини Тӯсӣ ба заҳмати кишоварзону ҳунармандон баҳои баланд дода, табақаҳои муфтхӯрро зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Мувофиқи ақидаи вай муҳит дар ташаккули ахлоқи одам нақши бузург мебозад ва вобаста ба он тағйир меёбад.

ӯ дар соҳаи илмҳои тиб, нучум, геометрия, тригонометрия шуҳрати ҷаҳонӣ дорад. Доир ба адабиётшиносӣ асаре таълиф намуда, дар шеърӯ шоирӣ ҳам машхур будааст. Зиёда аз сад асарашро ба забони модарии худ – форсии тоҷикӣ навиштааст. Яке аз шогирдони маъруфи ӯ Қутбуддини Шерозӣ оид ба масъалаҳои гуногуни физикӣ асарҳо таълиф намудааст, ки бисёр фикрҳояш бо илми физикаи имрӯза хеле наздик мебошанд.

Бино ба ақидаи муаррихон робитаи илмии Шарқу Ғарб (Аврупои Ғарбӣ) дар асрҳои X–XIV ба пояи баланд расида будааст. Дар охири асри XIV Хуросону Мовароуннаҳр боз аз нав ба марказҳои илму адабиёт табдил меёбанд. Дар охири асри XIII як зумра муаррихони номӣ ба камол мерасанд.

Дар байни муаррихони форс-тоҷик Рашидуддин Фазлуллоҳ (1247–1318) бузургтарин олим буда, ҳамчун донишманди соҳаи тиб ва арбоби сиёсӣ эътироф шудааст. ӯ дар шаҳрҳои Ҳамадон ва Табрёз ҳаёт ба сар бурда, аз тарафи элхонӣ ба дарбор ба вазифаи вазирӣ даъват мешавад ва солҳои 1278–1317 дар ин вазифа кор кардааст. Рашидуддин ба кори ободонию сохтмони мадрасаҳо, мактабу масҷидҳо диққати калон дода, олимону шоиронро ба дарбор оварда, барояшон шароити зарурӣ муҳайё месозад, аммо ҳасудону

бахилон дар қасди чони ӯ шуда, ба мақсади ифлосашон мерасанд. Рашидуддинро ҳамроҳи писари 18-солааш ба қатл мерасонанд. Рашидуддин аз худ асарҳои зиёде боқӣ гузоштааст. «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» яке аз онҳост. Ба ақидаи мутахассисон ин асар дар бобати офаридани «Таърихи умумичаҳонӣ»-и асрҳои миёна асари гаронбаҳо ҳисоб меёбад.

Аз муаррихон боз Абӯумари Ҷузҷонӣ (1193–1299)-ро номбар кардан лозим аст. Ӯ муаррих, шоир ва носири форсу тоҷик буда, асари таъриҳиаш «Табақоти Носирӣ» хеле машҳур аст. Дар он оид ба таърихи подшоҳони Ҳиндустон, хусусан таърихи асрҳои миёнаи давлати Ғуриён маълумоти муфассал дода шудааст.

Адабиёт. Дар асри XIII ва аввали асри XIV адабиёт асосан дар ҳамон музофотҳою мамлакатҳои инкишоф ёфт, ки дар тобеияти муғулҳо набуданд.

Асри XIII ва аввали асри XIV замоне буд, ки бузургтарин ситораҳои назми форс-тоҷик, ба монанди Ҷалолуддини Балхӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ ба дунё омада, асарҳои оламшумули худро офаридаанд.

Ҷалолуддини Балхӣ (1207–1272) дар водии Ваҳши Тоҷикистон, ки он замон тобеияти Балхро дошт, ба дунё омадааст. Номи аслиаш Муҳаммад буда, Ҷалолуддин лақабаш аст. Падараш ҳамчун фақеҳ (қонуншиноси шарият) машҳур буд. Ҷалолуддин чанде пеш аз истилои муғулҳо, дар синни чордаҳсолагӣ ҳамроҳи падар аз зодгоҳаш ҳичрат карда, дар Нишопур, Бағдод, Ҳичоз, Сурия ва дигар шаҳру мамлакатҳо умр ба сар бурдааст. Вай аз хурдсолӣ ба омӯзиши фикҳ (илоҳиёт), риёзиёт, таърих ва дигар илмҳои замони худ машғул шудааст. Дар шаҳрҳои Ҳалаб ва Димишқ донишашро мукамал карда, муддате дар шаҳри Қуния касби мударрисиро ихтиёр намудааст. Ӯ дар Қуния бо мутафаккири бузурги форсу тоҷик Шамси Табрезӣ шинос мешавад ва ӯро устои худ мехонад. Ин олими забардаст дар ташаккули ҷаҳонбинии Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ) таъсири бузург гузоштааст. Дар зери таъсири таълимоти инсондӯстонаи падараш ҳаёти минбаъдаи Ҷалолуддин ранги дигар гирифт.

Вай бо асарҳои машҳури худ – «Девони Шамси Табризи» ва «Маснави маънавӣ» номи пири худро абадӣ гاردондааст. Ҷалолуддин ба ганҷинаи тамаддуни умумичаҳонӣ осори ғанӣ гузоштааст. Шарқшиноси машҳур Е. Э. Бертелс эҷодиёти ӯро омӯхта менависад, ки «лирикаи Ҷалолуддин яке аз комёбиҳои бузургтарин аст. Ва агар вай дар Ғарб машҳур мебуд, бешубҳа, номи ӯ дар он ҷо низ мисли номи шахсони бузург: Шекспир, Гёте, Пушкин ва дигарон вирди забон мешуд». Хидмати Ҷалолуддин дар ривочу раванқи озодфикрӣ бағоят бузург аст. Асарҳои машҳури ӯ «Маснави маънавӣ», «Мактубот» шоҳиди онанд. Тамоми эҷодиёти ӯро рӯҳияи халқпарварӣ ва меҳнатдӯстӣ фаро гирифтааст.

Саъдии Шерозӣ (1202–1292). Муслихуддин Саъдии Шерозӣ дар шаҳри Шерози Эрон дар оилаи олим ва яке аз ашрофи дин таваллуд ёфтааст. Дар байни мардум бо номҳои Шайх Саъдӣ ва Саъдии Шерозӣ машҳур аст. Вай шоир, носир ва мутафаккири бузурги тоҷик мебошад. Саъдӣ хеле барвақт, дар 12–13-солагӣ аз падар маҳрум мешавад. Дар хурдсолӣ савод бароварда, баъди истилои муғулҳо ба Бағдод меравад ва таҳсилро дар мадрасаҳои «Низомия», «Мустансирия» давом медиҳад. Саъдӣ ҳангоми таҳсил бо донишу зеҳни тез, қувваи хотира шарикдарсон ва ҳатто муаллимонашро ба ҳайрат меоварад. Дар ин мадрасаҳо аз илмҳои забону адабиёт, ҳикमत ва дигар фанҳо баҳра мебарад. Аз рӯи гуфтаи худаш ба илмҳои фалсафаву ҳикमत бештар майл доштааст. Саъдӣ дар байни уламои араб бо забони арабӣ сухан ронда, онҳоро бо дониши амиқ қоил мекардааст. Бо забони арабӣ шеър навиштааст.

Баъди хатми мадраса барои омӯхтани рӯзгори мардум ба мамлакатҳои гуногун: Марокаш, Осиёи Сағир, Фаластин, Арманистон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндустон, Кошғар, Рум (Византия) ва ғайра сафар мекунад.

Ҳангоми сафар бо ҳаёти халқи заҳматкаш аз наздик шинос мешавад ва душвории зиёдеро аз сар мегузаронад. Саъдӣ ба дасти салибдорон (ҷангҳои салибиро ба хотир биёред) асир афтада, муддате хидмати машқобиро адо мекунад ва борҳо бо роҳзанон рӯ ба рӯ мешавад.

Қариб чил соли ҳаёти шоир дар сафарҳо гузаштааст ва ҳангоми ин сафарҳо ризку рӯзиашро аз воизӣ пайдо мекардааст. Вай дар ҷамъомаду маҷлисҳои мардумони кишварҳои гуногун ширкат варзида, ба онҳо аз хусуси илму дониш, касбу ҳунар, одамгарӣю инсондӯстӣ, рафоқату садоқат, дӯстиву бародарӣ сухан мерондааст.

Саъдӣ ҳамаи хотираҳояшро дар асарҳои машҳураш «Бӯстон» ва «Гулистон» гирд овардааст. Ӯ ба ҷуз ин асарҳо боз шеърҳои зиёде эҷод намудааст. Асарҳои ӯ молмоли панду ҳикматанд. Аксари байтҳо ва ҳикматҳои вай зарбулмасалу мақолҳои мардум шудаанд. Масалан, «Тавонгарӣ ба ҳунар аст, на ба мол», «Мушк он ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд».

Ин марди бузург дӯстӣ ва ҳамраъӣи тамоми инсониятро, қатъи назар аз миллату мансубияташон сароида, онҳоро ба ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ ва ваҳдат даъват менамояд:

*Бани Одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон бегамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ!*

Ба ақидаи Саъдӣ давлате, ки соҳиби шоҳи одил ҳасту аз рӯи ақлу инсоф корро ба ҷо меоварад ва ба ҷабру зулм хотима медиҳад, ба нафъи мардуми заҳматкаш сиёсатдорӣ мекунад, ҳамеша эмин аст. Подшоҳе, ки дар ҳаққи халқи хеш зулму фишорро раво мебинад, пойдевори мулки хешро ба дасти худ мекунад. Саъдӣ дар шеъре вазъи ҳоли худро баён дошта, ишора мекунад, ки ӯ тоҷик аст:

*Азбаски моликон ҷавр,
Чандон нақунанд бар мамолик.
Шояд ки ба подшоҳ бигӯянд,
Турки ту бирехт хуни тоҷик.*

Нисбати Шайх Муслиҳуддин Саъдӣ ханӯз хангоми дар қайди ҳаёт буданаш ҳама гуна табақаҳои мардум: подшоҳону давлатдорон, олимону адибон, кишоварзону хунармандон ва дигарон хурмату эҳтироми хоссае доштанд. Саъдӣ инсонпарвари бузург буд.

Амир Хусрави Деҳлавӣ. Ӯ шоир ва мутафаккири машҳури форсабони Ҳиндустон мебошад. Падараш хангоми истилои муғулҳо аз шаҳри Кеш (Шаҳрисабзи имрӯза) ба Ҳиндустон кӯчидааст.

Амир Хусрав дар синни 20-солагӣ илмҳои замонро аз бар намудааст. Ӯ аз тарафи ҳокимони Банголаю Деҳлӣ ба дарбор даъват шуда, аз пайи иҷрои вазифаҳои гуногун мешавад. Шоир 52 соли умрашро дар дарбори ҳокимону султонҳо гузаронда, бо риёкориву дасисабозиҳои ҳукуматдорон аз наздик шинос мешавад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ аввалин шоири форсизабонест, ки панҷ чилди ашъорашро вақти дар қайди ҳаёт буданаш тартиб дода, дар чилди якумаш шеърҳои дар синни 16–19-солагӣ навиштаашро ҷой кунандааст. Вай ба ҷуз забони модарӣ ба забонҳои урду ва арабӣ низ шеър гуфтааст. Олимони шеършинос ӯро асосгузори назми урду меҳисобанд.

Ғазалҳои хушоҳанг ва содаву равони ӯ ба ганҷинаи муסיқии классикии тоҷик «Шашмақом» дохил шудаанд.

Шоир адолату инсоф, одамдӯстию меҳнатро асоси давлатдорӣ ва ободонии мамлакат мешуморад. Бисёр асарҳои худро ба мавзӯҳои таърихи Ҳиндустон, географияи он, урфу одатҳои мардуми ин мамлақати қадима бахшидааст. Дар достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳаёти воқеии муслмонписар – Хизрхон ва ҳиндудухтари асирафтада – Дувалрониро тараннум намудааст. Мақсади асосии ин дoston тарғиб ва пойдор намудани дӯстиву рафоқати ду ҷавони миллату динашон гуногун мебошад.

Амир Хусрави Деҳлавӣ дар боби муסיқииносию оҳангсозӣ ҳам ном бароварда, доир ба муסיқӣ се рисола эҷод кардааст, ки асоси онҳоро муסיқии халқҳои Осиёи Марказӣ, Эрону Афғонистон ташкил медиҳанд.

Соли 1975 мувофиқи қарори ЮНЕСКО (Муассисаи махсуси Созмони Милали Муттаҳид роҷеъ ба масъалаҳои маориф, илм ва фарҳанг) 700-солагии зодрузи шоир дар миқёси ҷаҳон қайд карда шуд. Ба шарофати ин ҷашн осори ӯ нахустин бор бо алифбои кунунии тоҷикӣ нашр гардид.

Шоири дигари машҳури асри XII ва аввали асри XIII Муҳаммад Авфӣ Бухороӣ мебошад, ки дар Бухоро таълим гирифта, ҳамчун шоир, нависанда, адабиётшинос ва хушнавииси форс-тоҷик ном баровардааст. Ӯ дар Бухоро бо як зумра олимону адибони замонаш: Доии Насафӣ, Ашрафи Самарқандӣ, Ғазолии Хучандӣ ва дигарон ҳамсуҳбат мешавад. Сипас ба Самарқанд рафта, аз олимони шинохта Абӯбақри Насафӣ ва Шамсуддини Боқилонӣ таълим мегирад.

Баъди чанд сол ба сафари шаҳру ноҳияҳои Марв, Хоразм, Ҷирот, Нишопур, Систон, Қазвин ва ғайра мебарояд. Чанде пештар аз хучуми муғулҳо ба Бухоро бармегардад ва соли 1221 баъди истилои Мовароуннаҳр аз тарафи муғулҳо ба Ҳиндустон фирор мекунад.

Асари гаронбаҳои Муҳаммад Авфӣ «Лубоб-ул-албоб» нахустин тазкираи пурраи назми тоҷик мебошад, ки онро солҳои 1221–1222 таълиф намудааст. Албатта, пеш аз ин ҳам тазкираҳои форсӣ-тоҷикӣ буданд, вале ин тазкира аз онҳо фарқ дорад. Ӯ дар Ҳиндустон асарҳои зиёде менависад. «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт» яке аз онҳост. Дар ин асар ҳикояҳои қиссаҳои аҷибу рангин оварда шудаанд. Вай китобҳои зиёдеро аз забони арабӣ ба форсии тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Меъморий. Дар замони истилои муғулҳо ҳунари меъморий ҳам мисли дигар соҳаҳои ҳаёти мамлакат рӯ ба таназзул ниҳод. Қатли хунармандон ва фирори боқимондаи онҳо ба мамлакатҳои дигар ба пешрафти меъмории халқҳои Осиёи Марказӣ зарбаи сахт зад. Муғулҳо бисёр шаҳру ноҳияҳои Хуросону Мовароуннаҳрро ба хок яксон намуда, масҷиду мадрасаҳо, китобхонаву кӯшкҳо, макбараю корвонсаройҳо ва биноҳои бошукӯҳро хароб ва нест карданд. Ин ҳолат даҳсолаҳо, то нимаи дуҷуми асри XIII давом ёфт.

Новобаста аз ин харобиҳо ҳаёти шаҳрҳои калон, аз қабили Самарқанду Бухоро, Марву Хучанд, Гурганҷу Ӯро-

тепча пурра қатъ нагардида буд. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ҳамин давраи пурфочиа ҳам мадрасаву масҷидҳо ва мақбараҳо сохта мешуданд. Аҳолии шаҳрҳо тадричан меафзуд ва тичорат ривоч меёфт. Чунин ҳолат бештар дар Самарқанду Бухоро дида мешуд. Аз рӯйи маълумоти баъзе сарчашмаҳо Самарқанд дар нимаи дуюми асри XIII қариб 100 ҳазор аҳоли доштааст. Муаррихи шинохтаи форс-тоҷик Алоуддин Чувайнӣ навишта буд, ки ягон шаҳри мамлақати исломӣ бо Бухоро баробар шуда наметавонист. Дар пешравии шаҳри Бухоро хидмати Масъудбек, ки зикраш дар боло рафт, калон аст. Дар миёнаи асри XIII Бухоро ду мадраса дошт, ки якеашро Масъудбек сохта буд ва дар он бештар аз ҳазор талаба таълим мегирифт.

Устоҳои маҳаллӣ дар хунари меъморӣ анъанаҳои пеш аз истилои муғулҳо давом медоданд. Подшоҳи муғул Кабакхон дар наздикии шаҳри Насаф (Қаршӣ) кӯшкро аз рӯйи нақшаи меъморони маҳаллӣ бино намуд ва минбаъд дар он ҷо шаҳри Қаршӣ ба вучуд омад.

Мақбараи Сайфуддини Бохарзӣ (дар наздикии Бухоро) яке аз иморатҳои муҳташами замони муғулҳо ҳисоб меёбад. Сайфуддини Бохарзӣ аз бузургони дин буд ва ўро ҳатто муғулҳо низ эътироф менамуданд. Мақбараҳои асри XIII ва нимаи аввали асри XIV хеле зиёданд ва онҳо аз санъати меъморӣ ҳамон давра дарак медиҳанд. Мақбараи Муҳаммади Башоро дар деҳаи Мазори Шарифи ноҳияи Панҷекат дар асрҳои XI–XII сохта шуда, дар асри XIV дар шафати он пештоқи баланду назаррабое бино кардаанд. Ин мақбара намунаи беҳтарини хунари меъморӣ мардуми тоҷик ҳисоб меёбад.

Мақбараи Шайх Муслиҳуддин дар шаҳри Хучанд бино ба ақидаи мутахассисон яке аз ёдгориҳои беҳтарини меъморӣ аст. То асри XV дар ҷои он дигар мақбара будааст. Ин мақбара зиёратхона, гӯрхона ва хучраҳои зиёде дорад. Солҳои минбаъд дар шафати он масҷиди бузурге сохта шуд, ки нақшу нигор ва кандакорӣ он бинандаро ба ҳайрат меоварад.

Ороишоти меъмории ин давра хеле мучаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат медиҳад. Дар нақшунигори биноҳо гулкорихои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта кандашударо бо луоби кабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои кандакоришуда мегузоштанд.

Барои зебу зинати биноҳо сафоли сирдори пур аз нақшунигор ба қор бурда мешуд. Сохт ва намуди маснуоти сафолӣ дигар шуда буд. Устоҳои нодир ҳунари худро ба шогирдон меомӯзониданд. Дар шахрҳои калон истехсоли маснуоти гуногуни сафолии сирдор ҳам ривоч ёфта буд.

Дар асри XIII ва аввали асри XIV ҳунари кулолгарӣ низ хеле пеш рафт. Устоҳои маҳаллӣ анъанаҳои пеш аз истилои муғулхоро давом медоданд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи Насируддини Тӯсӣ нақл кунед.
2. Рашидуддин Фазлуллоҳ дар кадом соҳаҳои илм шуҳрат пайдо карда буд?
3. Асари машҳури ӯро ном гиред.
4. Доир ба шахсияти Абӯумари Ҷузҷонӣ ҳикоя кунед.
5. Ҳаёт ва эҷодиёти Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ) чӣ хел ҷараён ёфтааст?
6. Асарҳои нодири Муслиҳуддин Саъдии Шерозиро гуфта диҳед.
7. Аз панду ҳикмат ва шеърҳои ӯ чиро аз ёд медонед? Шеърӣ дар ин китоб овардаи ӯро аз ёд кунед.
8. Аз хусуси эҷодиёти Муҳаммад Авфӣ нақл намоед ва номи асари машҳурашро гӯед.
9. Дар асри XIII ва нимаи дуюми асри XIV вазъи меъморӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр чӣ гуна буд?
10. Кадом мақбараҳои ин асрҳои медонед? Дар бораи онҳо ҳикоя кунед

БОБИ V ДАВЛАТҶОИ ТОҶИКОИ ДАР АСРҶОИ XI–XIV

§ 39. ДАВЛАТИ ҶУРИЁИ

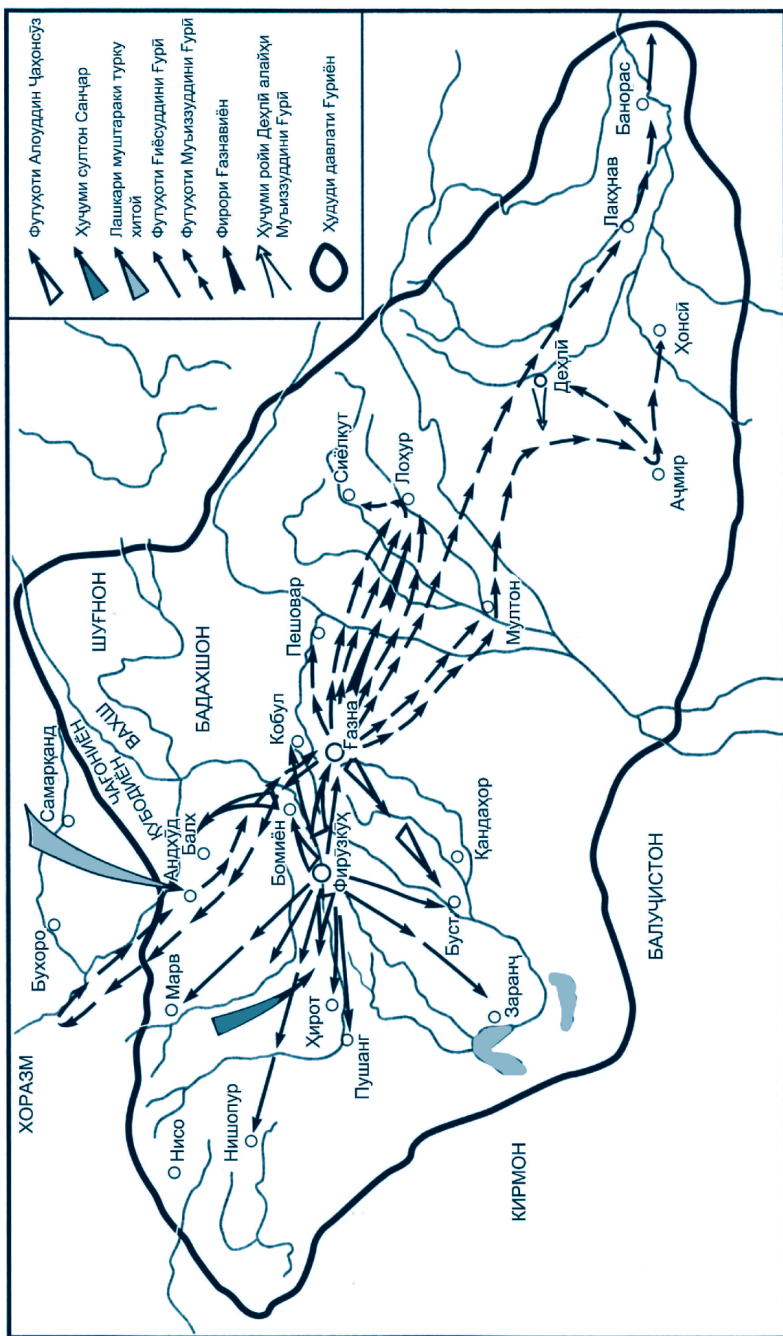
Таъсиси давлати тоҷикон – Ҷуриён ва қаламрави он. Ин давлати тоҷикон аз нимаи асри XII то аввали асри XIII дар қисми ғарбии Афғонистони кунунӣ арзи вучуд кардааст. Асосгузори он хонадони Шинасбониён аст. Ҷуриё гуфта хонадони тоҷикони Шинасбонӣ дар назар дошта мешавад, ки аз замони ибтидои дини ислом то ҳуҷуми муғулҳо ҳукумат рондаанд. Аввал кӯҳистони Ҷур ва баъдтар тамоми Хуросон, ҷануби Мовароуннаҳр ва шимоли Ҷиндустонро дар итлоати худ нигоҳ доштаанд.

Асосгузори ин хонадон Шинасб ибни Хурнак буд ва аз ҳамин сабаб ба худ номи хонадони Шинасбониёнро гирифтааст. Мардуми ин мамлакат асосан тоҷикони кӯҳистон буданд. Давлати Ҷуриён аз ҷиҳати тараққиёти муносибатҳои феодалии назар ба шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр ақибмонда буд. Ҷатто муносибатҳои ғуломдорӣ ҷой доштанд. Дар он солҳои зиёд демократияи ҳарбӣ амал мекард.

Иқлими он барои ривож додани кишоварзӣ чорводорӣ ва боғдорӣ бағоят мусоидат менамуд. Гарчанде аз дигар мамлакатҳои ҳамсоя қафмонда бошад ҳам, аз ҷиҳати истихроҷи маъдан ва сохтани силоҳи ҷангӣ хеле пеш рафта буд. Дар сохтану ба қор бурдани яроқу аслиҳа дар байни мамлакатҳои ҳамсоя ва берун аз онҳо шуҳрат дошт. Силоҳи истеҳсоли давлати Ҷуриён моли асосии тичорати хориҷӣ ҳисоб меёфт.

Дини мубини ислом дар байни мардуми ин сарзамин назар ба давлатҳои ҳамсоя хеле дер ҷорӣ шуд. Ҷатто қабилаҳои буданд, ки то миёнаи асри XI ҳанӯз мусалмон нашуда буданд. Муносибати феодалии ҳам ба туфайли муборизаи шадид реша давонда, дар охири асри XI пурра ғалаба қард.

Харитаи давлати Ғуриён

Мардуми ранчбари мамлакати Ғур борҳо ба муқобили муштзӯрони худ шӯришу исён бардоштаанд. Шӯриши калонтарини ин диёрро ҳанӯз Исмоили Сомонӣ бо қувваи зиёд пахш карда буд. Ҳанӯз дар охири асри X пешвои қабилаи Шинасбонӣ – асосгузори давлати Ғуриён – Сурӣ Сайфуддин ибни Иззуддини Ҳусайн чандин қабилаҳоро ба итоати худ дароварда, нуфузашро дар байни мардуми ин кишвар афзуд. Дар нимаи дуоми асри XII ҳокимони музофоти Мандеш ба дигар музофотҳо ғалаба карда, заминашонро хеле васеъ карданд. Дар аввал пойтахти Ғуриён Фирӯзкӯҳ буд, вале баъди ғалабаи комил бар давлати Ғазнавиён шаҳри Ғазнинро пойтахт интихоб намуданд.

Солҳои 1156–1206 давлати Ғуриён ба дараҷаи олии тараққиёт расид. Соҳаҳои иқтисодиёт ва фарҳанг пеш рафтанд. Дар ин солҳо ҳудуди он Афғонистон, Хуросон, Систон, музофоти Ҳиндустон – Синд, Панҷоб, Кашмир, инчунин, вилоятҳои чануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза, аз ҷумла Вахш, Чағонӣён, Хатлон, Шугнон, Вахон ва ғайраро дар бар мегирифт.

Ғуриён дар давраи мавҷудияти худ гоҳ-гоҳ маҷбуран ба итоати Ғазнавиён мебаромаданд, вале ба ин нигоҳ накарда, барои истиқлолияти худ даҳсолҳо мубориза бурдаанд.

Ҷангҳои давлати Ғуриён. Душмани асосии давлати Ғуриён давлати Ғазнавиён буд. Ғазнавиён барои ба итоати худ даровардани Шинасбонӣён бисёр кӯшишҳо ба харҷ додаанд. Дар солҳои чилуми асри XII баробари ба тахт нишастани писари амири Ғур – Иззуддини Ҳусайн дигаргуниҳои назаррас ба амал омаданд. Иззуддин ҳафт писари часуру кордон дошт ва онҳо барои васеъ намудани замини давлаташон хидмати босазое кардаанд. Бародарон замини алоҳида доштанд ва ба яке аз бародарон итоат мекарданд (дар солҳои аввал). Нахустин султони Ғур Сайфуддини Сурӣ буд. Хонадони Шинасбонӣён рӯз то рӯз пурқувват мешуд, ки аз ин давлати Ғазнавиён дар биму ҳарос буд. Баъд дар байни бародарон муноқиша ба миён меояд. Ғазнавиён аз ин истифода бурда, малик Қутбуддинро ба дарбори худ

даъват мекунанд ва соли 1147 ўро захр дода мекушанд. Ин рафтори ваҳшиёнашон боиси қаҳру ғазаби хонадони Шинасбониён мегардад. Сайфуддини Сурӣ бо қувваи зиёд ба муқобили Ғазнавиён бармехезад ва Баҳромшоҳи Ғазнавӣ ба ин тоб наоварда, ба Ҳиндустон мегурезад.

Ғазнавиён дар таърихи зиёда 180-солаи ҳукмронияшон бори нахуст шикаст хӯрда, пойтахтро монда, фирор мекунанд. Султон Сайфуддини Сурӣ ба тахт соҳиб мешавад, вале Баҳромшоҳ зимистони ҳамон сол бо лашкари хеле зиёд бозгашта, ғалаба мекунад. Ў Сайфуддини Суриро асир гирифта, бо азобу шиканча ба қатл мерасонад. Ин амали ваҳшиёнаи Баҳромшоҳ қаҳру ғазаби Шинасбониёнро дучанд мекунад. Бародари дигар Шихобуддин февран ба муқобили Ғазнавиён лашкар кашида, Ғазнинро фатҳ менамояд. Ин ғалабаи бузургтарини Шихобуддин (соли 1150) бар Баҳромшоҳи Ғазнавӣ буд. Бо амри ӯ шаҳри Ғазнин ба оташ дода мешавад. Аз ҳамин сабаб вай лақаби «Ҷаҳонсӯз»-ро мегирад. Ниҳоят, Ғуриён давлати пурзӯртарини замон, яъне давлати Ғазнавиёнро, ки зиёда аз 180 сол ҳукмронӣ карда буд, барҳам доданд. Баъд аз ин Ғуриён дар охири асри XII ба лашкари Салҷуқиён зарба заданд.

Султон Ғиёсуддини Ғурӣ

Дар натиҷа ҳудуди давлати Ғуриён васеъ шуд. Ба ҷуз ин, онҳо тамоми мулкҳои дар Ҳиндустон доштаи Ғазнавиёнро тасарруф намуданд. Соли 1186 Шихобуддини Ғурӣ шаҳри Лохурро ғасб намуда, онро пойтахти давлати Ғуриён эълон

кард. Бародари ӯ Гиёсуддин Муҳаммад Хуросонро ҳам ба даст даровард, вале байни ӯ ва шоҳони Хоразм ҷанги сахте ба вуқӯъ пайваст. Қувва ва маҳорати ҷангии Шихобуддин ба дараҷае мерасад, ки ба муқобили Султон Санҷари Салҷуқӣ бармехезад. Дар авҷи задухӯрд туркон хиёнат карда, ба тарафи Султон Санҷар мегузаранд. Ҷанг ба нафъи Салҷуқиён хотима меёбад ва Шихобуддин асир меафтад. Султон Санҷар ӯро ҳамроҳи писараш Сайфуддин ва бародарзодааш Гиёсуддин озод карда, дар муҳорибаи зидди ғузҳо истифода мебарад.

Султон Шихобуддини Ғурӣ

Дар давраи ҳукмронии Шихобуддин каламрави Шинасбонӣён васеъ мешавад. Хусусан дар замони салтанати бародарон Султон Гиёсуддин ва Султон Муиззуддин давлати Ғурӣён рӯз аз рӯз пуққувват мегардад. Ин ду бародар, бешубҳа, сутуни хонадонии Шинасбонӣён буданд. Онҳо шаҳрҳои музофотҳои гирду атрофи Ҷирот, Фӯшанҷ, Толиқон, Маймана, Форёб, Панҷдеҳ, Марврӯд ва Балхро ба даст дароварданд.

Баъди барҳам хӯрдани Салҷуқиён (соли 1190) Хоразмшоҳӣён тадриҷан ба заминҳои Салҷуқиён даст дароз мекарданд, аммо бародарон Гиёсуддин ва Муиззуддин пеши роҳи Хоразмшоҳӣёнро гирифтанд ва Нишопуру Марврӯд фатҳ намуданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ пай бурд, ки мулк пурра аз даст меравад ва роҳи сулҳро пеш гирифта, назди бародарон сафир фиристод, вале кораш барор нагирифт. Умуман, бародарон дар кишваркушӣ муваффақиятҳои ка-

лон ба даст дароварданд, аммо марг ба онҳо имкон надод, ки нақшаҳои кашидаашонро амалӣ гардонанд. Гиёсуддин соли 1203 ва Муизуддин соли 1206 вафот карданд.

Баъд аз вафоти онҳо дар байни бародарон муҳорибаҳои хунин авҷ гирифт. Ниҳоят, ин ҷангҳо ба нафъи туркҳо ба охир расиданд. Давлати Ғуриён аз байн рафт.

Сабабҳои таназзули давлати Ғуриён. Дар замони тобеи Ғазнавиён будан, Ғуриён шаҳри Бомиён ва як қисми Тахористонро (худуди ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхондарёи Ўзбекистон ва Шимоли Афғонистон) ба даст дароварда буданд. Дар охири асри XII давлати Хоразмшоҳиён хеле пурзӯр мешавад. Онҳо ба заминҳои Шинасбониён тез-тез ҳамла меоваранд. Ғуриён ба муқобили давлати Хоразмшоҳиён диловарона мечангиданд, вале ба ин нигоҳ накарда, анҷабониён соли 1204 Хуросонро ба даст дароварданд. Султон Шихобуддин ба Гурганҷ – пойтахти Хоразмшоҳиён ҳучум карда, онро ба муҳосира мегирад. Дар ин асно Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Қарахитоиён забон як карда, ба муқобили давлати Ғуриён бархостанд. Дар натиҷа ҷанги хунин ба амал омад ва аз сабаби нобаробар будани қувваҳо лашкари Ғуриён шикаст хӯрд. Шихобуддин бо маҳорати қордонӣ тавонист дар байни иттифоқчиён низоъ андохта, Муҳаммади Хоразмшоҳро ба тарафи худ гардонад ва бо ӯ сулҳ бандад. Дар ибтидои соли 1206 Шихобуддин барои бар зидди Қарахитоиёни Мовароуннаҳр лашкар кашидан омада буд, вале ногаҳон аз дасти қотиле кушта шуд. Ин зарбаи вазнине буд бар Ғуриён. Баъди ин давлати Ғуриён рӯ ба таназзул ниҳод. Ҳатто иттифоқчиҳои пешинааш Муҳаммади Хоразмшоҳ аз фурсати муносиб истифода бурда, Хирот ва дигар мулкҳои давлати Ғуриёнро ғасб намуд.

Солҳои 1206–1216 дар байни бародарон барои Фирӯзкӯх, ки ҳанӯз маркази асосии давлати Ғуриён ҳисоб меёфт, муҳорибаҳои хунин давом доштанд. Давлати Ғуриён дар муддати кӯтоҳ ба се қисм ҷудо шуд. Ниҳоят, панҷ бародар бо ҳамдигар ҷангиданд ва бо ҳамин раванди инқирози давлати Ғуриёнро тезониданд.

Савол ва супориш

1. Давлати Ғуриён дар кучо ва кай таъсис ёфтааст?
2. Мардуми ин сарзамин бо кадом кор ва касбу хунар машғул буд?
3. Шинасбониён дар кадом зинаи тараққиёт меистод?
4. Асосгузори хонадони Шинасбониён кӣ буд?
5. Давлати Ғуриён дар аҳди кадом султон ба авҷи тараққиёти худ расида буд? Дар бораи ҷангҳои давлатҳои Ғазнавиён ва Ғуриён нақл кунед.
6. Кадом султони Шинасбониён давлати Ғазнавиёро барҳам дод?
7. Шинасбониён кадом давлату музофотро ба тасарруфи худ дароварда буд?
8. Сарҳади давлати Ғуриёро аз харита нишон диҳед.

§ 40. ДАВЛАТИ КУРТҲОИ ҲИРОТ

Қаламрави давлати Куртҳои Ҳирот. Хонадони Куртҳои Ҳирот дар асрҳои XIII–XIV (солҳои 1245–1381) арзи вучуд кардааст. Ҳудуди қисми калони Ҳуросон, Систон ва қисми ғарбии Покистон ва вилояти Ғурро дар бар мегирифт. Асосгузори ин хонадон Курт буд ва аз ҳамин сабаб ба худ ин номро гирифтааст. Бояд гуфт, ки Куртҳои Ҳирот бо курдҳои имрӯза, ки дар Эрон, Ироқ ва дигар мамлакатҳо зиндагӣ мекунанд, ҳеҷ наздикӣ надоранд. Куртҳои Ҳирот номи хонадонест монанди Тоҳириён, Сомониён ва ғайра. Дар таърихи Куртҳои Ҳирот ва Ғуриён малик Рукнуддини Абӯбакр нақши бузург бозидааст. Дар байни давлатҳои Ғур ва Куртҳои Ҳирот робитаи ҳарҷонибаи дӯстӣ ҳукмрон буд. Малик Рукнуддин тавонист бо муғулҳо бо роҳҳои гуногун созиш карда, давлати худро нигоҳ дорад. Вай яке аз шахсонии муътабар буд ва то истилои муғулҳо давлати Ғурро идора менамуд. Баъд аз ғасби он аз тарафи муғулҳо худӣ Чингизхон Рукнуддинро ҳокими ин мамлакат таъйин намуд.

Баъд аз фавти Рукнуддин (соли 1245) набераи ӯ Шамсуддин Муҳаммади Курт (солҳои 1245–1278) бо фармони амири муғул Тоҳирбаҳодур ҳокими давлати Ғур гардид. Шамсуд-

дин давлати маҳаллии тоҷиконро эҳё намуд, ки ба ҳайати он на танҳо Афғонистони имрӯза, балки қисми Покистони имрӯза низ дохил мешуд. Шамсуддин ҳокими вилоятҳои Ҳирот, Ғур, Мурғоб, Форёб, Систон, Қандаҳор ва Кобулистон буд. Ин давлат дар аввал гарчанде тобеи муғулон бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар Эрон ва Осӣи Марказӣ ягона давлати маҳаллӣ ҳисоб меёфт. Шамсуддин барои «вафодорӣ» худро ба қоони бузурги Муғулистон нишон додан роҳи Туркистонро пеш гирифт. Шамсуддин дар сафи лашкари қоончангида, сазовори боварии ӯ гардид. Мангуқоон баъд аз ғалаба кардан ва хони бузурги Муғулистон шудан амр намуд, ки ба Шамсуддин ярлиғ (фармони подшоҳӣ) нависанд. Дар натиҷа ҳудуди давлати Шамсуддин хеле васеъ шуд. Ба зами ин Мангуқоон амр намуд, ки ҳамаи ҳокимони Хуросон баъд аз ба тахти Ҳирот нишастани Шамсуддин ба ӯ ёрии пуливу молӣ расонанд ва дар таъсиси лашкар кумак кунанд.

Албатта, иҷрои ин фармон амри маҳол буд, чунки ҳамаи ҳокимон муғул буданд ва бо фармони ин ё он қоон (подшоҳи бузурги муғулҳо) таъйин шуда буданд. Бо вучуди ин, Шамсуддин тавонист ҳамаи ҳокимони дар ярлиғ чоғирифтаҳо ба итоат дарорад ва давлати пойдор таъсис диҳад.

Шамсуддини Курт баробари пурқувват шудани давлат на ҳамаи фармонҳои қоонҳои муғулро ба иҷро мерасонд. Дар роҳи пешгирифтааш заҳмати зиёд мекашид. Ӯ борҳо гирифтори тухмат шуда бошад ҳам, бо ақлу заковат ва суханони шӯҳи дилнишин худро муҳофизат карда тавонист.

Шамсуддини Муҳаммади Курт дар давоми ҳукмронии бистусесолааш қорҳои зиёде кард, ки ба муғулҳо писанд набуд ва ниҳоят онҳо ӯро бо роҳи фиребу найранг ба шаҳри Табрез даъват намуда (соли 1278), заҳр дода куштанд. Баъд аз Шамсуддин давлати Куртҳо таназзул ёфт ва танҳо дар замони малик Фаҳруддин (солҳои 1295–1307) аз нав қомат рост кард. Фаҳруддин аз рафтори падараш – Шамсуддини Кехин (хурдӣ) норозӣ буд ва аз ҳамин сабаб умраш дар маҳбас мегузашт. Ӯ ҳамроҳи сарлашқари Элхонӣ – амир Наврӯз маслиҳат карда, аз зиндон мебарояд ва соҳиби тахти Ҳирот

мешавад. Дар солҳои давлатдорӣ ӯ давлати Куртҳо хеле тараққӣ кард. Фахруддин тадричан алоқаашро бо Элхонон суст кард. Вақте ки соли 1304 Улҷойту ба тахт нишаст, ҳамаи ҳокимону амирон ба табрики ӯ рафтанд, вале Фахруддин на танҳо нарафт, ҳатто намояндаи худ ва мактубе ҳам нафиристонд. Ба замми ин номи элхононро аз хутба гирифт. Чунин рафтори Фахруддин боиси нохушии зиёде гардид.

Сипас Фахруддин ба муқобили Ҳолокуиён чангида, борҳо ба пойтахти онҳо шаҳри Тӯс лашкар кашид. Чунин рафтор хашму ғазаби муғулҳоро ба амал овард. Онҳо ба муқобили муборизони Ҳирот лашкари 10-ҳазорнафара фиристоданд. Муғулҳо бо мадади шайху қозии Ҳирот ва сарвари лашкараш Донишманд Баҳодур дохили Ҳирот шуданд, вале сокинони шаҳр аҳлона ба муқобили душман бархоста, душманро шикаст доданд. Ин ғалабаи лашкари Фахруддин дар байни элхонон нооромиро бавучуд овард. Элхон аз пурқувват шудани давлати Куртҳои Ҳирот ба бим афтада, февран бо сардорони лашкаркаш Бучой 30 ҳазор сарбозро ба Ҳирот фиристод. Пас аз се моҳ малик Фахруддин вафот кард. Сарлашқари Куртҳо Муҳаммади Сомӣ, ки чанде пеш сарлашқари муғулҳо Донишманд Баҳодурро кушта буд, ба муғулҳо таслим шуд. Муғулҳо аҳолии шаҳр ва лашқари асирафтадаро аз дами тег гузаронданд.

Бародари малик Фахруддин – Ғиёсуддин дар дарбори элхонон ҳаёт ба сар мебард. Султон Улҷойту ӯро соҳиби тахти Куртҳои Ҳирот кард. Ӯ солҳои 1307– 1329 ҳукумат ронда, хидматҳои арзандае намудааст. Малик Ғиёсуддин ба мардуми гирду атрофи Ҳирот мактубҳо фиристода, онҳоро даъват мекард, ки ба Ҳирот баргарданд ва дар ободонии мамлакат ҳисса гузоранд. Ин рафтори ӯ натиҷаи хуб бахшид ва мамлакат дар муддати кӯтоҳ обод гашт, хусусан шаҳри Ҳирот.

Душманони давлати Курт аз пайи сиёҳ кардани Ғиёсуддин афтада, ба Улҷойту хабар расонданд, ки ӯ мисли бародараш Фахруддин ба чамъ кардани силоҳ машғул аст. Ғиёсуддин ба дарбори Улҷойту даъват мешавад. Вай далерона ба назди Улҷойту рафта, бо зарби сухан худро аз тухматҳои беасос ҳимоя менамояд, чанд сол дар дарбори муғулҳо монда, сазовори боварии Улҷойту мешавад ва бо ваколатҳои

зиёд ба Ҳирот бармегардад. Ягон ҳокими Эрону Ироқ ба чунин эътимод сазовор нашуда буд. Ӯ барои ободии мамлакат фармонҳои махсус медиҳад, то ки харобаҳо барқарор гарданд ва ҳукумати Куртҳо дар қаламрави пешина барқарор шавад.

Таназзули давлати Куртҳои Ҳирот. Баъд аз вафоти Гиёсуддин (соли 1329) писараш Шамсуддини III соҳиби тахт шуд, вале дар идораи давлат ба камбудӣ роҳ дода, баъд аз ду моҳ вафот кард. Муддате дар байни дарбориён ҷангу низоъҳо ба миён омаданд. Дар натиҷа Малик Ҳофиз кушта шуд.

Соли 1330 бо ризояту талаби ашрофи Ғур Муизуддини Ҳусайн (солҳои 1330–1370) ё Муҳаммади Ғурӣ ба тахти давлати Куртҳо нишаст. Солҳои давлатдории Муизуддин солҳои ободонӣ ва дигаргуниҳои бузург буданд.

Муизуддин ҳудуди давлаташро ба самтҳои шимолу ғарб васеъ намуд, вале ҷангҳои, ки дар байни ду давлати тоҷикон – Куртҳои Ҳирот ва Сарбадорон ба вуқӯъ пайвастанд, давлатро заиф гардонданд.

Амир Темур аз ин вазъият истифода бурда, соли 1381 шаҳри Ҳиротро ғасб намуд ва намоёндаи охири хонадони Куртҳо Гиёсуддини Пиралиро бо аҳли оилаю хешу табораш ба Самарқанд бурда, ба қатл расонд. Бо ҳамин давлати тоҷикон – Куртҳои Ҳирот барҳам хӯрд.

Дар солҳои ҳукмронии Куртҳои Ҳирот ба маркази тамаддуни тоҷикон табдил ёфт. Ин шаҳр борҳо хароб шуда бошад ҳам, тез бунёд мегашт ва пеш мерафт. Шаҳр дорои мадрасаю масҷидҳо, бозорҳо, корхонаҳои бофандагӣ, силоҳсозӣ ва ғайра буд.

Дар давраи ҳукмронии Малик Фаҳруддин қариб 40 нафар шоирони соҳибдевон ба қорҳои эҷодӣ машғул буданд ва ҳуди Фаҳруддин ҳам шеър менавишт.

Яке аз муаррихон ва шоирони машҳури асри XIII Сайфӣ Ҳиравӣ аст. Асари барҷастаи «Таърихномаи Ҳирот» ба қалами ӯ тааллуқ дорад. Ин асар сарчашмаи бозътимодест барои омӯxtани воқеаҳои таърихии як аср, яъне солҳои 1220–1321. Муаллиф ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии вилояти Ҳирот ва салтанати давлати Куртҳо ба қалам додааст.

Савол ва супориш

1. Дар бораи малик Рукнуддин хикоя кунед.
2. Аз хусуси Шамсуддин Муҳаммади Курт чӣ медонед?
3. Кадом вилоятҳо ба ҳайати давлати Куртҳои Ҳирот дохил мешуданд?
4. Баъди ғалаба хони бузурги Муғулистон Мангуқоон ба Шамсуддин чӣ гуна ярлиғ дод?
5. Сабабҳои дар байни хони муғулҳо ва Шамсуддин хусумат пайдо шуданро гуфта диҳед.
6. Дар бораи ба сари ҳокимият омадани Фахруддин ва фаъолияти ӯ нақл кунед.

Аз «Таърихномаи Ҳирот»-и Сайфӣи Ҳиравӣ

Умарои мугул ба иттифоқи якдигар, бо дили пурнифоқнеши Солӣ Найин омаданду гуфтанд, ки малик Шамсуддини Курт бо тоҷикони ин вилоят якест ва агар аз Дорулмулки Деҳлӣ лашкаре ба ҷарби мо хоҳад омад, ба мо боғӣ (саркаш) хоҳад шуд ва он лашкарро мададгор хоҳад омад....

Малик Шамсуддин бифармуд, то Абоҷӣ, фарзанди Қунқурдой (ҳокими мугул)-ро фурӯ кашиданду ҳаждаҳ чӯб ба расми мугул бизаданд.... Чун Абоҷӣ пеши падар омад, ба ҳой-ҳой бигрист ва кӯлоҳ бар замин заду фарёд баровард, ки эй падар, малик Шамсуддини Курт бо ман чунину чунин кард ва маро дар дар миёни чандин ҳазор тоҷик бараҳна чӯб зад ва ҷарчанд гуфтам, ки ман писари фулонам, нашинуд... Қунқурдой гуфт: Писари ман банда ва фарзанди малики ислом аст, агараш чӯб занад ва ё ба қатл расонад, ҳоким аст.

§ 41. ДАВЛАТИ САРБАДОРОН

Сарбадорон дар Хуросон. Ин давлати тоҷикон дар шаҳри Сабзавори Хуросон солҳои 1337–1383 арзи вучуд кардааст. Қувваи асосии ин ҳаракат деҳқонон, хунармандон ва заминдорони хурд буданд. Ин ҳаракат ба муқобили истилогарони бодиянишини муғулу турк ва давлатмандони маҳаллӣ раво-на шуда буд. Шиори шӯришчиён чунин буд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст сари худ ба дор бинем».

Таъсискунанда ва сарвари маънавии Сарбадорони Хуросон Шайх Халифа буд. Вай аз Мозандарон ба шаҳри Сабзавор омада, тарафдорони зиёди худро пайдо мекунад. ӯ соли 1335 кушта мешавад. Баъди Халифа яке аз муридонаш – Шайх Ҳасани Ҷурӣ сарвари Сарбадорон шуда, муридони зиёде чамъ мекунад. Ҳар як Сарбадор мебоист узвияти худро махфӣ нигоҳ дорад ва доим мусаллаҳ бошад ва бо амри аввалини Шайх дар хизмат тайёр бошад.

Соли 1337 деҳқонони деҳаи Боштани Хуросон аз зулму бедодгариҳои муғулҳо ба ҷон расида, шӯриш бардоштанд. Шӯришчиён шаҳри Сабзаворро ба даст дароварда, онро ба пойтахти давлати худ табдил доданд. Пешвои Сарбадорон Вачехуддин Масъуд (1338 –1344) бо ҳамроҳии Шайх Ҳасан шаҳрҳои Нишопур ва Тӯсро фатҳ намуданд ва бар муғулҳо ва туркони бодиянишин ғалаба ба даст дароварданд. Баъд аз ин ғалабаҳо Вачехуддин Масъуд ба гирифтани унвони султони мушарраф гардид. Амир Вачехуддин амири ягона ва аз ҳама бузургтар эътироф шудааст. Баъд аз кушта шудани ӯ дар дохили давлат нооромӣ ба миён омад. Ҳамфикри ва ягонагӣ набуд. Пас аз Вачехуддин даҳ нафар ба сарвари давлат расиданд, вале ягон нафари онҳо лақаби амири нагирфтанд.

Дар дохили давлати Сарбадорон ду чараён вучуд дошт, яъне чараёни муътадил (намояндагони заминдорони хурд, ки мақсадашон аз зулми муғулҳо халос шудан буд ва барои ин мубориза мебурданд) ва чараёни чап (ба он ҳунармандон ва деҳқонони камбағал дохил мешуданд, ки барои умумӣ кардани молу мулк ҳаракат доштанд). Намояндагони чараёни чап тарафдори баробархукукӣ буданд.

Ҳамин тавр, соли 1364 чараёни муътадил ба ғалаба ноил гашт ва чараёни чапро ба ҷазо гирифторм намуд.

Ҳоча Шамсуддин сарваре буд, ки баъди Вачехуддин то андозае тартибу интизоми заифгаштаро барқарор карда тавонист ва шаҳри Домғонро, ки аз даст рафта буд, баргараддонд. ӯ ҳам аз тарафи амалдоре кушта шуд. Ба ҷои вай Ҳоча

Яҳё ном сарбадор таъйин шуд. Ҳоҷа Яҳё хангоми гуфтугӯй бо охириин ҳукмрони Элхонӣ – Тағотемурхон сулҳ мебандем гуфта ваъда медиҳад. Аммо дар асл бо дастаи сесаднафараи савора ҳамла оварда, Тағотемурхонро ба қатл мерасонад. Бо ҳамин ҳукмронии зиёда аз садсолаи муғулҳои Элхонӣ дар Эрон (декабри соли 1353) хотима меёбад.

Дар натиҷаи пароканда шудани давлати Илхонӣён-шаҳрҳои Астаробод, Бастом, Суманон ва деҳаҳои гирду атроф тобеи Сарбадорон шуданд. Муддате нагузашта, Ҳоҷа Яҳё низ кушта мешаванд. Танҳо дар аҳди ҳукмронии Ҳоҷа Алии Муайид, ки соли 1365 соҳиби тахт шуд, давлати Сарбадорон қадре ором мегардад. Вале дар ин вақт Темурланг аз Мовароуннаҳр ҳамла оварда, тамоми замини Эронро тасарруф мекунад. Ӯ соли 1381 Ҳоҷа Алии Муайидро дар Сабзавор ҷонишини худ мемонад. Дар натиҷа давлати Сарбадорон дар Хуросон барҳам мехӯрад. Худи Муайид ба тарафдории Темурланг ҷангида, дар яке аз муҳорибаҳо ҳалок мешавад.

Сарбадорони Самарқанд. Вақте ки соли 1365 хони муғул Илҷохча барои забти Самарқанд равон шуд, мардуми шаҳр, асосан деҳқонон, ҳунармандон ва заминдорони хурд бо сарвари муллобача Мавлонозода мудофияи шаҳрро ба зимма гирифтанд. Мавлонозода бо мурочиати шуълавари худ дар дили ҳар як мудофиячии шаҳр донаи умедро мекошт: «Фавчи (лашқари мусаллаҳ) беҳисоби лашқари муғул, ки барои ғорат намудани мол ва ашёи мардум ба ин мамлакат фуру рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. Ҳукуматдори мо, ки ба унвони бочу хироч аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ харҷ менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмонро партофта, аз кофирон гурехт ва ҷони худро халос кард... Ҳоло кист ки меҳодад вазифаи мудофия намудани шаҳрро қабул карда, ин масъулиятро ба уҳда бигирад? Мо дар пеши ҷунин шахс сари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд.»

Мавлонозода ҳамроҳи ҳамсафони худ – Мавлоно Хурдаки Бухорой ва Абӯбакр Калавии Наддоф мудофияи Самарқандро хеле ухдабароёна ташкил намуда, се шабонарӯз аз хоб маҳрум гашта, аз пайи ҷо ба ҷо кардани мудофиячиён буданд. Душман аз гурехтани амир Ҳусайн ва Темурланг воқиф буд ва шаҳро бесоҳиб шумурда, ба он зада даромад, вале ба муқовимати саҳти мудофиячиён рӯ ба рӯ шуд. Аз се тараф ба сару рӯи душман тире санг боридан гирифт ва муғулҳои зиндамонда ақиб гаштанд. Рӯзи дигар душман бо тайёрии пухта ва бо қувваи тоза боз ба ҳуҷум гузашт, аммо ин дафъа ҳам тираш хок хӯрд ва ба ғорату тороҷи деҳаҳои атрофи шаҳр қаноат карда, маҷбуран роҳи гурезро пеш гирифт.

Шӯришгарон ба муқобили сарватмандону судхӯрон муборизаро давом дода, молу пули онҳоро кашада мегирифтанд. Хабар ба дасти Сарбадорон гузаштани шаҳр ба гӯши амир Ҳусайн ва Темурланг мерасад. Онҳо байни худ маслиҳат карда, ба наздикии Самарқанд меоянд ва ба Сарбадорон тухфаҳои фиристода, ваъдаҳои зиёд медиҳанд. Сарони шӯриш ба ҳилаю найранги амир Ҳусайн ва Темурланг фирефта шуда, бо тухфаҳо ба назди онҳо меоянд. Онҳо ба ҷуз Мавлонозода дигаронро аз дами теғ мегузаронанд.

Ҳамин тариқ, шӯриши мардуми камбағали озодихоҳи Самарқанд бо ваҳшоният паҳш карда шуд. Ҳаракати Сарбадорон гарчанде дар Самарқанд фуру нишонда шуда бошад ҳам, дар ғарби Хуросон ва дигар ҷойҳо қариб ним аср давом кард.

Лашкари ин давлатро фарзандони камбағалон ташкил медоданд. Хатто сардорон ҳам либоси одӣ мепӯшиданд. Ҳама чизи ғаниматгирифта баробар тақсим мешуд. Барои ҳама хӯроқи якхела тайёр мекарданд. Хатто дар давраи ҳукмронии Темур ҳам боқимондаҳои Сарбадорони Самарқанд нӯх маротиба шӯриш бардошта буданд. Хуллас, аҳволи камбағалони шаҳру деҳот қадре беҳтар гардид. Ҳамаи андозҳои маҷбуриятҳои ғайришаръӣ барҳам дода шуданд. Вазъи иқтисодию иҷтимоии Сарбадорони Хуросон назар ба Сарбадорони Мовароуннаҳр беҳтар гардид.

Савол ва супориш

1. Кадом табақаҳои мардум қувваи асосии шӯриши Сарбадорон буданд?
2. Шиори Сарбадоронро гуфта диҳед.
3. Дар бораи амир Вачеҳуддин нақл кунед.
4. Хоҷа Шамсуддин кӣ буд?
5. Хукмронии муғулҳо дар Эрон кай ба охир расид?
6. Дар бораи фаёолияти Хоҷа Алии Муайид ҳикоя кунед.
7. Темурланг бо кадом роҳҳо ба сари ҳокимият омад? Доир ба Темурланг ва амир Ҳусайн нақл кунед.
8. Сарбадорон чӣ хел муҳофизати Самарқандро аз муғулҳо ташкил намуданд?
9. Давлати Сарбадоронро кадом табақаҳои аҳоли идора менамуд?
10. Тадбирҳои андешидаи Сарбадоронро гуфта диҳед.
11. Давлати Сарбадорон чанд сол ҳукумат кард ва онро кӣ барҳам дод?

Аз «Таърихи Сарбадорон» Зикри ҳукумати Хоҷа Алии Муайид бо иттифоқи Дарвеш Азиз

Чун ҳукумат бар Хоҷа ва Дарвеш қарор гирифт ва нух моҳ бар ин қазия (воқеа, ҳодиса) бигузашт, Дарвеш ба Хоҷа Алии Муайид гуфт, ки аз малик Ҳусайни Курт мехоҳам, ки интиқом кашам. Хоҷа Алӣ гуфт, ки самъан ва тоатан (ме-шунавам ва итоат мекунам). Ва ба ин азамат лашкаре мураттаб сохт.

Ва Хоҷа Алии Муайид дар ҳукумат мустақил шуд. Ва Хоҷа бо он ки бангу шароб намехӯрд, аммо мардуми худро аз он кор бознамедашт ва аксари мулозимони ӯ ба шаробу шоҳид (маҳбуб ва маҳбуба) ва базморой шитигол (бо коре машғул шудан) менамуданд...

Ва чун хотираш аз ҷониби Дарвеш фориг шуд, даст ба изои (ранҷ додан, азоб додан) дарвешони шайх Ҳасани Ҷурӣ кушод ва фармуд, то мақбараи Шайх Халифа ва Шайх Ҳасанро ха-

роб сохтанд ва мазбалаи (ҷойи рехтани ифлосиҳо) аҳли бозор карданд. Ва ҳукм кард, то халоиқ бад-он ҳар ду шайх забон ба лаънат биқушоданд... Ва Хоҷа Алӣ ба тайъиди Эзадӣ (худо, эзид) муддате мадид аз рӯйи истибъоду истиқлол ба ҳукумат машгул гашт. Ва чун ҳазрати Соҳибқирони гетиситон (чаҳонгир) навбати аввал ба Хуросон омад, Хоҷа Алии Муайид... рӯй ба остони фархунданишони он ҳазрат овард...

Темур... ҳукумати Сабзаворро ба Алии Муайиди Сарбадор дод. (Дар соли 1387 Темур ба сӯйи Эрон лаишкар кашида, дар Луристон ҷанги сахт ба амал меорад). Дар ҷанги Луристон Хоҷа Алии Муайиди Сарбадор захмӣ шуд ва пас аз чанде бо он ҷароҳат даргузаиш (Бо ҳамин давлати Сарбадорон барҳам хӯрд).

§ 42. ДАВЛАТИ МУЗАФФАРИЁН

Хонадони Музаффарӣён тоҷикнажоданду аслан аз шаҳри Хофи Хуросон бархостаанд. Сарсилсилаи ин хонадон амир Шайх Ғиёсуддини Ҳоҷӣ ба шумор меравад. Ӯ пас аз ҳамлаи муғулҳо дар музофоти Язд паноҳанда шуд. Шайх Ғиёсуддин аз самти писараш Мансур се набера дошт: Муҳаммад, Алӣ ва Музаффар. Миёни фарзандонаш Музаффар ба сабаби фазлу дониш ва покдоманӣ бештар маҳбубият дошт. Ӯ мавриди таваҷҷуҳи ҳокимони муғул гардида, дар замони ҳукмронии илхонони муғулии Эрон Гайхоту (1291-1295), Ғозонхон (1295-1304) ва Улҷойтуи Худобанда (1304-1316) нахуст ба ҳукумати Форс ва сипас ба мансаби сардори ниғаҳбонони хоссаи илхон мансуб мегардад. Амир Музаффар ба корҳои ободиву меъморӣ низ даст зада, чандин масҷиду мадраса бунёд менамояд. Ӯ аслан ҳукумати мустақил на дошт, вале муассиси хонадон ба ҳисоб рафта, сулола ҳам ба шарафи ӯ номида шуд. Ҳукумати ниммустақили Музаффарӣён дар зери итоати илхонони муғулӣ аз соли 1313, яъне аз замони ба вилояти Язд ҳоким гаштани амир Музаффар оғоз мегардад. Сипас ӯро ҳокими Майбуд таъйин намуданд. Амир Музаффар пас аз маргаш (1314) дар сахни мадрасе, ки

дар шаҳри Майбуд, бино карда буд, ба хок супорида шуд..

Мансаби Музаффарро хони муғул ба писари ҷавонаш Муборизуддин Муҳаммад бахшид. Султон Абӯсаид Баҳодурхони Илхонӣ (1316-1335) соли 1318 идораи Яздро ба Муборизуддин супорид. Бо марги Султон Абӯсаид Баҳодурхон давлати Илхонон ба сахнаи муборизаҳои дохилии қудратталабон мубаддал гардида, заминаи қудратёбии чанд хонадони тоҷикӣ, аз ҷумла Музаффариёнро фароҳам овард. Пас аз маргӣ ӯ буд, ки Муборизуддин худро мустақил эълон намуд. Соли 1341 Муборизуддин пас аз мубориза бо Қутбуддин Некрӯзи Ғурӣ худуди Кирмонро ҳам ба кишвари худ ҳамроҳ намуд. Амир Муборизуддин тамоман мустақилона ҳукумат меронд, аз ҷумла соли 1342 замоне ки яке аз бозмондагони илхонони муғул Пирхусайни Чӯпонӣ амир Муборизуддинро ба Шероз даъват кард, ӯ аз итоати хони муғул сарпечӣ намуд. Муносибати амир Муборизуддин бо ҳокими Форс Шайх Абӯисҳоқи Инчу низ ба ҷанг анҷомид. Дар натиҷа соли 1353 Музаффариён Шерозро низ ба тасарруфи худ оварданд. Соли 1357 Абӯисҳоқи Инчу дар Исфаҳон дастгир ва аз ҷониби вобастагони Муборизуддин ба қатл расонида шуд. Минбаъд Озарбойҷонро ҳам ба даст овард.

Худуди қаламрави Музаффариён васеъ гашта, тамоми даштҳои Луту Кавир то соҳили халиҷи Форсро дар бар мегирифт. Ҳамзамон бо Музаффариён дар ин давра дигар силсилаҳои тоҷикӣ назари Сарбадорон дар Хуросон, Куртҳо дар Хирот ҳукумат мекарданд. Аммо миёни ин хонадонҳо дӯстиву рафоқат барқарор набуд. Гузашта аз ин, амир Муборизуддинро низ фарзандон, хоҳарзода ва домодаш соли 1358 аз мансаби шоҳӣ маҳрум гардонида, ба ҷашмонаш мил кашиданд ва ба зиндон андохтанд. Яке аз шоирони ин давра вазъи ногувору сарнавишти дардноки амиро ҷунин тасвир кард:

Якчанд шукӯҳу ҳимматаш пил кашид.

Як рӯз сипаҳ зи Ҳинд то Нил кашид.

Паймонаи давлаташ чу шуд моллом.

Ҳам рӯшании ҷашии худаиш мил кашид.

Вориси амир Муборизуддин писараш Шохшучоъ (1359-1384) гардид. Ӯ дар миёни шоҳони хонадони Музаффарӣён бо донишмандиву ғазилат маъруф аст. Дар сини нуҳсолағӣ Қуръонро хатм намуда, бо шеърӯ шоирӣ низ ошноӣ дошт. Ӯфизӣ Шерозӣ аз ҳамзамонӣ ӯст ва дар мадҳаш шеър сурудааст. Муборизаӣ бародарону пайвандони наздики Шохшучоъ барои ӯ ҳамеша дарди сар меофариданд. Шох ба хотири пешгирии қиёми онҳо қудратро бо бародарон тақсим намуд. Аз ҷумла яке аз бародаронаш Султон Аҳмадро ҳокими Қирмон ва бародари дигараш Шохмаҳмудро ҳукумати Исфохон бахшид. Бародарзодааш Шохяхёро аз ҳукумат дур карда, зиндонӣ намуд, аммо дере нагузашта, ӯро озод ва ба ҳукумати Язд таъйин кард. Аммо ҷуноне ки интизор ме-рафт Маҳмуд ва Яҳё бо ҳам иттифоқ баста, муддате ба ҷанг бо Шохшучоъ пардохтанд. Соли 1364 ҳатто Шерозро ҳам ишғол карданд. Танҳо марги Маҳмуд Шохшучоъро аз гирифториҳо озод сохт. Шохшучоъ аз шунидани хабари марги бародар мутаассир гашта, ин рубоиро суруд:

*Маҳмуд – бародарам, шаҳи шеркамин.
Мекард хусумат аз пайи тоҷу камин.
Кардем ду баҳи, то биёсояд халқ,
Ӯ зери замин гирифтӯ ман рӯйи замин.*

Пас аз 25 соли ҳукуматронӣ Шохшучоъ аз дунё рафт ва мувофиқи васияти ӯ писараш Зайнулобидин (1384-1388) ба тахт нишаст. Шохяхё, ки ҳанӯз даъвоҳои бисёр дошт, бо Зайнулобидин ба ҷанг мепардозад. Шохмансур дигар намояндаи хонадони Музаффарӣён низ бар зидди ҳукумати Зайнулобидин ба мубориза бархоста, вазъи кишварро нобасомон намуд. Охири намояндаи хонадони Музаффарӣён Шохмансур (1388-1393) аз нотавониҳои Зайнулобидин суистифода карда, дар якҷанд муборизаҳо ӯро шикаст дод ва соли 1391 ба ҷашмони ӯ мил кашида, кӯр намуд. Дар лаҳзаҳои, ки намояндагони хонадони Музаффарӣён ба ҷони ҳам овехта буданд, соли 1388 аз самти Мовароуннаҳр Темур бо лашкари азиме ба Эрон расид. Бо вучуди он ки ҳокими Исфохон Музаффариддини Қошӣ шаҳрро бе ҷанг таслими Те-

мур намуд, амалдорону сипоҳиёни темурӣ ситаму бедодро оғоз карданд. Аҳолии шаҳри Исфаҳон аз ин ба дод омада, чанд нафарро куштанд. Темур бо лашкари хунхор Исфаҳонро дубора забт карда, беш аз 72 ҳазор нафарро ба қатл расонид.

Сарнавишти хонадони Музаффарӣён ҳам ба монанди дигар хонадонҳои тоҷикии ин давра фоҷиаомез буд. Дар яке аз муборизаҳо соли 1393 Шохмансур аз лашкариёни темурӣ шикаст хӯрда, аз дасти онҳо кушта шуд. Бо ҳалокати охирин ва далертарин намояндаи силсилаи музаффарӣ давлатдории ин хонадон ҳам ба сар омад. Тамоми бозмондагони Музаффарӣён барои изҳори итоат ба назди Темур ҳозир шуданд, вале ин чаллоди барлос ба онҳо раҳм накард ва дастур дод, 72 нафар аҳли ин хонавода ба қатл расонида шаванд.

Дар давраи ҳукмронии Музаффарӣён низ зулму ситами аҳоли низоҳат зиёд буд. Ҳатто қиёми як нафар аз намояндагони хонадони ҳукуматгар – Шохмахмуд дар Язд бо шиори мубориза бар зидди ситами маъмури бародараш Шохяхё даст ба шӯриш зад. Дар ин ҷанг сардори лашкари Шохшучоъ ба дасти Шохмахмуд афтада, кӯр гардонида шуд. Соли 1373 дар Кирмон ҳам зери таъсири шиорҳои сарбадорӣ ҷунбиши сарбадорони Кирмон сар зад. Шӯришгарон ҳукумати Музаффарӣёнро барҳам зада, ҳазинаро соҳибӣ карданд ва беш аз як сол дар ин қаламрав ҳукумат намуданд. Ба Шох Шучоъ пас аз муҳосираи нухмоҳа муяссар шуд, ки ҷунбиши сарбадориро барҳам зада, Кирмонро ба даст оварад.

Савол ва супориш

1. Фарзандони Шайх Ғиёсуддинро номбар кунед
2. Ҳудуди қаламрави Музаффарӣҳо кадом шаҳру музофотро фаро мегирифт?
3. Дар бораи зиддиятҳои дохилии Музаффарӣён нақл кунед.
4. Саранҷоми хонадони Музаффарӣён ба чӣ анҷомид?
5. Кадом намояндаи хонадони Музаффарӣён шеър мегуфт?

МУНДАРИҶА

Мукаддима	3
-----------------	---

Боби I. Раҳой аз Хилофати Араб

§1. Заминаҳои дигаргунӣ дар хилофати араб ва озодшавии сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр.....	5
§2. Оғози муборизаи халқи тоҷик барои раҳой аз ҳукмронии Араб.....	7
§ 3. Ҳаракати шуубия ва моҳияти он.....	13
§ 4. Сабабҳои қудратёбӣ ва заволи Бармакиён.....	18
§ 5. Пешвоёни ҳаракати истиқлолхоҳии мардуми тоҷик ва қорномаи онҳо.....	21

Боби II. Давлатдорӣи тоҷикон

§ 6. Давлати Тоҳириён	25
§ 7. Давлати Саффорӣён	31
§ 8. Таъсиси давлати Сомониён	38
§ 9. Ташкили дастгоҳи идора ва лашқар	45
§ 10. Тараққиёти иқтисодии давлати Сомониён	55
§ 11. Рушди тичорати дохилӣ ва берунӣ.....	63
§ 12. Қомеаи кишоварзӣ ва низоми молиётии давлати Сомониён.....	67
§ 13. Шӯришҳои халқӣ.....	72
§ 14. Анҷоми ташаккулёбии халқи тоҷик ва давлатдорӣи он.....	77
§ 15. Сабабҳои таназзули давлати Сомониён	83
§ 16. Тараққиёти шаҳрҳои давлати Сомониён	90
§ 17. Рушди адабиёт ва мусиқӣ.....	96
§ 18. Рушди илму фан.....	107
§ 19. Меъморӣ ва санъати ороиш.....	118

Боби III. Халқи тоҷик дар асрҳои XI–XII

§ 20. Халқи тоҷик дар замони Қарахониён	124
§ 21. Халқи тоҷик дар замони Ғазнавиён	131

§ 22. Давлати Салчуқиён	139
§ 23. Муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатҳои асрҳои XI–XII	146
§ 24. Давлати Хоразмшоҳиён	151
§ 25. Вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ.....	156
§ 26. Биноқорӣ, меъмори ва ҳунари амалӣ дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII	160
§ 27. Илм ва адабиёти тоҷик дар асрҳои XI–XII ва ибтидои асри XIII.....	163

Боби IV. Муборизаи халқи тоҷик бар зидди истилогарони муғул

§ 28. Вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии Осиёи Марказӣ дар арафаи истилои муғулҳо.....	173
§ 29. Ҳучуми муғулҳо ва муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиёи марказӣ бар зидди истилогарон.....	178
§ 30. Муборизаи қаҳрамононаи мардуми Хучанд.....	182
§ 31. Темурмалик–сарвари мудофия	187
§ 32. Шучоати Ҷалолуддини Хоразмшоҳ	191
§ 33. Оқибатҳои забти Осиёи Марказӣ аз тарафи муғулҳо ..	194
§ 34. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ.....	198
§ 35. Империяи Муғул баъди Чингизхон.....	200
§ 36. Вазъи Мовароуннаҳр дар охири асри XIII ва нимаи аввали асри XIV.....	202
§ 37. Вазъияти хоҷагии Осиёи Марказӣ дар давраи ҳукмронии муғулҳо	204
§ 38. Фарҳанги халқи тоҷик дар асри XIII ва нимаи аввали асри XIV.....	209

Боби V. Давлатҳои тоҷикон дар асрҳои XI–XIV

§ 39. Давлати Ғуриён	218
§ 40. Давлати Куртҳои Хирот	224
§ 41. Давлати Сарбадорон	228
§ 42. Давлати Музаффариён	234

СОБИР ХОЧАЕВ, САЙФУЛЛОҲ МУЛЛОЧОНОВ
(САЙФУЛЛОҲИ МУЛЛОЧОН)

ТАЪРИХИ

ХАЛҚИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми муассисаҳои
таҳсилоти умумӣ

Мухаррир
Мусахҳеҳ
Мухаррири
техникӣ
Тарроҳ

Қиёмиддин Сатторӣ
Меҳрӣ Саидова
Зафар Саъдуллоев
Иқбол Сатторов

Ба чоп 02.02.2017 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.
Чопи офсет. Андоза 60x90 1/16. Ҷузъи чопӣ 15,0
Адади нашр 100000 нусха.
Супориши № 22/2017.

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.
Тел.: 222-14-66,
E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар ҶДММ «Бебок» чоп шудааст.